

Г.Д. Берегова

СОЦІОЛОГІЯ

Частина I. Історія соціології

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

- **Протосоціологія**
- **Розвиток соціології у ХІХ-ХХ ст.**
- **Історія української соціологічної думки**

ХЕРСОН – 2011

УДК: 316:93:001(075)

ББК: 60.51я7

Рекомендовано Міністерством освіти й науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11 – 449 від 20.01.11)

Схвалено й рекомендовано вченою радою Херсонського державного аграрного університету (протокол № 10 від 01. 07. 2010 р.).

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор **Чуйко В.Л.**;
кандидат соціологічних наук, професор **Коробов В.К.**;
кандидат історичних наук, доцент **Мінц М.О.**

Берегова Г.Д.

Соціологія: Частина I. Історія соціології: Навчальний посібник. – Херсон: Айлант, 2011. – 330 с.

Навчальний посібник «Соціологія: Частина I. Історія соціології» є органічною складовою курсу «Соціологія» і містить такі тематичні модулі, як «Протосоціологія», «Розвиток соціології у XIX-XX ст.» та «Історія української соціологічної думки». Охоплює розвиток соціологічного знання від перших уявлень про суспільство, людину, її місце в соціумі до сучасних постмодерністських концепцій про суспільство та його явища.

Кожен тематичний модуль побудований за вимогами кредитно-модульної системи навчання, доповнений висновками-резюме з теми, запитаннями, завданнями та тестами для контролю й самоперевірки знань студентів.

Навчальний матеріал посібника може використовуватися під час засвоєння теоретичних знань із соціології (як нормативної дисципліни, так і дисципліни за вибором вищого навчального закладу чи студента).

ЗМІСТ

Вступ	4
Модуль I. Протосоціологія	5
1.1. Історія соціологічних знань за стародавнього світу	6
1.2. Соціальне знання Середньовіччя й Відродження	36
1.3. Соціальні дослідження Нового часу	56
Резюме I	72
Запитання й завдання I	75
Тестовий контроль знань I	78
Модуль II. Розвиток соціології у XIX-XX ст.	90
2.1. Соціологічні ідеї А. Сен-Симона	90
2.2. Соціологія О. Конта	93
2.3. Соціологічний натуралізм	96
2.4. Соціальна теорія марксизму	112
2.5. Психологічний напрям у соціології	115
2.6. Емпіричні соціальні дослідження XIX – початку XX ст.	123
2.7. Німецька формальна соціологія	129
2.8. «Розуміюча» соціологія М. Вебера	134
2.9. Соціологічний реалізм Е. Дюркгейма	141
2.10. Розвиток соціології у XX ст.	149
Резюме II	172
Запитання й завдання II	177
Тестовий контроль знань II	179
Модуль III. Історія української соціологічної думки	191
3.1. Протосоціологічний період в Україні	192
3.2. Нова доба у розвитку соціологічних знань в Україні	207
3.3. Українська протосоціологічна думка XVIII – перш. пол. XIX ст. ...	227
3.4. Становлення академічної соціології в Україні	236
3.5. Вітчизняна соціологія в радянський період	261
3.6. Розвиток української соціологічної думки в еміграції	272
3.7. Українська соціологія сьогодні	285
Резюме III	299
Запитання й завдання III	304
Тестовий контроль знань III	307
Список використаної літератури	316

ВСТУП

Важливе місце в соціології займає тема, присвячена історії соціології як науці, зародженню й розвитку соціологічних учень. Під час її розгляду головна увага зосереджується на розгляді різних соціологічних теорій, повторюваності окремих ідей у різні періоди, їх безпосередньої залежності від суспільно-історичного розвитку людства. А тому важливою для студентів є можливість простежити процес зародження, становлення й розвитку соціології в одному посібнику, що полегшить сприйняття складного й великого за обсягом матеріалу.

Історія соціології – це наука про виникнення, основні етапи розвитку, форми та напрями соціологічного знання. Вона вивчає, як знання про суспільство виокремлюються з людського досвіду, набувають форм емпірично обґрунтованої теорії, котра знаходиться у стані постійного розвитку і змін.

Нині до предмета соціології відносять передусім вивчення теоретичних уявлень про суспільство, яке передувало виникненню соціології. Такі уявлення не завжди відповідають критеріям науковості у теперішньому розумінні, оскільки мають форму поглядів, ідей, вчень і т.д. Період розвитку соціологічної думки від античності до О. Конта називають протосоціологією.

Історія соціології як самостійна наука бере початок з 30-х років XIX ст., коли О. Конт, спираючись на ідеї А. Сен-Симона, висунув проект створення нової науки про суспільство, котра має ґрунтуватися на спостереженні й аналізі фактів. З контівських часів розпочинається академічна, або офіційна, історія соціології як окремої науки – класичний період у розвитку світової соціології, коли конкретизується проблематика традиційної соціальної філософії та набувають розвитку емпіричні соціальні дослідження

Сучасна західна соціологія представлена різноманітністю шкіл і течій з багатьма напрямками, започаткованими в попередні періоди розвитку суспільства. Соціологія ж в Україні як наука та навчальна дисципліна нині продовжує своє становлення, удосконалюючи методологічну базу й понятійно-категоріальний апарат.

МОДУЛЬ І. ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ

Стислий зміст модуля

Протосоціологічний етап розпочався з появою перших уявлень про світ і людину, суспільство та тривав до початку ХІХ ст. Ураховуючи різні підходи до періодизації в суміжних науках (історія, філософія, культурологія, політологія та ін.) і беручи за основу загальноприйнятий поділ історії на епохи, запропонований в «Енциклопедії історії України»¹, у його межах виокремлюють такі періоди, як античний (І тис. до н.е. – перша половина І тис.), середньовічний (V-VI ст. – XV ст.) та новий час (XV ст. – ХVІІІ ст.). Античний період (від зародження грецьких полісів до падіння Римської імперії) свідчить про найважливіші політико-соціальні вчення стародавніх мислителів, істориків, логографів, де відображаються основні ознаки ранніх типів суспільств, що змінили первісний лад. Середньовічна епоха (становлення територіальних національних держав) ілюструє соціологічні теорії, спродуковані теоцентричними вченнями та гуманістичними ідеями Відродження, спрямованими на християнський провіндеціалізм і земний індивідуалізм. Новий час (становлення модерного індустріального та політичного суспільства) містить передісторію емпіричної соціології та особливості розвитку державознавства й політичної арифметики.

Структура модуля

- Історія соціологічних знань за стародавнього світу
Відображення суспільства у міфах і героїчному епосі
Політико-соціальні вчення стародавніх Індії та Китаю
Передумови виникнення науки
- Соціально-філософські проблеми суспільства
- Соціальне знання Середньовіччя й Відродження
Теоцентризм – основна соціальна парадигма Середньовіччя
Гуманізм як система поглядів на людину й суспільство
Нові раціональні суспільствознавчі концепції (П. Помпонацці, Е. Роттердамський, М. Монтень)
Концепції утопічного соціалізму (Т. Мор, Т. Кампанелла)
Суспільствознавчі ідеї Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Г. Гроція

¹ Енциклопедія історії України в 5 т. / Редкол. В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – 672 с. - Т.3: Е-Й. – с.562.

- Соціальні дослідження Нового часу
Теорії «природного права» і «суспільного договору» XVII ст.
(Т. Гоббс, Д. Локк)
Соціологічні теорії французьких просвітників
(Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо)
Філософія історії та розвиток соціального пізнання
Соціологічні дослідження XVII – початку XIX ст.
Консерватизм, лібералізм та утопічний соціалізм

1.1. Історія соціологічних знань за стародавнього світу

Основні терміни: протосоціологія, політико-соціальний, античний, міф, міфологія, епос, світогляд, реальне, фантастичне, псевдоісторичне, антропоморфізм, анімалізація, релігія; веди, брахманізм, варни, каста, буддизм, закони Ману, сутри, чарвака-локаята, конфуціанство, легізм, даосизм, моїзм; ценз, логографи, хронологія, політична арифметика; логос, матеріалісти, атомісти, ідеалісти, софісти, кінізм, стоїцизм, соціологічні теорії, соціологічні ідеї, емпірична соціологія.

*Античний період розвитку протосоціологічних знань охоплює період від I тис. до н. е. до I тис. н. е. Найхарактерніші його риси виявляються у політико-соціальних ученнях греко-римських мислителів, де вони й відображають основні ознаки ранніх типів суспільств, що змінили первісний лад. Однак слід зазначити, що термін «античний» (лат. *antiquus*) означає «давній», а це дає підстави відносити до античного періоду політико-соціальні вчення давніх не тільки Греції та Риму, а й Єгипту, Дворіччя, Індії, Китаю.

Відображення суспільства у міфах і героїчному епосі

Найдавнішою формою відображення та пояснення світу природи й людини були міфи (від грец. *μῦθος* – сказання, легенда та *λόγος* – вчення). **Міф** – це одна з форм вираження людиною свого ставлення до світу й опосередкованого розуміння соціальних відношень певної цілісності. Це перша, нехай і фантастична, відповідь на питання про виникнення світу, про відображення його людиною на стадіях розвитку суспільства, про призначення та смисл людського існування. Крім того, це об'єкт постійних дискусій, про що свідчить близько 500 спроб його визначення. У міфі уособлюється примітивний світогляд людини, спроби пояснення природи, явищ дійсності, релігійні уявлення, ідеологічні функції.

Міфічне зображення світу: 1) тісно пов'язане з релігійними уявленнями; 2) містить низку ірраціональних елементів; 3) вирізняється антропоморфізмом; 4) персоніфікує сили природи, а також утримує певну суму знань про природу й суспільство, узагальнену на основі вікового досвіду (відображає зміни в соціально-економічній структурі суспільства, у політичних силах у процесі централізації давніх державних утворень).

Усі етноси мають свої міфи, при цьому в різних народів трапляються схожі міфічні перекази та герої. Період розвитку родообщинних відносин пов'язаний з утворенням таких відомих міфів, як Веди, Махабхарата (Індія), Іліада й Одиссея (Греція), Авеста (Іран), німецькі, скандинавські, слов'янські й ін. У них зазвичай розглядаються питання походження сонця, місяця, зірок, землі, земної природи – гір, лісів, тварин, води. Особливе місце належить міфам про походження людини, її фізичний і духовний світ (кохання, сім'я, доля, походження вогню, ремесел, мистецтв).

Особливості світосприйняття у міфах:

1. Природа – земля, небо, рослинний, тваринний світ – в уяві людини аналогічна родовій общині, живі, розумні, родинно споріднені між собою істоти. Звідси – анімалізація (одухотворення) та антропоморфізація (олюднення) предметів і явищ природи, надприродних істот (духів, богів). Реальність ототожнювалася з міфом, ідеальне – з матеріальним і навпаки.

2. Із первісними часами пов'язується все найкраще в житті людини. Теперішнє й майбутнє орієнтовані до минулого, соціальна історія проектується на першопочаткові часи, коли люди вели райський спосіб життя, не знали воєн і чвар, жили довго й щасливо. Навчилися добувати вогонь, створювати знаряддя праці, будувати житло тощо.

3. Теперішнє й майбутнє не є предметом особливого інтересу, оскільки запрограмовані й детерміновані в минулому, доля визначена заздалегідь.

4. Людина, її діяльність знаходяться на останньому плані, історія твориться богами, з їхньої волі діють герої. Людина – об'єкт міфічних сил. Пасивний, споглядальний характер діяльності родової общини, залежність від природних і соціальних сил видаються за немічність і безпорадність самої людини.

Міф був першою системою світогляду, яка по-своєму пояснювала світ, розповідала про добро та зло, орієнтувала людину в її діях і

помислах. У цій формі уявлень про дійсність переважало не раціональне, а фантастичне знання.

З розвитком суспільства зменшується залежність людини від природи, відбувається поступовий відхід від міфічного сприйняття дійсності, виникає нова форма соціального знання – **героїчний епос**. Фантастичні образи поступово замінюються людськими, на перший план виходить людина, яка не сприймає визначену долю, бореться з фатумом, приносить себе в жертву заради інших або перемагає ворогів.

Героїчний епос – це особлива форма пам'яті народу. У різних народів епос має свої форми й авторство, хоча переважно є продуктом народної творчості. Наприклад, епопеї «Іліада» та «Одіссея» Гомера (XII–VII ст. до н. е., Греція), «Махабхарата» В'яса (друга пол. II тис. до н. е., Індія), усні епоси: вірменський «Сасунці Давид» X ст. («Давид Сасунський»), киргизький «Манас» (близько 0,5 млн. віршованих рядків), калмицький «Джангар», тюркський «Алпамиш» та ін. У Західній Європі героїчний епос мав форму балади, у слов'янських народів – історичних пісень та оповідей.

Чим пізніше виникає епос, тим менше міфічних елементів і більше картин побуту містить, несе в собі відображення реальних явищ. Епос – це оповідь про минуле, що відтворює народне життя, його ідеали, моральні норми, прагнення. Вони уособлюються в образі реального або вигаданого героя-богатиря, наділеного незвичайною силою, розумом, хитрістю, здатного долати всі перешкоди. У центрі епосу – людина-герой, реальний чи вигаданий персонаж. Уособлюючи добро та справедливість, він бореться проти зла й неправди, які символізує його супротивник, міфічний чи реальний. Боротьба найчастіше ведеться на тлі історичних подій та осіб. Прикладом є такі українські фольклорні твори, як «Пісня про Байду», «Ой Морозе, Морозенку», «Пісня про Устима Кармелюка» тощо.

Герой-богатир уособлює в собі ідеали й цінності свого народу, живе за його нормами, його дії підпорядковані загальному (роду, племені, народу). У героїчному епосі, особливо ранньому, виразно виявляється тенденція самоусвідомлення свого існування й виклик долі чи волі богів. Це характерно для того епосу, в якому значне місце займають міфологічні образи: вони ще домінують, але людина протидіє їм, бореться з ними. Це – вже не смиренний індивід, що покійно слідує за долею, а бунтар, що бореться. Прикладом є «Епос про Гільгамеша» кінця III тис. до н. е. шумерів Дворіччя. Гільгамеш –

напівлегендарний правитель у Шумері, дружить з Енкіду – дикою людиною. Пізнавальне значення оповіді – описується створення людини, розкривається панорама життя людей того часу (побут, вірування, спосіб життя тощо), вирішуються філософські проблеми життя та смерті.

Таким чином, героїчний епос був кроком уперед у розвитку самопізнання людиною своєї природи й долі: містить матеріал для пізнання умов життя, побуту, культури етносів, оперує фактами, відносно чітко визначений у просторі й часі; суспільні відносини описуються такими, якими були на час створення епосу. Героїчний епос відображав найістотніше в ідеалах і цінностях кожного народу. Епічний герой виступає як образ узагальненого етносу: герой-богатир захищає народ, рідну землю, віру предків, живе за законами та нормами свого роду й у своїх вчинках керується ними.

Міф і епос – позанаукові форми відображення дійсності, і вони не могли задовольнити запитів нової системи організації суспільного життя – держави, що змінила первісну родову общину. Соціальний прогрес породжує нові форми пізнання дійсності та її відтворення у свідомості індивіда та маси. Виникає філософія, поступово відбувається становлення перших математичних, природничих наук, історії. Особливе значення для виникнення науки мало відокремлення розумової праці від фізичної, коли з'являється категорія людей, що професійно займається духовною діяльністю.

Сучасні соціологи, аналізуючи первісні міфи й епос, мають змогу відтворити характер соціальних процесів у первісному суспільстві, особливості його цінностей і норм, соціальної структури тощо.

Політико-соціальні вчення стародавніх Індії та Китаю

Соціум у теоретично-філософській уяві стародавніх мислителів Сходу ототожнювався з державою. Суспільне життя не мислилось інакше, як державне. Людина трактувалась як політична (державна) істота. Закономірності розвитку суспільства й держави ототожнювалися. Можна сказати, що теоретики античного періоду виявили й описали майже всі основні елементи суспільного співжиття людей як державного. І хоч їхнє вчення має історично зумовлений характер, слід підкреслити те велике значення, яке воно мало для розвитку пізніших теоретичних конструкцій.

Стародавня Індія. Індійська культура посідає одне з чільних місць в історії світової культури. Вона характеризується

грандіозними досягненнями протягом більш ніж тритисячолітнього періоду розвитку, їй притаманні не лише довговічність, а й творче сприйняття досягнень чужоземних культур і здатність не втрачати власні основоположні цінності. Спадкоємність індійської культури значно ґрунтується на соціальних інститутах (варни, касты, сім'я) і великому поширенні загальноживаного переліку релігійних цінностей серед станів та общин, що є особливо цікавим для соціологічної науки.

Найдавніші індійські держави виникають у III тисячолітті до н.е. (період «Рігвед» – на основі цього великого зібрання гімнів було витворено своєрідну духовно-світоглядну систему індуїзму – серцевину індійської культури). Територію Індії населяли чисельні племена й народи, які самостійно виробили своєрідні форми культури, зокрема в техніці землеробства.

Для суспільного ладу Індії епохи аріїв характерним було існування сімейної й сільської громади, у якій зростала та зміцнювалась влада патріарха. Громади управлялись радами на чолі зі старостою. Розвиток продуктивних сил вів до майнової диференціації, до появи прошарку заможних людей. З них виокремлюються люди, що керували господарством громади й відправляли релігійні обряди – брахмани, а також військові вожді – кшатрії. Ці групи становили прошарок заможної громадської аристократії. Прагнення цієї аристократії зміцнити своє привілейоване становище призвело до виникнення особливої соціальної системи, так званої кастової системи, системи варн.

Індійська система варн поділяла все суспільство на чотири основні групи, своєрідні стани: 1) варна жерців (брахманів); 2) варна воїнів (кшатріїв); 3) варна землеробів, ремісників і торговців (вайшіїв); 4) варна шудр (бідняки, що перебувають у майже рабському стані).

Релігійна система вірувань стародавньої Індії обґрунтовувала кастову систему й привілеї трьох вищих варн тим, що вони були створені обоженним «прабатьком всіх істот» Пуруші: жерці – з його вуст, кшатрії – з його рук, вайшії – з його стегон, а шудри – з його стоп. Відповідно до цього брахмани мають виконувати обов'язки жерців, кшатрії – керувати й вести війни, вайшії – займатись землеробством, тваринництвом і торгівлею, а шудри – слугувати вищим варнам. Кожна варна була замкненим станом. Брахманські закони забороняли кровозмішення між варнами, а також перехід з

однієї групи в іншу. У цілому система варн мала зміцнити привілейоване становище завойовників над корінним населенням, закріпити панівне становище родової аристократії.

Відсутність джерел не дозволяє простежити процес утворення індійської державності. Однак у «Рігведі» відображено епоху, коли вожді племен обирались на народних зборах. Збори вільних воїнів збереглися і в епоху існування спадкової монархічної влади.

Письмові джерела свідчать, що, починаючи з середини I тисячоліття до н.е., в Індії існувало декілька держав, серед яких виділялись Магадха і Кошала. У V ст. до н.е. Магадха об'єднала навколо себе області, розташовані між Гангом і Гімалаями. До її складу було включено і царство Кошала. У 327 р. до н.е. війська Олександра Македонського завоювали значну частину території Індії. Визвольна боротьба, що незабаром розпочалася, завершилась утворенням у Північній Індії великої держави на чолі з Чандрагуптою. У роки правління сина Чандрагупти Біндусара (297-272 до н.е.) до складу індійської держави було включено частину Афганістану і Білуджистану.

Найбільшого розквіту індійська держава досягла у роки правління сина Біндусари **Ашоки** (272-232 до н.е.). Збереглися численні едикти – вибиті на камені за наказом царя написи, розшифрування яких дає змогу реконструювати форму державного життя, мораль і культуру стародавніх індійців. З'ясовано, що Ашока пропагував і утверджував у своєму царстві досить цікаві морально-політичні принципи, які базувалися на **буддизмі**. У культурі центральне місце відводилося релігії, що мала духовно єднати розірване на варни суспільство, зберігати його цілісність. Ашока висунув ідею завоювання світу не шляхом збройних нападів на сусідів, а через проголошення вчення Будди, на якому базувалося справедливе правління країною, тобто через добрий приклад праведного життя взагалі. Звідси ті дивні, як на той час, принципи людяності в управлінні державою, які пропагував Ашока. Підданих він оголосив своїми дітьми, для управління якими застосовував учення про *ахімсе* – незашкодження людям і тваринам. Хоча пізніше наступники зігнорували ці принципи та проводили типову загарбницьку політику зовні й тоталітарно-диктаторську всередині країни, все ж в індійській культурі залишилися досить глибокі сліди ашокізму. Так, загальновідомий вплив на весь світ політики ненасильства, яку провадив Махатма Ганді і завдяки якій Індія

здобула незалежність, – політики, яка знаходить все більше прихильників і сьогодні.

Правове становище окремих категорій населення визначалось не соціально-економічним положенням, а належністю до тієї чи іншої варни. Найвище становище у суспільстві займали брахмани. Вони мали монопольне право тлумачити закони й давали поради представникам інших варн. Брахмани мали навчати Ведам (священим книгам індуців), вивчати їх, приносити жертви за себе й за інших, давати й отримувати підношення. За вченням брахманів, між ними та кшатріяма має існувати зв'язок і взаємодопомога: «Без брахмана не процвітає кшатрій, об'єднавшись, процвітають і в цьому, і в тому світі». Брахман визнавався володарем усього суцього. Він міг вимагати від членів інших варн усього, чого бажав. Особа брахмана була недоторканною. Його вбивство тягло за собою тяжку й мученицьку смерть.

До варни кшатріїв належали цар і всі представники апарату управління державою. Закони Ману покладали на цю варну обов'язок охороняти підданих, здійснювати жертвоприношення і вивчати Веди. Головний же їх обов'язок полягав у здійсненні влади й несенні військової служби. Економічне становище окремих членів варни брахманів і варни кшатріїв було неоднаковим. У них поряд із власниками великих багатств були і незаможні, деякі кшатрії, наприклад, за несплату боргів попадали у кабалу.

Варна вайшіїв була найчисельнішою. Її членам наказувалось пасти худобу, добре розбиратись у вартості коштовностей, у якості товарів і турбуватись про збільшення свого майна. Члени цієї варни мали створювати все необхідне як для свого власного прожитку, так і прожитку інших.

Члени варни шудр формально не були рабами. У законах Ману зазначалось: «Але одне заняття Владика (Ману) вказав для шудри – смиренно служити трьом іншим варнам». Шудри були особисто вільні, мали право володіти майном, жили своїми сім'ями. Але «шудра не повинен нагромаджувати багатство, навіть маючи таку можливість, оскільки шудра, набуваючи багатства, пригноблює брахманів».

Рабство в Індії мало патріархальний характер. Його джерелом було: полон, народження від раба і рабині, перетворення у рабів вільних за борги та злочини. Раби-землероби жили громадами, мали свої сім'ї, а кшатрії забирали у них лише частину вироблюваного

ними продукту, не втручаючись у їх повсякденне господарське життя. Стародавні індуси називали їх даса (раби). У великих маєтностях працювали не стільки раби, скільки наймити – кармкари.

За формою правління Індія була монархією, на думку дослідників, не деспотичною, оскільки влада монарха нібито стримувалась самоізоляцією сільських громад і релігійно-етичними нормами, що наказували виконувати особливу дхарму – обов'язки: охороняти підданих, опікувати малолітніх, вдів, хворих, організовувати ліквідацію стихійних лих, запобігати голоду.

Влада царя (раджі) обожнювалась. Брахмани вчили, що цар є бог і його накази треба виконувати як такі, що надходять від божества. У законах Ману сказано, що цар є «велике божество з тілом людини».

В управлінні державою цар спирався на апарат бюрократії, що складався з брахманів і кшатріїв. За законами Ману цар мав призначати сановників із «хоробрих, досвідчених у військовій справі, шляхетного походження і випробуваних». Цар призначав чиновників як центрального, так і місцевого управління. Особливе місце у бюрократичній ієрархії займали радники царя – мантрини й махаматри. З них складався дорадчий колегіальний орган, у якому брали участь також представники міст.

Країна поділялась на провінції, на чолі яких стояли царевичі; провінції – на округи, на чолі з окружним начальником, що «думає про всі справи». Сільські області склалися із 800, 400, 200 і 10 селищ, їх очолювали відповідні управителі, які отримували жалування безпосередньо від царя. Найважливіші проблеми селянської громади вирішувались на сходах жителів селян. Тут існували старости й рада старійшин.

Отже, цар в управлінні державою спирався на розгалужений бюрократичний чиновницький апарат. Окрім того, цар формально вважався володарем усієї землі, тобто існувала державна власність на землю. Власниками землі були селянські громади й окремі особи.

Релігія впливала на всі сфери суспільного життя, зобов'язувала дотримуватись спеціальних дхарм – правил поведінки. Дхарми наповнені і релігійним, і моральним, і правовим змістом. Вони були створені брахманами й базувались на нормах звичаєвого права, судовій практиці й узаконеннях царя. Брахмани привносили до дхарм свої релігійно-етичні та правові уявлення.

Особливе місце серед дхарм займають уже згадані вище **закони Ману** (II ст. до н.е.) – кодекс поведінки населення міфічного

прабатька людей, першого царя, який передав їм Божі настанови про походження світу й суспільства, про касту, шлюб, регламент життя, вживання їжі, правила успадкування, покаєння, покарання тощо.

Закони Ману становили творчість різноманітних шкіл брахманів і були навчальними посібниками. Норми викладались у поетичній формі, у формі 260 строф вони нараховували 2685 статей, мова санскрит, зміст виходить за рамки права: це і політика, і релігія, і мораль. Збірник ділиться на 12 глав. Можна сказати, що Закони Ману були зводом релігійних, етичних і юридичних настанов, які можна розділити на три групи: 1) релігійні накази брахманів; 2) норми, що регулюють організацію державної влади та взаємовідносини з громадянами; 3) норми цивільного й кримінального законодавства.

Закони Ману засвідчили поступовий відхід індійського суспільства від буддизму і повернення до оновленого брахманізму. З II ст. до н. е. цей процес було відображено в літературному зібранні «Махабхарата», дві книги з якого («Бхагавадгіта» та «Шантіпарва») сповнені ідей про походження влади, республіканське правління, насильство як буденне явище політичного життя, владу як засіб служіння загальному благу та захисту слабких; про божественне визначення долі кожної касту, кожної людини.

У післяведичний період виникла потреба в систематизації й передачі величезного життєвого досвіду й матеріалу для роздумів – так з'являються **Сутри** – канонічні твори, що починалися з осмислення Упанішад й утримували головні погляди на життя суспільства. Сутри містили священні короткі вказівки до звичаєвого права, законодавства, ритуалу пожертвування, домашнього життя й громадських обов'язків. Сутри як афористичні висловлювання філософського характеру й донині є предметом коментарів, доповнень і оновлення відповідно до потреб соціально-історичних умов.

Серед наукових шкіл стародавньої Індії виняткове місце посідає **чарвака-локаята**, яка не визнає авторитету Вед, не вірить у життя після смерті, заперечує існування Бога, визнає матеріальний світ незалежним від божественного провидіння, оригінально визначає начала буття й сутність процесу пізнання, єдиним джерелом якого вважали сприйняття й відчуття. Вирішуючи вічну проблему – смисл людського життя – чарвака-локаята вбачає сенс людського існування в щасті. А щастя розуміє як насолоду, що має добуватись через діяльність людини, людина сама має це щастя створити.

Так, у давньоіндійських текстах йшлося про оптимізацію монархічної влади, забезпечення загального щастя. Філософія індуїзму закріплювала закритість, кастову систему давньоіндійського суспільства, заперечувала будь-яку соціальну мобільність. Водночас вона ґрунтувалася на ідеях гуманізму, любові до людини, проповідувала аскетизм, духовне самовдосконалення особистості.

Стародавній Китай. Китай – одна з найдавніших цивілізованих країн світу, його писемна історія налічує майже п'ять тисячоліть і містить різні уявлення про соціум як систему співжиття людей.

Цікавими ідеями збагатили світову соціологічну думку давньокитайські мислителі, які чи не найпершими почали відходити від міфічного світорозуміння, переводячи філософські доктрини на раціональний ґрунт, земну основу. Небо й у китайців «контролює» всі події в піднебессі, надає «небесний мандат» земному правителю або відкликає його та передає більш гідному.

У VI-V ст. до н. е. поширюється конфуціанство – філософське вчення, яке проголошує верховенство добра, непорушність встановлених небом суспільних відносин. Мислитель **Кун Фу-цзи** (551-479 до н. е.), відомий у Європі як Конфуцій, зосереджувався на пошуку ідеальної моделі особистості, що мало стабілізувати суспільство, оздоровити соціально-політичну ситуацію в країні. Він уперше відокремив етичні норми від релігійних, інтерпретував мораль як форму вдосконалення соціальних відносин. Його погляди значно зумовили формування національного характеру й духовного життя китайців.

Конфуцій не звертав уваги на вивчення та розробку загальнотеоретичних проблем, він не створив соціально-філософської системи крайнього спрямування. Всю увагу мислитель зосередив на питаннях етики, бо цього вимагали умови того часу, соціальний інтерес. Етику він побудував на ґрунті релігійно-філософських уявлень про навколишню дійсність. Етика Конфуція – це раціоналізована старокитайська релігійна мораль, в основу якої покладені принципи: 1) людяність (жень); 2) справедливість і обов'язок (і); 3) ритуальність (лі); 4) знання (чжи); 5) довіра (сінь).

Центральним принципом моралі Конфуція є гуманність, яка й становить основу доброчесності й визначає відносини в суспільстві й сім'ї, що базуються на любові й повазі до старших за віком і суспільним становищем. Бути «гуманним» – означає любити не стільки себе, скільки інших, на несправедливість відповідати

справедливістю, за добро платити добром. Бути гуманним – означає вміти вчасно пожертвувати своїми інтересами.

Кожна людина повинна діяти відповідно до того становища, котре вона займає. Люди повинні бути взаємно великодушні, свято дотримуватись традицій і оберігати культуру предків.

Управляти, на думку мислителя, – означає ставити кожного на своє місце в суспільстві відповідно до його здібностей, розуму, особистісних якостей. Кожна людина повинна по можливості вчитися й морально вдосконалюватися. Правителі зобов'язані виховувати й навчати, заохочувати своїх підданих до освіти, прагнути єдності всіх людей.

Відстоюючи міцну державну владу, Конфуцій говорив, що правитель має божественну сутність. Цар, монарх, імператор, на його думку, – це «син неба». А воля неба поширюється і на суспільне життя. Суспільство має дотримуватись не законів природності, а вічних законів неба, носієм яких і є «син неба». Принцип підкорення, слухняності, покірливості та примирення є одним із головних у соціальній філософії Конфуція.

Так, вчення Конфуція є свідченням тенденції до стабілізації в людських відносинах, що досягається за рахунок ієрархії в пануванні й підкоренні за вічними законами неба. Це вчення зумовило виникнення досить своєрідних соціальних відносин, систем світосприйняття, бачення співіснування суспільства й людини.

Про соціальні уявлення мислителів стародавнього Китаю свідчать також учення представників лаоської школи, заснованої **Мо-цзи** (479-400 до н. е.). Представники моїзму на основі спостережень і міркувань пропонували форми та методи найкращого правління, виховання молоді тощо. Трактат «Мо Цзи» містить обґрунтування теорії виникнення держави, ідею федеративного устрою, принципи державного управління, пропозиції створення жорсткої адміністративної структури, концепцію поєднання заохочення і покарання як важеля державного адміністрування, політичну доктрину «всезагальної рівновеликості» – казарменого рівноправ'я, започаткування егалітаризму (зрівнялівки) у соціально-політичних відносинах.

Провідником течії легізму був **Шан Ян** (400-338 до н. е.). У трактаті «Шан цзюнь шу» він обґрунтовує державу як абсолютну інституцію, найвищу мету і вінець діяльності людини, велетенську безжалісну машину примусу, а право, закон – як найефективніший

засіб досягнення такої мети. Головні ознаки закону: верховенство, універсальність, жорстокість, обов'язковість для всіх. Основні методи побудови держави (деспотичної) – матеріальне стимулювання власників, спрямованість їх на землеробство і скасування другорядних занять, «зрівняння майна» (заохочення бідних до набуття власності, а багатих – до добровільного передавання частини майна бідним), застосування нагород і покарань з перевагою покарань.

Постулати давньокитайської школи даосизму викладені напівлегендарним мислителем **Лао-цзи** в трактаті «Даоде цзін» (III ст. до н. е.). Згідно з ученням, Дао – найвищий (безликий) абсолют. Держава, суспільство і людина – природна частина Дао і космосу. Усі вони підпорядковуються законам вічності. Цивілізація та її надбання – це штучні утворення, що протистоять природному. Істинна мудрість – затворництво, відмова від усього штучного. Держава повинна бути маленькою державою-селом, а народ – безграмотним, що дасть змогу зробити головними методами державного управління «мудрість простоти», засновану не на знаннях, а на інтуїції та інертності адміністрації.

Давньокитайська школа Фа-цзя займала позицію, протилежну конфуціанству. Представники цієї школи заперечували існування надприродного світу та священність неба. Вони твердили, що в природі все відбувається без втручання потойбічних сил. Теоретик цієї школи **Сюнь-цзи** (III ст. до н.е.) доводив, що доля людей залежить не від неба, а від них самих, від пізнання природи і використання її законів. У галузі теорії пізнання Сюнь-цзи відстоював і пропагував принцип сенсуалізму, відводячи при цьому велику роль у пізнанні істини мисленню, логіці. Сюнь-цзи виступав проти незаслужених привілеїв і вимагав, щоб мірилом суспільної значимості людини був не рід і не багатство, а особиста гідність, почуття обов'язку, освіченість.

Філософія стародавнього Китаю знайшла свій подальший розвиток і досягла свого завершення у вченні видатного філософа та просвітителя **Ван Чуна** (27-97 н. е.). Основний твір Ван Чуна «Критичні міркування» присвячений критиці тодішнього суспільного ладу, існуючої соціальної системи. Ван Чун передусім відкидає вчення конфуціанства про священність неба, розглядаючи небо як природну частину безмежного Всесвіту, доводячи, що небо і земля мають єдину природу, єдине начало і єдине походження. Началом як

неба, так і землі є субстанція «ці». Розкриваючи природу людини, Ван Чун вказує, що життя й людина з'явилися на основі природної закономірності з єдиної субстанції – «ці». Людина, вважає він, як і всі живі організми, має життєву енергію, що породжується кровообігом. Поза тілом ніякої душі, ніякої життєвої сили немає.

Отже, видатні китайські мислителі, усе частіше відходячи від безособово-узагальнених уявлень про світ, починають приділяти більше уваги проблемам людини, її життя, пошукам шляхів гармонізації сучасного їм суспільства. Їхні соціально-філософські погляди отримали подальший розвиток у вченнях давньогрецьких і римських мислителів, які наполегливо підступалися до формування соціальних теорій і намагалися пояснити сутність різноманітних фактів, процесів, явищ суспільного розвитку.

Передумови виникнення науки

Поглиблення взаємодії суспільства з природою, розвиток виробництва та споживання зумовили процес становлення знання, частина якого вже в давні часи відокремилась у самостійні галузі. Елементи механіки, астрономії, математики розвивалися через практичні потреби суспільства у зв'язку з розвитком землеробства, зрошення, будівництва, зростанням ролі міст, судноплавства, військової справи тощо. Проте процес пізнання соціальних явищ залишався на досить примітивному рівні.

Витоки пізнання суспільних явищ, як і суспільства, сягає давнини: спроби творення соціальних теорій у творчості Демокрита, Платона, Аристотеля та ін.; виникнення та розвиток емпіричних соціальних досліджень. Перші спроби пізнання соціальних явищ були зумовлені потребами соціальної практики. На час виникнення перших соціальних обслідувань існуюча система математичного знання, безумовно, мала вплив: уперше кількісні показники стали використовуватись у соціальному пізнанні. Ця тенденція випереджального розвитку математики щодо суспільствознавства виявлятиме себе на всіх етапах розвитку останнього.

Процес формування політичної організації суспільства, класової структури, поява товарно-грошових відносин, торгівлі, військової потреби, збирання податків, данини, утримання державного апарату і т.д. – усе це викликало потребу в інформації й було одним зі стимулів використання математичного знання в соціальній сфері. Перші спроби спостереження та описування соціальних явищ і процесів

були викликані завданням, пов'язаним з потребами обчислення матеріальних, виробничих ресурсів, наборами в армію, культовими потребами тощо, оскільки політична організація суспільства – рабовласницька держава – вимагала відносно повноцінної та різнобічної інформації про населення, його склад, заняття тощо, у зв'язку з чим відбуваються перші переписи населення й виконуються перші спроби кількісного аналізу соціальних явищ і процесів.

Завдяки практичній необхідності, у тому числі й соціального характеру (облік худоби, заміри кількості зерна, вина, олії, відстаней, часу тощо) виникають арифметика, математичні знання. Необхідність обчислення об'ємів, площ, архітектура й будівництво спонукають розвиток геометрії, алгебри, тригонометрії.

У Вавилоні та стародавньому Єгипті математичні знання були відомі в II ст. до н. е. – це вавилонські математичні клинописні тексти та давньоєгипетські папіруси. Так, у папірусі Рінда (бл. 2000 до н. е.) визначається співвідношення між кількістю зерна й одержуваного з нього хліба чи пива. Індійські трактати-дхармашастри, зокрема «Закони Ману» розповідають про організацію збору даних, необхідних для політичної й економічної діяльності. Індійський цар (бл. 1200 до н. е.) примусив купців платити податки, попередньо підрахувавши ціни, за якими купувались, продавались товари, відстань до країн, з яких вони привозились, з урахуванням витрат на доставку. У Китаї в II ст. до н. е. один з міністрів розділив імперію на 10 провінцій і звелів дослідити якість ґрунтів, продуктів, рівень розвитку землеробства, підрахувати населення для того, щоб раціонально розподілити податки.

У стародавні часи державна влада здійснює перелік населення, проводить переписи. Згадка про перший перепис населення у стародавніх євреїв пов'язана з ім'ям Мойсея (XIII ст. до н. е.). Метою переписів було обчислення «придатних для війни в Ізраїлі». Сучасна наука підтверджує проведення перепису населення царем Давидом близько 973 р. до н. е., про який згадується в «Біблії». Керували переписом населення воєначальники, а результати фіксувалися в списках. У різних країнах з появою державності здійснюється реєстрація населення, особливо платоспроможного та здатного носити зброю.

У Греції ще до появи Афінської держави існувала система статистичного розрахунку прибутків громадян, про що свідчить реформа Солона 594 р. до н. е. На основі майнового цензу, тобто

прибутків, виражених у кількості зерна, оливкової олії, вина і т.п., Солон розділив громадян на чотири розряди, залежно від якого їм дозволялось обіймати громадські посади, право обирати посадових осіб і брати участь у суді тощо. У 509 р. до н. е. Клісфен здійснив реформу, розбив територію на округи, у яких систематично складалися списки громадян і вівся облік майна. З прадавніх часів в Афінах вівся облік народжених і померлих. Батьки дитини приносили до храму жриці Афіни міру хліба, а родичі померлого – міру ячменю.

У стародавньому Римі населення обчислювалося ще при Ромулі. У VI ст. до н. е. Сервій Тулій провів центуріальну реформу, першим увів у практику цензи (лат. *censeo* – роблю опис, перепис) – перепис громадян і їхнього майна з метою визначення соціального, політичного, військового та податного статусу в суспільстві. Кожний соціальний клас (виділили п'ять) визначався на основі майнового цензу, мусив виставляти певну кількість військових загонів, таку ж кількість голосів одержував у народних місцевих зборах. Велися списки народжених, неповнолітніх і померлих. Із 443 р. до н. е. вводиться посада цензора, обов'язком якого також був нагляд за мораллю, поведінкою, складанням списків сенаторів і населення тощо. На основі цих матеріалів визначалася податкова політика, кількісний і якісний склад армії й т.д.

Історія стародавніх Греції та Риму дає багатий матеріал для соціологічної науки, оскільки тут лежать її глибинні засади, пов'язані зі спостереженнями, обслідуваннями, класифікацією, узагальненням емпіричних фактів, підставою для яких були різноманітні соціальні явища та процеси, що відображаються в поняттях протосоціології.

Із часом відбуваються перші спроби описування та фіксації подій минулого й сучасного, їх осмислення, оцінки й аналізу за допомогою письма. Значення набувають питання достовірності документів, історичних фактів, виникають принципи систематизації й описування подій, з'являються спроби побудови оповіді на основі раціонального переосмислення наявного матеріалу (міфів, епосу, легенд, подій, хронік тощо).

В історії європейської культури міфологічне й епічне відображення минулого витісняється розповідною історією у стародавніх греків і римлян у період VII-VI ст. до н. е. Зароджується якісно нова форма описування дійсності – **логографія**. Історіографія та філософія змінюють попередні уявлення людини про природу, суспільство. Вносяться нові елементи відтворення подій і явищ:

хронологічна послідовність, описування подій у просторі та часі, розкриття причин та ін. Здійснюється спеціалізація розумової діяльності, виникають нові форми суспільної свідомості – політична, правова, філософська та ін.

Виникнення першої історичної прози в Греції пов'язане з логографами:

- відбувається перехід від усної розповіді про події географічного, побутового чи історичного характеру до їх писемного запису;
- на основі переосмислення легенд і міфів відтворювалося минуле грецьких полісів, інших країн і т.д. – зароджується критичне ставлення до міфології;
- намагалися відкинути містичне, ірраціональне, міфологічне, замінити це раціональним осмисленням на основі здорового глузду; поставили питання про достовірність історичного матеріалу;
- з'являються принципи відбору, класифікації та викладення фактів, що розкривають минуле окремих полісів-держав і народів;
- використовуються документальні джерела та раціональні розповіді про минуле, спостереження та осмислення фактів, розпитування та дослідження;
- уводять фактор часу – хронологічну послідовність подій.

Це були принципово нові елементи, внесені в соціальне знання та пізнання логографами. Їхній доробок став фундаментом, на якому зводилася історична наука, логографів ще не можна назвати істориками, хоча вони й започаткували її.

На ґрунті історичного доробку логографів виникає перша наука про суспільство, розробляються перші принципи пізнання соціальних явищ, спроби осмислення логіки пізнання. Виникає історія як наука.

Першою пам'яткою історичної науки є робота **Геродота** «Історія» (490/480 – бл. 425 до н. е.). Для соціології «Історія» цінна тим, що містить нові елементи, пов'язані з науковими дослідженнями соціальних процесів. Геродот намагався раціонально переосмислити історичний матеріал (генеалогії, місцеві хроніки, землеописання, легенди, оповіді, матеріали логографів, розповіді очевидців, свідків, учасників подій, особисті спостереження і т.д.). У ряді місць він критично ставиться до відтворюваних фактів.

З «Історії» Геродота розпочинається розвиток науки про суспільство з елементами наукового дослідження соціальних явищ: критичний аналіз повідомлень, хронологічна послідовність,

системність викладу, спроби оцінити й підвищити достовірність, посилення та вказівки на джерела тощо. У Геродота людина вперше постає як головний і єдиний суб'єкт історії.

Фукидид (бл. 460-400 до н. е.) в «Історії Пелопоннеської війни», за свідченням дослідників, не використав жодного недостовірною факту, наявні всі основні елементи наукового дослідження (послідовність логіки викладу, спроба знайти соціальні детермінанти подій, строгий відбір фактичного матеріалу на основі перевірки, усунення суб'єктивного ставлення).

Принципи історичного дослідження Фукидида є універсальними для соціального й соціологічного пізнання:

- достовірність використаних матеріалів;
- критичний підхід і скепсис до легендарних і поетичних розповідей, заперечення віри в прикмети, чудеса, втручання богів у події;
- ідея повторюваності – зачаток ідеї круговороту, циклічності розвитку суспільства (подібність індивідуальних дій і доль), а не з містичних чи космічних начал;
- переконаність у можливому повторюванні соціальних явищ і процесів – прообраз принципу прогнозування, передбачення подій на основі знань про минуле, сучасне;
- розуміння різниці між причиною і приводом подій (соціальні процеси – результат діяльності людей, з їх прагненнями до здійснення своїх інтересів, до влади, намаганнями позбутися бідності і т. д.; ці властивості людської природи і є причинами повторюваності самої історії);
- роль географічного положення, багатства держави та їх вплив на хід історії, уперше зазначає зовнішні фактори впливу земного походження.

Автор твору «Всезагальна історія» **Полібій** (210-128 до н. е.) розвиток людства розглядав як закономірний, необхідний процес руху до нового за всезагальним світовим законом і розумом. Становлення державності – природний процес у межах циклу «царство – тиранія – аристократія – олігархія – демократія – охлократія». Полібій детально аналізує сутність цих державних форм, причини занепаду одних і злету інших, визначаючи три головних (царство, аристократія, демократія), групуючи їх за протилежними ознаками: царство – з тиранією, аристократію – з олігархією, демократію – з охлократією. Найраціональніша форма держави –

змішане правління царя, старійшин і народу (поєднання ознак царства, аристократії й демократії). Три влади не лише підтримують, а й перешкоджають одна одній, наштовхуються на протидію двох інших влад, що забезпечує державі стабільність. Основа могутності держави – богобоязливість громадян, їх лагідність, покірність, на виховання яких треба спрямовувати добрі звичаї та справедливі закони. Так Полібій порушує важливі для соціальної науки проблеми соціальної взаємодії й існування справедливого суспільства.

Публій Корнелій Тацит (бл. 58-120 до н. е.) аналізує діяльність імператорів з точки зору не лише їх позитивного, а й реакційного впливу на суспільно-політичні процеси. Він вказував на причини спотворення соціальних фактів, які криються в соціально-політичній системі, політичному режимі, рівні забезпечення інформаційним матеріалом, характері ставлення суб'єкта до системи суспільних відносин і породжуваних нею суб'єктивних мотивів творчої діяльності тощо.

Логографи й історики були першими, хто мав конкретний об'єкт – суспільство, що сприяло постановці та вирішенню завдань, пов'язаних із розробкою принципів і засобів пізнання соціальних явищ. Заслуга логографів та істориків античності – систематичне описування та фіксування подій і фактів, постановка питання про достовірність соціальних фактів, започаткування історичної критики, введення принципу хронологічного відтворення, фактора історичного простору подій, дослідження діяльності історичних осіб, спроби розглядати географічні, економічні, політичні, психологічні та культурні фактори як детермінанти соціальних процесів, розуміння різниці між причинами та приводами подій та ін.

Для протосоціології науковий доробок історичної науки стародавнього світу особливо значущий, оскільки містить чимало важливих ідей, думок щодо устрою суспільства, які в подальшому використовувалися й розвивалися іншими мислителями. Слабкою ж стороною історичної науки був її споглядально-констатуючий характер. В еллінській історії відчутний її зв'язок з міфологізованим світоглядом, у якому людина, суспільство мислились як елементи космічного цілого з його фаталізмом, провидінням чи долею. Незважаючи на спроби окремих істориків показати активність суб'єкта-людини, можливість її волевиявлення й вибору, проблема свободи в її філософському сенсі в цілому була нетипова для даного періоду.

Соціально-філософські проблеми суспільства

Розвиток філософського знання відбувався паралельно з історичним, проте вони в стародавньому світі не перетиналися між собою. Це пов'язано з уявленнями стародавніх філософів – сьогоденне та майбутнє заздалегідь приречені фатумом, долею в минулому. Окремі спроби розглядати історичні явища через соціальні детермінанти не змінювали істотно існуючу систему світосприйняття. В античному світі суспільство не розглядали як особливе утворення з власними законами розвитку, це об'єкт, а не суб'єкт. Філософи протиставляли чуттєвий рівень пізнання – раціональному. Історія розглядалася філософами як різновид оповідної прози. Однак соціальне мислення виявляє постійну тенденцію до змін: відбиваючи суспільні трансформації, воно стимулює ці трансформації. Це підтверджується вченнями більшості відомих мислителів античності: Ксенофана, Левкіпа, Піфагора, Геракліта, Демокрита, Протагора, Сократа, Платона, Аристотеля, Антисфена, Епікура, Зенона, Цицерона, Аврелія та ін.

Один із перших матеріалістів й атеїстів **Ксенофан** (VI-IV ст. до н.е.), заперечуючи реальність богів, стверджував, що суспільство не можна розуміти як божественне встановлення, а процеси, які в ньому відбуваються, не є детермінованими, оскільки суспільство утворюється не закономірно, а за випадковими взаємозв'язками людей.

На відміну від Ксенофана, філософи-атомісти вважали суспільне життя детермінованим об'єктивними причинами. Так, **Левкіп** (500-440 до н.е.) стверджує, що «жодна річ не виникає безпричинно, але все виникає на якійсь підставі й у силу необхідності». Закони суспільства, за такого підходу, розумілися як вияв законів природи, основним серед яких вони виділяли закон взаємного притягування й взаємного відштовхування атомів, що у суспільстві він набував вигляду дружби чи ворожнечі (саме це й визначає людську поведінку). Ще одним спільним законом природи та суспільства є кругообіг подій, циклічність змін: у природі день змінюється на ніч, літо – на осінь, потім на зиму, весну й т.д., а в суспільстві відбувається циклічна зміна людей, поколінь, правителів тощо.

Піфагор (576-496 до н.е.) та його послідовники вбачали основу світу в числах, у кількісних пропорціях. Хоча і йдеться про абсолютизацію чисел і містику чисел, усе ж таке розуміння можна пояснити тогочасними соціально-економічними відносинами: завдяки торгівлі, що динамічно розвивалася, вимірювання, зважування,

рахування були звичними явищами, еквівалентом товару були гроші, тобто числа, кількісні відношення. Піфагор вважав, що людське життя, визначення кількості перевтілень і рис характеру людини, її минуле й майбутнє підлягають математичним розрахункам за допомогою певних правил.

Геракліт (520-460 до н.е.) активно виступає проти демократичних порядків. Центральним пунктом його вчення була вимога підкорятися законам держави. Повага до законів, як і взагалі служіння благу свого міста, свідчить про достоїнство людини. Однак людям властиві протиріччя – фундаментальне протиріччя між приватним буттям людини і єдиним загальним Логосом (вищою мудрістю, вогнем) може бути усунуте за рахунок відмовлення від індивідуальності та приватних цілей, від власного розуміння і свавілля. «Свавілля, – писав Геракліт, – варто гасити скоріше, ніж пожежу». А це є можливим лише в аристократично організованому полісі, яким керують «найкращі» – «аристократи духу».

Основні ідеї Геракліт виводить із пізнання природи, а не суспільства й людини. Він чи не першим сформулював корінну етичну проблему – відношення того, як поведуться люди, до того, як повинні поводитися. Це соціально-моральна проблема суспільства, котра свідчить, що цінність індивідуальної життєдіяльності визначається збігом індивідуальних цілей людей з об'єктивними умовами існування – взаємовідносини Логосу й людини.

Основною заслугою **Демокрита** (460-360 до н.е.) є концепція походження людини шляхом природного розвитку космосу, еволюції матерії. Він вважав, що суспільство виникає в лоні природи, первісні люди вели стадний спосіб життя, але завдяки наслідуванню природи, потребам у їжі, одязі, житлі, використанню знарядь праці прийшли до культурного життя: у павуків навчилися ткати, у ластівки – будувати житло тощо.

Земля виникає з космосу, на ній розвивається життя, різноманітні види тварин, потім людина. Люди розселилися на землі, об'єднувались і допомагали одне одному, щоб вижити, навчилися мови. Та оскільки люди жили об'єднаннями в різних місцях, то мови були різні, від первісних об'єднань виникли всі народи.

У Демокрита простежується розуміння людини як політичної істоти, що живе в полісі й має підкорятися законам, спрямованим на досягнення загального блага. Найкращою державою Демокрит вважав демократію, бо в демократичному полісі навіть бідність –

ліпше, ніж багатство в монархії. Пристойність вимагає підкорення закону, владі й розумовій перевазі, бо від природи керувати властиво ліпшому, і тяжко бути в покорі у гіршого. Кожна людина має навчатися мудрості, яка виникає від сумлінного навчання.

Раціоналістичні інтерпретації соціологічного розвитку розробили софісти (Протагор, Горгій, Гіппій, Продик, Лікофрон, Алкьядамант, Антифонт), примітною рисою вчень яких була абсолютизація суб'єктивних моментів людської діяльності на шкоду їх об'єктивному змісту. Найкраще це виявляється у творчості **Протагора** (481-413 до н.е.), професійного викладача риторики, котрий одним із перших почав брати гроші за навчання. В Афінах за дорученням Перикла написав проект нової конституції, йому належать твори «Про суще», «Про богів», «Про науки», «Про державу», «Суперечки, або мистецтво сперечатися» й ін.

Софісти обґрунтовували право людини дивитися на навколишній світ через свої цілі й інтереси. Людина не просто реалізує якісь існуючі поза нею закони, вона сама задає закони об'єктивної дійсності. Також софісти стверджували якісну відмінність світу природи від світу культури. Вимоги природи не завжди узгоджуються з настановами культури. Основну відмінність природи від культурних процесів софісти вбачають у тому, що природа діє неминуче, з необхідністю, а закони держави, настанови релігії, моральні норми та звичаї є продуктами свідомої творчості, похідними результатами людської діяльності. «Веління законів надумані, тоді як велінням природи властива внутрішня необхідність», – стверджував Антифонт. Крім того, природа поєднує людей, а закони та звичаї їх роз'єднують. Ще одна відмінність природи від культури виявляється в контролі за поведінкою людини: якщо вона порушила вимоги природи, це не пройде непоміченим і порушник буде обов'язково покараний; якщо ж людина порушила закон держави і цього ніхто не помітив, порушник уникне кари.

Софісти першими порушили питання про природу добра і зла: вони є зовнішніми стосовно людини обставинами чи властиві людській діяльності? Схиляючись до другої альтернативи, софісти зафіксували протиріччя встановлених державою законів велінням природи.

Заслуга софістів полягає також в олюдненні суспільно-політичних явищ, започаткуванні світської теорії політики, держави та права, переміщенні людини з «периферійних позицій» у центр політичного

життя, ставленні до неї як до «міри всіх речей», природної рівності людей, зокрема й рабів, у розвитку демократичних поглядів.

Сократ (469-399 до н.е.) започаткував філософський ідеалізм і створив оригінальне вчення про суспільство, назване ним «макрос-антропос», що в буквальному перекладі означає «велика людина».

На відміну від Ксенофана й атомістів, Сократ не насміхався над релігійністю і міфотворчістю попередників, а позитивно відгукувався про антропоморфізм древніх людей, оцінюючи його як метод пізнання суспільства. Підкреслюючи евристичну цінність уподібнення суспільства людині, осмислення суспільства як «великої людини», Сократ висунув формулу «пізнай самого себе». Оскільки суспільство є «макрос-антропос», то пізнання людиною своїх власних якостей є пізнанням суспільства – займаючись самоаналізом, людина займається суспільствознавством. На думку Сократа, пізнавати себе й суспільство людям потрібно не стільки заради розробки якихось теорій, скільки для вирішення практичних завдань, заради оволодіння ними «мистецтва жити». Непізнаність людьми самих себе – причина поганих вчинків і суспільних вад.

Суспільствознавча конструкція Сократа виконала важливу роль у процесі становлення соціального знання – саме Сократ першим заговорив про потребу в спеціальних знаннях про суспільство, необхідних для практики людського співжиття, і висунув проблему осмислення взаємозв'язків суспільства та конкретної людини.

Учні Сократа **кініки** мало походили на свого вчителя, оскільки нарочито ставали бідними та хизувалися своєю бідністю, були нігілістами стосовно держави та суспільства, зневажали моральність, відкидали будь-яке знання, крім філософського.

Найбільш відомими представниками кінізму є Антисфен, Діоген Синопський і Кратет Фіванський. Так, Антисфен (450-360 до н.е.) вважається засновником кінізму; до політики був байдужим; на запитання, як слід ставитися до політики, відповідав: «Як до вогню: не підходити занадто близько, щоб не обпектися, і не дуже віддалятися, щоб не змерзнути». Діоген Синопський (412-323 до н.е.) визначався крайнім аскетизмом і ексцентричними витівками, виражав світогляд рабів і розорених війною мас. Кратет Фіванський представляв погляди збіднілого працюючого населення, що ще зберегло приватну власність, його прозвали «добрим демоном».

У світогляді кінізму чітко прослідковується бунт моралі проти моральності: якщо досягнення культури породжені суспільством і

вони не зробили щасливими людей, то такі досягнення варто відкинути. Тому перед кініками стояло завдання: повертатися «назад до природи», тобто вести тваринний спосіб життя, і відмовитися від усіх досягнень культури й цивілізації, особливо від власності.

Головною ідеєю кінічного світогляду була ідея *автаркії* – незалежності, самодостатності, самозадоволеності. Автаркія – мета життя людини, бідність і заперечення знання – засоби.

Скептичне відношення до батьківщини й держави зробило кініків космополітами. Кінік – громадянин Всесвіту, його батьківщина – увесь світ, для нього не існує державних кордонів. Космополітизм кініків пояснювався і тим, що більшість із них були чужоземцями і їм доводилося платити особливий податок за проживання в містах Греції. Вони ненавиділи тиранію та нехтували демократією. Кінічна автаркія означала й відмову від родини, хоча і не всі кініки з цим погоджувалися. Жебрак, безрідний Антисфен заявляв, що мудрець повинен женитися для народження дітей від найкрасивіших жінок, а Кратет Фіванський навіть створив родину. Але Діоген вважав, що дружини повинні бути спільними, заперечував законний шлюб і визнавав спільність дітей.

Свобода кініків була пасивним соціальним протестом, їхня позитивна програма дій була об'єктивно реакційна. Заклик «назад до природи» не сприяє вирішенню соціальних проблем, оскільки пройдені ступені культури ніколи не повторюються, але кініки цього не розуміли. Однак вони проклали шлях стоїкам і раннім християнам, оскільки першими запропонували негативний соціальний досвід як альтернативу пануючому способу життя.

Платон (427-347 до н.е.) висунув відносно завершену систему політичного устрою суспільства. Він не розрізняв державу та суспільство, людину розглядав як істоту політичну, а соціальність ототожнював із державністю. Вважав, що перемога розуму над пристрастями досягається через виховання, адже більшість людей не спроможні приборкати пристрасті, бажання, тому не здатні досягти досконалості, звідси впливає необхідність у державі та законах. Держава має забезпечити притаманні людям природжені потреби. Існуючі форми правління та державного устрою називав недосконалими, хоча серед них є «правильні» і «спотворені» форми.

Недосконалим державам Платон протиставляє «ідеальну», здатну реалізувати справедливість і благо. В її основі ідея співвідношення особистого та суспільного інтересу. У побудові своєї держави Платон

виходить з учення про душу й етику (врівноваження людських здібностей). Ідеальна держава має узгодити особисту добродетель із суспільною справедливістю – це можливо, коли соціальна структура перебуває у відповідності з типами душі. Трьом типам душі, за Платоном, у суспільстві відповідає розподіл на три групи людей, що займаються діяльністю, котра задовольняє їх душевну доміную: 1) люди, у яких домінує розум, хто здатний керувати справедливо - філософи-правителі (нечисленний клас); 2) люди, душі яких притаманна мужність, запал – воїни; 3) помірковані, здатні до самовладання, контролю над пристрастями – ремісники, землероби, тваринники, будівельники, торговці, перекупники.

Соціологічна, а точніше, протосоціологічна система суспільства у Платона заслуговує на увагу з точки зору її побудови як системи теоретичного знання (вихідні принципи, логічно послідовна аргументація і т. п.).

Аристотель Стагірит (384-322 до н. е.) дійшов висновку про існування вічної причини й рушія світу – Бога. Людина є вищою істотою матеріального світу (поєднання «форми» з душею), сенс її життя – досягнення вищого блага через розумну діяльність, умовою досягнення якого є добродетель. Діяльність у поєднанні з добродетеллю є блаженством, що й становить мету життя.

Держава-поліс виникає природно, як і всі живі організми. Лише в державі людина стає повноцінною, бо «за природою своєю є істота політична», «істота соціальна». Той, хто живе поза державою, є або недорозвиненою в моральному плані істотою, або надлюдиною. Держава піклується про всіх членів, але не всі є громадянами (діти, люди похилого віку тощо). Державний устрій може бути правильним, справедливим, або – навпаки.

Аристотель визнає, що середній достаток кращий над усе, а держава, що складається із середніх людей, матиме найкращий державний лад, що забезпечить справедливість. Разом із тим він не виступає проти рабства, теоретично обґрунтовує його природність. Для нього держава була в ідеалі системою, здатною забезпечити благо для найчисленнішої групи середніх верств суспільства, до якого раби не належали як громадяни.

Аристотель започатковує елементи наукового знання про соціальне управління, визначає його завдання. Він уперше порушує питання про спосіб життя та частково досліджує його. Спосіб життя залежить від того, що людина розуміє під щастям чи благом. Він

виділяє три способи життя: 1) брутальний, грубий – щастя розуміють як розваги та втіхи; 2) державний спосіб життя, під яким люди достойні та діяльні розуміють пошану, яка майже і є метою цього способу життя; 3) споглядальний спосіб життя.

Також Аристотель приділив увагу питанню дозвілля та вільного часу. Дозвілля – початок усього, умова добродетності та політичної діяльності людини. Він розглядає дозвілля як невід'ємну складову життя людини у зв'язку з використанням благ, відчуттям задоволення, щастя, блаженства того, що користується дозвіллям. Дозвілля – це час, заповнений різноманітними заняттями, – філософським умоспогляданням, іграми та вправами, забавами, що викликають почуття приємності й задоволення, мистецтвом, музикою, бесідами та спілкуванням тощо. Правителі мусять піклуватися, щоб посадовці мали дозвілля і користувалися ним.

За теорією цінностей Аристотеля, людське життя – це вища цінність. Цінність державних діячів має визначатися відповідно до їхніх інтелектуальних і фізичних можливостей. Аристотель також показує, як потреба в обміні продуктами праці призводить виникнення посередника – грошей, які виступають мірою оцінки різних продуктів діяльності виробників.

Аристотелівська система містить багато наукових знань, які входять до предметної сфери протосоціології, розглядає питання способу життя, дозвілля і вільного часу, соціального управління та соціальних цінностей тощо.

Епікур (341-270 до н.е.) увійшов до історії філософської думки як один із теоретиків індивідуалізму (як і Лукрецій, а до них – і Демокрит). Свою творчість Епікур починає як гедоніст, але, йдучи далі, стверджує відносність почуттєвих благ. Кінцева мета життя, за Епікуром, – «стан, за якого душа перебуває в спокої і рівновазі, не бентежиться ні страхом, ні марновірством, ні іншою якоюсь пристрастю» – евдемонія, тобто щастя.

Епікур віддає перевагу не тривалості життя людини, а якості. Не слід хотіти смерті, немов вона є благо, але і не слід її боятися, немов вона є зло. Рятування від страху смерті винятково важливе, тому що визначає спокійно-байдуже відношення до всіх інших перипетій людського життя. Епікур пропонував терпляче й самокритично ставитися до страждань, оскільки люди самі в них винні.

Епікур закликав співгромадян стати мудрецькими й у цьому вбачав підставу для вдосконалення суспільства. Людиною, здатною до

атараксії (стану незворушності, душевного спокою, розумної насолоди життям, задоволеності собою і життям, що досягається лише мудрецьми), може стати кожний, хто розвине свої пізнавальні здібності й буде правильно (по-епікурейськи) осмислювати навколишній світ і свою роль у ньому, позбудеться нещастя та страху перед смертю, богами і загробним покаранням, а також навчиться ухилятися від страждань і неспокою та зберігати радісний стан духу.

Прагнучи допомогти співгромадянам стати мудрецьми, теоретики індивідуалізму розробили багато в чому схожу матеріалістично-атеїстичну концепцію світобудови, засновану на ідеях атомістів (Левкіпа і Демокрита). Суспільство розумілося ними не як самодостатня над індивідом величина (як у Платона й Аристотеля), а як похідне від взаємодій людей-атомів. Не суспільство (громада, місто-поліс, держава) робить людей такими, які вони є, а люди роблять суспільство таким, які вони самі. Удосконалюючи самих себе, люди формують таке суспільство, яке вони хочуть отримати.

Боятися смерті, на думку Епікура, не потрібно: поки ми живемо, смерті немає, а коли померли – немає нас. Страх перед богами ефемерний, оскільки вони живуть не в нашому світі, а в порожнечах між світами, знаходячись у стані атараксії, а тому не втручаються у долі людей. Людина творить себе сама, а роблячи це, – творить суспільство.

Реальний зміст вчення Епікура далекий від того, котре йому іноді приписують. У ньому немає заклику до почуттєвих задовольень, обґрунтування вседозволеності, сибаритства, відходу від життєвих труднощів за допомогою пияцтва, наркоманії тощо. Подібні уявлення про епікуреїзм, епікурейство й епікурейців (як про людей, схильних до комфорту і почуттєвих насолод) – підсумок пізніх перекручень і домислів неосвічених людей.

Значним є внесок у протосоціологію представників стоїцизму, засновником якого є **Зенон** з Кітона (бл. 336-264 до н. е.). Будучи учнем Кратета, так і не зміг прийняти безсоромності кініків. Навчався Зенон і в інших філософів. Потім кілька десятиліть викладав своє вчення. Його перу належать роботи «Про життя, сродне з природою», «Про порив, або про людську природу», «Про пристрасті», «Про обов'язки», «Про закон», «Про еллінське виховання», «Держава», «Етика» тощо. Зенон читав лекції в «розписній Стої» своїм учням. Після Зенона школою стоїків керував **Клеанф** (331-233 до н.е.), автор п'ятдесяти (не дійшли до сучасників) творів: «Про час», «Про природничу науку Зенона», «Тлумачення до

Геракліта», «До Демокрита», «Про почуття», «Про належне». Найбільш плідним із древніх стоїків був **Хрисип** (281-208 до н.е.) – автор 705 творів на логічні й етичні теми: «Доказ, що насолода не є благо», «Про прекрасне і про насолоду», «Логічні положення», «Допомога з діалектики», «Про побудову слів» і ін.

Фундаментом учення стоїків є постулати: 1) у кожній людині закладена частка Логосу; 2) у світі панує тверда причинна необхідність – доля, що пропонує історію існування каменю, воді, дереву, рибі, у тому числі й людині. Якщо людина нічого не може зробити з долею, доля теж нічого не може зробити з людиною – зламати, розтоптати. Так зароджується *квієтизм* – вчення не тільки про байдужість до добра і зла, про покірність долі, а й пристосування до світу, якщо вже світ не можна пристосувати до людини.

Щоб жити в злагоді з долею, людина зобов'язана виробити в собі деякі особистісні якості (чесноти) й активно спілкуватися з іншими людьми. Стоїки не заперечували здоров'я, красу, силу, прагнення до продовження роду, любов до дітей, але дивилися на все це звисока, як на те, що є спільним у людей із тваринами.

Стоїки негативно ставилися до пристрастей, оскільки пристрасті заважають досягненню *apatії* (вищої напруги душі, коли людина стає нечутливою до страждання) і *атараксії* (незворушності душі). Вони були товариськими людьми, цінували дружбу, виявляли увагу до тих, з ким спілкувалися – сполучали атараксію (незалежність, самодостатність, самозадоволеність) з *койнонією* (спілкуванням, братерством). Для стоїка людство – одна величезна громада. Усі люди за основними властивостями - однакові, усі смертні, тому тим, кому випало жити, варто жити дружно й не мати конфліктів.

Згідно з ученням стоїків, боги та природа є одним і тим самим, а людина – частина богоприроди. Розумна людина є вже не просто членом-громадянином поліса, а елементом світу. Звідси випливає ідея світового (а не полісного) громадянства. Світ є не тільки великим організмом, а й великою державою. І в цій державі громадяни принципово рівні один з одним, бо людина є сутністю розумною, а розум притаманний усім.

Органічне розуміння світоустрою та соціального світу приводить стоїків до ідеї універсальної солідарності. На їх думку, члени одного соціального організму не можуть перебувати у протистоянні, не повинні шкодити один одному. Усі люди є братами, а універсальний етико-правовий закон – природний, бо є принципом збереження

соціальності як частини світового цілого, де позитивну взаємодію людей забезпечує індивідуальне існування. У такий спосіб стоїки намагалися витворити ідеальну модель державного ладу.

Власне політико-соціологічна думка заявила про себе в Римі лише в I ст. до н. е. Її засновником є Марк Тулій **Цицерон** (106-43 до н. е.). У працях «Про державу», «Про закони», «Про межі добра і зла», «Про обов'язки» він суттєво розвинув ідеї про державу як республіку – справу народу, згуртованого спільними інтересами та згодою в питаннях права. Погляди Цицерона на форми держави, правління в основному збігаються з точкою зору Полібія, а вчення про рівність містить суперечливі гасла: а) «за природою всі ми подібні й рівні один перед одним», «між людьми ніякої різниці немає», «перед законом всі рівні», «вважати найбагатших людей найліпшими – огидно»; б) «рабство зумовлене природою», «рабський стан корисний», «рівність вільних несправедлива, коли при цьому не відрізняються ступені в соціальному становищі та гідності».

Справжній правитель має бути мудрим, справедливим, передбачливим, виваженим, красномовним, обізнаним, тямущим в основах держави та права, готовим на все заради благополуччя держави. Бог зберігає такому правителю спеціальне місце на небі.

Цицерон, виходячи з постулату «під дію законів підпадають всі», розробив проекти законів про релігію та про магістрати, які збагатили теорію державного управління. У них детально визначено повноваження можновладців і міру покірності громадян. Він заклав правові засади міжнародного політичного спілкування, міжнародного права, сформулював принципи гуманного поводження з полоненими, необхідності дотримання міжнародних зобов'язань, поділу воєн на справедливі й несправедливі.

Після краху Римської республіки, з початком нової ери, популярними стали ідеї «пізніх стоїків» – Сенеки, Епіктета, Марка Аврелія та ін., які за умов посилення авторитаризму, правового свавілля, на думку деяких дослідників, проповідували політичну пасивність, індивідуалізм, космополітизм, фаталізм.

Луцій Анней Сенека (3-65 н. е.) вважав, що природна держава з природним правом – це всевіт, що базується на божественному началі, а люди, «рідні один одному», «співтовариші по рабству», підпорядковуються світовим небесним законам. Найбільш відомі роботи Сенеки: «Моральні листи до Люцилія» (124 листи), «Про блаженне життя», «Про благодіяння».

Світоглядні позиції Сенеки були подібні з позиціями попередників стоїцизму: 1) пантеїзм («не може бути природи без Бога й Бога без природи»); 2) сувора космічна необхідність, перед якою людина виглядає як мураха перед асфальтовою ковзанкою; 3) доля; 4) пасивний героїзм у відношенні до життя.

Сенеку вражає мінливість, тлінність людського життя, відносність соціальних ролей, що грає кожна людина без репетицій у найбільшому спектаклі – житті: «Життя як п'єса: неважливо, чи довга, а важливо, чи добре зіграна». У трактаті «Про швидкоплинність життя» Сенека засуджує людей, що нерозумно використовують час свого життя, недбалі до змісту життя.

Ідеал життя – це «життя, сродне своїй природі». Такого життя можна досягти за певних умов: міцне здоров'я, мужня й рішуча душа, терпіння й готовність до будь-яких змін. А ще слід піклуватися про своє тіло й про все, що його стосується; з увагою ставитись і до всіх інших речей, що роблять життя кращим і зручнішим, але не схилитись перед ними. Отже, потрібна душа, що буде «користуватися дарунками фортуни, а не рабськи служити їм».

Епіктет (50-140 н.е.) тривалий час перебував у рабстві, дотримувався християнського принципу «чого не бажаєш собі, не бажай іншим», засуджував рабство й багатство, вів злидарське кіничне життя. Вважав, що людина – частина природи, розум ріднить її з Богом і підлеглий Богові. Воля досягається через моральне удосконалювання людини, що має або форму пристосування, або активного неприйняття дійсності: «Вільний той, хто живе так, як бажає, хто непідвладний ні примусові, ні перешкодам, ні насильству, чії потяги досягають успіху, позбавлення не терплять невдачі».

На думку Епіктета, особисте щастя – ціль усякого людського прагнення, для досягнення щастя треба стати егоїстом – людина не може бажати собі шкоди, вона завжди прагне до користі. Особистий егоїзм не скасовує позитивного ставлення до ближнього, оскільки добро, адресоване іншому, робиться заради самого себе.

Найважливішим у своєрідній доктрині «розумного егоїзму» Епіктета є тлумачення сутності понять «моє» і «чуже». Моє – це тільки Логос у мені, чуже – це тіло, що належить природі. Ближче усіх мені Логос, що міститься в інших людях, у законах, у суспільних і державних установах. Турбота про себе є служіння Логосу в собі, в інших людях, у суспільстві, у державі. Турбота ж про тіло, про почуттєві насолоди, догода своїм пристрастям – це турбота про щось

далеке нам. Головна теза Епіктета: не можна змінити існуючий порядок речей. Можна лише змінити своє до нього ставлення.

Римський правитель **Марк Аврелій** (121-180 н.е.) вирізнявся мудрим і гуманним ставленням до людей. Він розглядав державу як конформістське творення з однаковим для всіх законом, свободу підданих вважав найважливішою цінністю.

В основі світу, на його думку, лежить світовий розум, байдужий до природи та її утворень. Логос-розум пов'язує воєдино все суще. Частина його втілена в людині, але це лише можливість оптимальної поведінки людини. Насправді вона може змінитися лише завдяки особистим зусиллям самої людини.

Постійна повторюваність дій людей у будь-яку епоху (народження, навчання, шлюб, виховання дітей, свята і т.д.) означає, що в житті людей існує якась загальна схема, приблизний графік життя. Але якщо життя таке швидкоплинне і суєтне, заради чого варто жити? Марк Аврелій, хоча і песиміст, але не закликає людину просто чекати своєї смерті. Час, відпущений їй долею, варто використовувати максимально ефективно. Заперечуючи безсмертя душі, Аврелій бачить сенс життя не у вічності, а в залученні до всесвітнього розуму, що дозволяє жити в злагоді з природою.

Суспільствознавчі погляди мислителів стародавньої Греції та Риму, по-перше, спиралися на уявлення про суспільство, що сформувалися за первісного ладу, та розвивали їх; по-друге, втілювалися у філософську форму, чітко не відокремлюючись від філософського осмислення природи; по-третє, суперечили один одному в діапазонах «матеріалізм – ідеалізм», «атеїзм – релігійність», «індивідуалізм – колективізм»; по-четверте, хоч і мали найчастіше характер утопій, однак становили особливий і важливий щабель на шляху становлення суспільствознавства взагалі й соціології зокрема.

Соціальне знання стародавнього світу зробило великий якісний стрибок у своїй еволюції: від міфологізованих уявлень про дійсність до теоретичних систем, на яких будувалися соціально-філософські та природничо-наукові знання. Антична культура та наука створили могутній потенціал для подальшого розвитку пізнання природи суспільства, заклали основи європейської цивілізації.

1.2. Соціальне знання Середньовіччя й Відродження

Основні терміни: суспільствознавчі концепції, християнство, парадигма, апологетика, патристика, схоластика, антисхоластика, теоцентризм, космологія, фаталізм, провіденціалізм, індивідуалізм, теократична держава, теологія, догма, аскетизм; ренесанс, антропоцентризм, антропоморфізм, гуманізм, духовність, гармонія, добродійність, моральність, антиклерикальний, оптимізм, організмічність, утопія, соціальна диференціація, природне право, суспільний договір.

*Епоха Середньовіччя охоплює умовно окреслений дослідниками період від V-VI ст. до XV ст., включаючи й проміжну епоху Відродження (фр. *renaissance*) з притаманним їй гуманістичним світоглядом, ідеями «відродження» античної традиції та культури, антисхоластичним спрямуванням. Середньовіччя принесло чимало нового: 1) феодалний спосіб життя з переважно аграрним господарством; 2) специфічний характер мислення з ідеальним тлумаченням реальності, особливою увагою до духовного; 3) домінування релігійної ідеології, що впливала на всі сфери життя й деякою мірою гальмувала розвиток соціокультурного пізнавального процесу.

Сприйняття світу стає іншим – двоїтим, світ розмежовується на справжній і несправжній, істинний і неістинний. При цьому особистість, хоч і є первородно гріховною, може заслужити порятунку, обравши правильний спосіб життя. Середньовіччя із домінуванням християнської релігії в усіх сферах життя висуває на перший план проблему вибору між світом духовним і природним, істинним і хибним. Теологія підноситься до найголовнішого суспільно значущого знання, якому підпорядковані всі інші види знання, наука в цілому. Все це визначило особливості тлумачення соціальних явищ і фактів, соціальних процесів, розуміння суспільства та ін. Соціальні ж явища розглядались у контексті філософії, котра першопричиною світу й об'єктом усіх соціальних явищ визнавала Бога.

Теоцентризм – основна соціальна парадигма Середньовіччя

Кожна епоха формує свої соціальні парадигми – уявлення, зразки й цінності. Соціальні ідеї античності відображали залежність людини від природи, держави-поліса, але земне життя все ж було автономним, людина діяла тією мірою, якою не виступала проти долі. Середньовіччя формує ж нову соціальну парадигму – теоцентризм: космологічний фаталізм змінюється християнським провіденціалізмом; відбувається переорієнтація світогляду на особистість як творчу силу в системі політичних відносин. Поєднання християнського провіденціалізму з земним суб'єктивізмом та

індивідуалізмом уособилось у вченні про свободу індивідуального вибору й особистої відповідальності перед вищим неземним суддею.

Початок Середньовіччя відзначається апологетикою та патристикою (від грец. *ἀπολογία* – захищаю, лат. *pater* – отець). У цей час відбувається боротьба проти античної філософії, формуються й утверджуються нові фундаментальні принципи соціального життя на базі християнсько-теологічного переосмислення ідей античності й старозавітної міфології. Представники апологетики (Тертулліан, Лактацій, Юстин, Ориген, Климент Олександрійський) і «отці церкви» (Григорій Богослов, Василь Великий, Аврелій Августин) закликали правителів і освічених людей захищати переваги християнського вчення, котре пронизувало всі сфери соціального життя.

З усіх «отців церкви» найбільший вплив на розвиток соціологічної думки мав **Аврелій Августин**, прозваний Блаженным (354–430). Головними творами є «Сповідь», «Про трійцю», «Про град Божий». В основу вчення Августина про розвиток людства покладено релігійне розуміння історії – провіденціалізм, за яким історія розглядається як вияв волі божої, за якою здійснюється божественна програма спасіння людини та світу. Божественна благодать, за Августином, приведе до спасіння небагатьох обранців і до осудження гріховної більшості. Осудження – це кара за первородний гріх Адама та Єви, її завершення – Страшний суд. Так провіденціалізм пов'язується з есхатологією (вчення про кінцеву долю людини та світу).

Августин зробив спробу описати всесвітню історію як єдиний, закономірний поступальний процес. Бог наділив людину душею і тілом, які перебували в гармонії, але через первородний гріх тіло вийшло з підкорення розумній душі й перетворило її у свою служницю. Людина любить тіло, забуваючи про душу, кращу частину, й віддаляється від Бога. В етичному вченні Августин порушує питання про свободу та свободу волі. Свобода волі – від Бога, і дається вона людині для здійснення вибору дій. Свобода ж – це здатність волі вибирати найкраще – божественну благодать. Божественна благодать «запрограмована» Богом заздалегідь, він знає про майбутні вчинки і помисли людини, тому лише Богові відомо, хто досягне спасіння.

Головні етапи розвитку суспільства Августин уподібнює періодам людського життя. Вони символізують шість днів творення Богом світу. Згідно з Августином в історії діють два начала: суспільство земне та небесне. Одні люди живуть за людськими

стандартами, другі – за божественними, останнім визначено царствувати у вічності з Богом. Оскільки існує свобода волі та вибору, то люди об'єднуються у два роди спільностей: одним притаманне прагнення до влади (правителі, підлеглі, підкорені); других охоплює почуття служіння поставлених до влади і підлеглих, взаємної любові.

Августин сформував модель теократичної держави, побудованої за умови абсолютного підкорення світської влади авторитету церкви, що обґрунтовувала право церкви та її претензії на панівне становище в суспільстві.

Соціально-політична доктрина Августина заснована на ідеї нерівності. Він софістичними аргументами захищав рабство та приватну власність багатіїв. «Гріховному» та «тимчасовому» земному життю він протиставляв вічне й «блаженне» «потойбічне» існування.

Аніцій Манлій Северин **Боецій** (480-524) зарекомендував себе як один із представників освіченості того часу. Він детально розробив й обґрунтував ідею «семи мистецтв», розділивши їх на дві групи: 1) «трипуття» – гуманітарні знання (граматика, риторика, діалектика); 2) «чотирипуття» – природничі знання (арифметика, геометрія, астрономія, музика).

У перших школах IX ст. викладання будувалося за цією системою. Тут же зароджується і середньовічна схоластика (від грец. *σхоλαστικός* – шкільний, учений). Надалі слово «схоластика» стало синонімом такої науки, що була відірваною від життя, далекою від спостережень і дослідів та базувалась на некритичному наслідуванні переважно церковних авторитетів.

Середньовічній свідомості притаманна двоїстість: світ розподіляється на духовний, небесний, божественний і земний, плотський, гріховний. І хоча перший (небесний) світ справжній, істинний, людина належить і до земного, гріховного світу. Тому філософія (а, відповідно, й соціологія) не може не розглядати і його проблеми. Людина середніх століть – це духовна істота, вона створена за образом і подобою Бога. Ключ до розв'язання «земних» проблем людина шукає у сфері духовності.

Духовність є найвищим критерієм реальності, тілесні характеристики і потреби – «неістотні». Якщо людина античності – природно тілесна істота, то для середніх віків вона є духовною. Теологічна зовнішність соціальної тематики хоч і була зумовлена історичною специфікою феодального способу життя, проте не

означала припинення (чи, принаймні, істотного уповільнення) розвитку соціологічної думки.

Видатним реалістом Середньовіччя був **Ансельм Кентерберійський** (1033-1109). На його думку, поняття добра, істини, справедливості існують реально й незалежно від понять, що оцінюються як дійсні поняття, і від дій людини. Ансельму належить онтологічний доказ існування буття Бога (оскільки ідея Бога існує у свідомості людей, то це означає, що існує і Бог).

Ансельм цікаво висловлювався про навчання й виховання школярів. Виступаючи проти биття учнів, він доводив, що таким виховання можна сформувати тільки злих, тупих і твариноподібних особистостей. «Створюючи потрібний образ, майстер то своїм знаряддям легко стискає й ударяє лист, то вишуканою ласкою розгладжує й заокруглює його. Так треба вчиняти й вам, якщо хочете, щоб школярі ваші просіяли вишуканістю характерів; погрожуючи їм різками, полегшуйте їм тягар ласкою і підкріпленням батьківської доброти й привітності». Кожен учень вимагає від учителя індивідуального підходу: «Як слабкому й сильному необхідна різна їжа відповідно до їхніх сил, так і слабкій і сильній душі визначено різне годування. Сильна душа втішиться й насититься їжею ґрунтовною ... душа ж крихка й така, що тільки вчиться слугувати Богу, потребує молока».

Якщо зміст ранньої схоластики було викладено у творах Ансельма Кентерберійського, то розробкою її форми займався його молодший сучасник – француз **П'єр Абеляр** (1079-1142). Його перу належать праці «Введення в теологію», «Діалектика», «Так і ні», «Етика» («Пізнай самого себе»), «Історія моїх нещасть» і ін., де він прагнув відстояти права розуму та свободи в межах релігії; вважав, що логічно обґрунтований доказ буття Бога не суперечить вірі; закликав вивчати античну філософію, адже ніщо не заважало язичникам бути високо моральними людьми.

У трактаті «Пізнай самого себе» Абеляр розрізняє схильність до поганого вчинку, вольове свідоме рішення зробити цей вчинок і сам вчинок. Схильність до зла ще не є саме зло, а отже, не гріх, це лише вияв слабкості людини. Вчинки також не можна назвати гарними або поганими. Зло полягає лише в згоді на свідомо поганий вчинок.

Вчення Абеляра підкреслювало особисту відповідальність людини за свої вчинки, робило акцент на свідомості її поведінки. Джерелом голосу совісті є природний моральний закон, властивий

усім людям від природи. Роблячи зло, злочин, гріх, людина йде проти голосу совісті, заглушає його в собі. Людина з власної волі здатна робити добродесні вчинки. Саме свобода вибору підтверджує премудрість творця. Людина сама відповідальна як за свої заслуги, так і за гріхи. Обмеживши сваволу Бога природною необхідністю, Абельяр розширив можливості морального вибору людини.

Сигер Брабантський (бл. 1235-1282), професор факультету мистецтв Паризького університету, автор робіт «Про розумну душу», «Про вічність світу», «Про необхідність і взаємозв'язок причин» і ін. Він стверджує, що з кінця існування окремої людини не впливає кінець людського роду; світ вічний і нестворений, розумна душа безсмертна, оскільки вона «завжди з'єднана з деякою кількістю індивідів, у яких здійснює свою діяльність».

С. Брабантський відкинув догму про свободу волі та приречення. Він протиставив свободу не принципу необхідності, а тільки одній її формі – примусу. Знання і моральна поведінка людини взаємозалежні: «Добра справа – це те, що відповідає здоровому розуму; зла справа – те, що йому не відповідає. Здоровий же розум відповідає благу людського роду». Судити про добро та зло слід не в масштабах Всесвіту, а в людському суспільстві.

Значною заслугою С. Брабантського було відмежування знання від віри (сформулював вчення про двоїсту істину: істина раціонального знання може суперечити істині релігійного одкровення). Ще однією заслугою було відмежування етики від релігії. Етика С. Брабантського поєднує в собі раціоналізм з евідемонізмом. Розумна моральна поведінка – джерело щастя, але щастя – не культ насолод, а блаженство морального задоволення.

Він також виступав за розповсюдження освіченості: «Ви повинні пробудитися, вивчати, читати, зрозумівши, що сумніви, що залишилися, спонукають вас до подальшого вивчення і читання, тому що безграмотне життя – це смертна труна невігласа».

Найпомітнішою постаттю Середньовіччя є **Тома Аквінський** (1224-1274), домініканський теолог, автор праць «Сума проти язичників» і «Сума теології». Особистість він розглядає як найвище з творінь розумної природи. Якщо інтелект Бога – сутність, то інтелект людини – потенція сутності. Заперечуючи пріоритет інтуїції та залишаючись на позиціях релігійного догматизму, він звертався до розуму, здорового глузду людини, що є джерелом свободи волі.

Робити вибір і прагнути досягнення цілей людина може завдяки інтелектуальним судженням, якими вона керується у своїй діяльності.

Оскільки чеснота – основна функція людського розуму, то Т. Аквінський вважає можливим добродісне життя окремої людини й суспільства. Чесноти теолог поділяє на розумові, моральні й богословські. Розумові – це інтелектуально-умоглядні та практичні. Моральні чесноти виражають відносини між людьми (насамперед справедливість) і характеризують відношення людини до самої себе, до своїх пристрастей (мужність, помірність, щедрість тощо). Основними є чотири моральні чесноти: розсудливість, справедливість, помірність, мужність. Богословськими чеснотами є віра, надія, любов. Найбільш досконала й основна з них – любов. Богословські чесноти стоять вище розумових і моральних.

Т. Аквінський поділяв людей на вищий клас – правителів, середній – воїнів, суддів, чиновників, вчених, священників і дворян, нижчий – найманців, ремісників, «брудний люд». Природні закони, які водночас визначають і моральні норми, на його думку, поступаються і підпорядковуються законам вічним, божественному розуму, але не суперечать йому. Людські закони (право народів і позитивне право) можуть розходитися з природними, а божественні, відображені у Святому Письмі, виправляють недосконалість людських законів. Мета державної влади – забезпечити благо суспільної істоти – людини. Ідеалом форми державного правління є влада одного (монархія). Т. Аквінський обґрунтовує право народу скинути тирана, який порушує принципи справедливості. Церква має панувати над громадянським суспільством, духовна влада – над світською. Єретики підлягають смертній карі, а монахи-домініканці перетворюються на «псів Господа». Аквінський теоретично обґрунтував необхідність інквізиції і розробив вчення про індульгенції.

Деякі дослідники стверджують, що в середньовічний період відбувалося загальне зниження рівня освіти й культури, незначними були соціальні дослідження – схоластика та теологія загальмували розвиток наукового знання. Однак схоластика як специфічна форма світосприйняття все ж таки мала певне позитивне значення: відбулося своєрідне відновлення після тривалої перерви античної спадщини, своєрідним шляхом просувалася розробка проблем людського пізнання, висунута була теорія «двоїстої істини», що призвело до звільнення філософії з-під впливу релігії. Наука й віра починають

розвиватися за своїми власними закономірностями, що стало основою всієї нової культури.

Середньовіччя – це час, коли життя суспільства повністю контролювалося церквою, коли королі Європи правлять лише з благословення римських пап. Однак багатівікове правління церкви не знищило, а підсилило соціальну несправедливість. Багаті й бідні продовжували грішити. Раз у раз з'являлися еретики, що бентежили мирян гріховними проповідями, виникали секти, проводирі яких по-своєму витлумачували Новий завіт. Єресі проникли й у середовище інтелігенції, про що свідчать ідеї П. Абеляра і С. Брабантського. Так назрівала ідейна криза християнства – необхідно було примирити Бога з гріховним світом. Попереду – «перехідна» епоха Відродження, за нею – багата на ідеї епоха капіталізму. Суспільний розвиток істотно прискорювався, ускладнювався й вимагав нових соціальних рішень.

Гуманізм як система поглядів на людину й суспільство

Відродження є перехідним періодом від Середньовіччя до Нового часу й характеризується: 1) переосмисленням ставлення людини до Бога на основі нового тлумачення біблійного принципу людини як образу Божого; 2) зменшенням розриву між світською і церковною культурою; 3) терпимістю у ставленні до людських слабкостей, людського тіла, на перший план висувається сильна й горда людська індивідуальність. Доба Відродження заклала фундамент нової самосвідомості людства, основи сучасної духовності Європи.

Центром світу проголошувалась людина як частина природи, як найдосконаліший її витвір. Нова гуманістична етика звеличувала людську діяльність. Так зароджується антропоцентризм як нова система цінностей.

Явищем культури Відродження був **гуманізм** (від лат. *humanus* – людський) – нове ставлення до феномену людини, система поглядів в історії людства, яка визначає цінність людини як особистості, її права на свободу, розвиток, щастя. Гуманізм проголошує принципи рівності, свободи, справедливості як норми взаємин між людьми.

Риси гуманізму: 1) соціальна орієнтація на людину з її земними інтересами, цінностями; 2) боротьба проти релігійного аскетизму, ідея гармонії душі й тіла, радості земного життя, заперечення ницості людського життя; 3) пошук гармонії між природою та людиною;

4) культ знання, освіти, духовності, праці; 5) орієнтація на античну культуру, її відродження.

Гуманістичний характер чітко виявляється вже на ранньому етапі ренесансу (XIV ст.) і зосереджується передусім в Італії. Значний внесок у розвиток пізнання суспільства зробили Данте, Петрарка, Салютаті, Аретино, Пальмієрі, Альберті, Валла й ін.

Франческо Петрарка (1304-1374) протиставив схоластиці наукове знання, що спирається на життєвий досвід. Будучи глибоко релігійною людиною, Ф. Петрарка вважав, що людина може черпати мудрість не тільки в догматах християнства, а й у творах античних авторів. Усе знання, вироблене людьми, повинно бути присвячене їм самим. Важливу роль у житті людини відводить слову: «Ми повинні намагатися допомагати тим, з ким живемо; і ... їхнім душам ми можемо бути найвищою мірою корисні нашим словом».

Ф. Петрарка говорить про наявність двох начал у людині – добродійності й долі (фортуни). Людина прагне до щастя, та якщо вона знаходить його в багатстві, то не досягає щастя, оскільки багатство породжує заздрість, зло. Нещасна доля – причина хвороби душі, коли людина наповнюється страхом, не відчуває щастя від життя. Тому всупереч долі людина може досягти щастя через мудрість і добродійність: у багатстві треба бути поміркованим, а невдачу долі приймати як перевірку на випробування мудрості та добродійності. Гуманіста також цікавить можливість уберегти щасливу людину від усіх небезпек, що виникають щогодини в процесі боротьби різних сил і угруповань. Він намагається зрозуміти причини різних явищ моральності й аморальності в житті людей, значення цих явищ для стабільності суспільства.

Поет і філософ, канцлер Флоренції **Колюччо Салютаті** (1331-1406) стверджував, що знання не є самоціллю людини, воно лише засіб виховання в ній людяності. Воскрешаючи тезу Аристотеля про активне цивільне життя як найважливіше покликання людини, Колюччо Салютаті приходять до переконання, що царство милосердя та світла люди можуть створити на землі лише в завзятій боротьбі та праці. Хоча земля – царство диявола, боротьба зі злом полягає не у відході від світу в ім'я споглядання і збагнення божественної істини, а в активній боротьбі з пороками і злочинами, сумом і негодами. Людину не повинна залишати надія, вона зобов'язана постійно боротися зі злом. У добутку «Про рок і долю» Колюччо Салютаті доводить, що хоча Бог керує волею людини, це не заважає свободі

дій, що мають добру мету. Воля та свобода невіддільні одна від одної, причому волю гуманіст ставить вище знання. Тільки спрямованість кожного до добрих справ дозволить прийти до справжнього співтовариства. Створюване людьми благо – це суспільне благо, і його закріплюють справедливі закони.

Саме міцні й незмінні закони спрямовують діяльність людей і єднають їх у суспільство. У трактаті «Про достоїнство права і медицини» філософ вважає, що закони засновані на природному праві, і це є запорукою їхньої сталості. А сталість – це гарантія від згубного впливу випадків фортуни. К. Салютаті критикує стоїків за їхнє твердження про підпорядкування року. Року протистоїть вищий початок людської природи – розум, що спрямовується божественним провидінням. Не пасивність і чернецтво, а активна життєва позиція, прагнення організувати земне життя відповідно до ідеалів добра та справедливості – такий сенс земного призначення людини. Чим глибше людина пізнає свої можливості, тим сильніша вона у протиборстві зі злом, тим більше її значення для суспільства. Гуманіст підкреслює: «Той, хто зробив що-небудь гідне пам'яті, хоча він і вмер тілом, залишається жити в діяннях і славі». Особистість і діяльність самого К. Салютаті є тому яскравим підтвердженням.

Ідеї гуманізму розвивав його учень **Леонардо Бруні Аретино** (1370-1441), служив секретарем папської курії, з 1427 р. до кінця життя – канцлер Флоренції. Філософ-гуманіст орієнтував історичний пошук на вивчення соціальних явищ. Вважав, що історія розвивається завдяки діяльності людей, вбачав їх покликання в сприянні добробуту та слави держави. Взаємодія і спілкування забезпечують кожному можливості об'єктизувати свої задатки та здібності, досягти самовдосконалення. Проблема громадянських свобод виступає фактором історичного процесу.

Леонардо Бруні виступав за необхідність всебічного розвитку людини. Освіта – головна передумова формування особи, моралі. Гуманітарні науки дають можливість удосконалювати людину. Він першим проголошує необхідність освіти для жінок. Виховання й освіта – шлях до поміркованого способу життя й активної діяльності.

Леонардо Бруні – переконаний прихильник республіканського ладу і демократії. Автор «Історії флорентійського народу» і полум'яний патріот цього міста. В «Історії флорентійського народу», а також у «Вступі до моральної філософії» й інших роботах Леонардо Бруні відстоює принципи служіння загальному благу,

підпорядкування особистих інтересів колективній користі. Стрижнем доктрини філософа стала ідея виховання зразкового громадянина республіки, що гарантує своїм підданам волю і рівність перед законом, але і потребує від нього високої свідомості, активності й неухильного виконання патріотичного обов'язку. Ідеї Леонардо Бруні вплинули на творчість інших гуманістів Відродження. Одним із них був Маттео Пальмієрі.

Маттео Пальмієрі (1406-1475) у трактаті «Про цивільне життя» розвивав соціальні ідеї, що відповідають духу часу. У першій книзі його твору мова йде про виховання й освіту юнацтва, у другій і третій книгах – про доблесну поведінку громадянина в приватних і публічних справах, у четвертій книзі – про багатство. Моральність людини визначаються наявністю в неї розуму. Найголовніша чеснота людини – розсудливість, вона розуміється як здоровий глузд, практична мудрість. Розсудливість – компас, що допомагає людині орієнтуватися у світі життєвих негод. Усі чесноти повинні розкриватися в суспільному житті. Не може бути визнаний добродієм учений, якщо він не робить нічого корисного для суспільства. Цим твердженням засуджується як марність вченої схоластики, так і спосіб життя ченців.

На відміну від тварин, люди наділені здатністю мислити й говорити. На цій здатності засновані всі соціальні зв'язки – родинні, дружні, релігійні, національні, державні й ін. Суспільний спосіб життя регулюється «природним» законом. Тому всім людям властиве не тільки релігійне почуття, а й почуття обов'язку перед батьківщиною і родиною. В ім'я батьківщини треба йти на будь-які жертви, ризикуючи заради неї навіть життям. Слава і честь батьківщини повинні стати вище приватних інтересів. Головна проблема трактату «Про цивільне життя» – загальне благо, суспільна користь. М. Пальмієрі писав: «Кожний повинен бути готовим переносити труднощі та піддавати себе небезпеці, якщо він знає, що з цього буде загальне благо і користь для держави». Той, хто зневажає колективними інтересами в ім'я особистої вигоди, заслуговує кари й публічного осуду. Усі зобов'язані трудитися, тому що праця є основою добробуту суспільства. Ледарів варто виганяти з держави.

Леон Батиста Альберті (1404-1472) 37 років служив у папській канцелярії, відомий як універсально освічена людина. У широкому спектрі поглядів гуманіста найбільш актуальне питання про людину та її долю. У трактаті «Про родину» гуманіст намагається відповісти на

запитання: « ... чи справді доля настільки могутня, чи дароване їй це вище право своєю мінливістю руйнувати видатні родини?» Хоча людина і сама собі хазяїн, все ж у навколишньому світі великим є вплив фортуни, та людина здатна протистояти їй, звертаючись до своїх природних здібностей, до свого розуму. Альберті повний віри в людину: «...нелегко перемагати того, хто не хоче бути переможеним. Фортуна одержить верх лише над тим, хто їй скоряється».

Альберті виділяє найбільш загальні моральні принципи, що визначають щастя людини як вищу мету її існування: «... людина народжена, щоб використовувати матеріальні блага, бути добродібною, іншими словами – стати щасливою; тому що таким можна вважати того, хто добрий до людей і тому бажаний Богу; той же, хто шкодить людям, а значить, мало бажаний Богу, і нерозумно, якщо він вважає себе щасливим». Гуманіст вбачає щастя людини в земному житті, а не в загробному світі. Та й у земному житті щастя складається не у відсутності нестатку і страждань, а в праці, у наданні допомоги слабким, у захисті їх від несправедливості. У добутку «Домострой» Альберті підкреслює важливість правильності вибору роду занять, у прагненні до моральних стимулів, у здоровому честолюбстві: «Ніщо так не суперечить життю і положенню людини, як відсутність якої-небудь почесної справи... У ледарстві ми стаємо слабкими і незначними. Мистецтво жити досягається в діяннях». Щастя в розумінні Альберті може бути досягнуто лише шляхом розкриття творчих потенцій людської природи. А вони розкриваються в праці.

Велику популярність у суспільстві одержала творчість **Лоренцо Валли** (1407-1457), знавця мов, викладача риторики в університеті. Гуманіст виступав проти інституту чернецтва, вважаючи його однією з причин псування суспільних вдач (норовів). Разом із чернецтвом заперечується й аскетизм як спосіб життя ченців. У 1432 р. написав головну працю «Про справжнє та помилкове благо». Відкидає відчуженість стоїків від земного життя і їхнє поняття громадського обов'язку. На його думку, головний закон, що спрямовує людське життя, є саме насолода, а не чеснота й не християнська аскеза, що допускає як єдино повноцінне почуття любові до Бога. Насолоджуватися красою природи й людського тіла, ублажнювати слух чудесною мелодією, вдихати аромат садів і полів, одержувати задоволення від смачної їжі й вина, відчувати радість любові, прагнути до матеріального статку й цінувати багатство, а також пізнавати щастя духовного життя, що дають наука, поезія, мистецтво

– такий реальний сенс земного існування людини. Лоренцо Валла вважає корисність природним принципом і найважливішим критерієм дій людини. Вигода і розрахунок, на його думку, – основні чесноти особистості. Жити для себе – значить діяти з користю для себе. У той же час, на думку філософа, даний принцип не виключає, а припускає взаємну любов людей, оскільки й у цій любові укладена насолода.

Діяльність і подібні погляди гуманістів охопили незначну частину суспільства. Загальна маса залишалась у межах середньовічного світогляду. Однак це був упевнений шлях до нового, раціонального, життєстверджуючого світогляду, що визначив появу нових суспільствознавчих концепцій.

Нові раціональні суспільствознавчі концепції (П. Помпонаці, Е. Роттердамський, М. Монтень)

Одна з раціоналістичних суспільствознавчих концепцій – це вчення **П'єтро Помпонаці** (1462-1525) про моральність людини, роль релігії в суспільстві, а також організаційну сутність суспільства. Середньовічна мораль і релігійне вчення про людину ґрунтувалися на догматі про безсмертя душі й загробну плату. П. Помпонаці обґрунтував «у природних межах, залишивши осторонь одкровення і чудеса», смертність душі кожної людини. З висновку про смертність душі зовсім не випливає відмова від моральності. Більш того, «ті, хто вважає душу смертною, краще захищають чесноту, ніж ті, хто думає про її безсмертя. Адже надія на безсмертя і страх відплати привносить у душу щось рабське, що суперечить самим підставам чеснот». Якщо «хто діяв доброчесно, не сподіваючись на нагороду, а інший – у надії на винагороду, то вчинок другого буде не настільки доброчесний, як вчинок першого». Чесноті повинна бути надана перевага заради неї самої, а це стає можливим на основі відмови від догм про безсмертя душі.

Критикуючи цей релігійні догми, П. Помпонаці визнає його корисність суспільству, тому що він підтримує в ньому належний порядок. «Більша частина людей якщо і поводить себе добре, то швидше зі страху вічних мук ... Тому і поклали, щоб праведникам було в іншій житті вічне безсмертя, а грішникам – вічна відплата, щоб найбільшою мірою їх злякати ... піклуючись не про істину, а тільки про гречність, щоб наставити людей на чесноти».

Однак є люди, які не потребують таких настанов. Вони «шляхетні, володіють від Бога доброю природою, схильні до чесноти

єдино через їх шляхетність і відвертаються від недобрих вчинків єдино через їх мерзенність». Але таких дуже мало, «майже ніхто не володіє такою схильністю [до добра], тому необхідно використовувати інші способи», зокрема релігію.

П. Помпонацці відмовився від трактування суспільства як божественного встановлення і запропонував свій варіант антропоморфістської концепції. Необхідно «прийняти й особливо запам'ятати, що весь людський рід може бути порівняний з окремою людиною ... подібний одному тілу, складеному з різних членів, що мають різне призначення, але упорядкованих на загальну користь людського роду, і один щось дає іншому й отримує від того, кому дає, і усі вони взаємодіють». Характеризуючи ці взаємодії, він підкреслює їх органічність, подібність взаємодіям органів тіла. Тому суспільство в його описі з'являється живим організмом, що, як і будь-який організм, колись народжується, росте, досягає зрілості й помирає, підкоряючись об'єктивним законам. П. Помпонацці намагається сформулювати ці закони, говорячи про: 1) природність відмінностей людей у фізичному, інтелектуальному, моральному, професійному та становому аспектах; 2) необхідність певної міри у цих відмінностях («нерівність між людьми до певної міри не повинна стати розбратом; але як у симфонії розмірне розходження голосів створює приємне співзвуччя, так і розмірне розходження між людьми породжує досконалість, красу, достоїнство і насолоду, нерозмірність же призводить до зворотного результату»); 3) наявність спільної мети «людського роду», особливих людей («державних чоловіків», «учених»), що виражають цю мету, і причетність кожної людини до неї, «але тільки як частину людського роду»; 4) неминучість зла, гноблення слабких сильними, «і не тільки зараз це так, але завжди так було, як виявляється з усіх історій, і так буде завжди»; 5) потребу людей у моральності, заснованої на «діяльному розумі» й ідеї смертності душі; 6) гармонію між частинами цілого, окремими органами й усім організмом.

Голландський мислитель, письменник, філолог, філософ і богослов **Еразм Роттердамський** (1469-1536) вимагав повернутися до істинної християнської моралі. Християнство повинне позбавитися догматизму, схоластичної псевдонауковості, воно повинне стати етикою, що керується істинним вченням Христа. Аскетизм, відмова від земного життя та його дарів є аморальними, сенс життя – у використанні життєвих благ. У цьому християнство повинне вчитися

в класичної стародавності. Людина повинна жити природно. Еразм не заперечував божественного провидіння, але наголошував на тому, що лише початок і кінець життя людини в руках божих, а між цими вирішальними моментами – свободо-вольові вчинки самої людини. Інакше втрачають будь-який сенс і гріх, і добродійність, і мораль.

У творі «Похвала Глупоті» Еразм пропагує поширення освіти як засобу для виправлення всіх соціальних нелюдів. Він висміює вади феодального суспільства, якими, на його думку, опікується «цариця Глупота» і виступає за миролюбні стосунки між народами. У творі «Скарга Миру» стверджує, що у війні зацікавлені тільки ті, чий добробут залежить від людського горя.

Із закликом до віротерпимості виступив французький філософ **Мішель де Монтень** (1533-1592). Його вченню був притаманний скептицизм. Змінюються люди, говорив він, а з ними змінюються і погляди; кожна думка є плодом індивідуального розвитку людини, і тому не потрібно надавати цим поглядам об'єктивного значення. Відчуття, головне джерело наших знань, – облудні й недостовірні. Скептицизм М. Монтеня спрямований проти середньовічної схоластики. Він поширюється і на соціально-політичну сферу. Він виступає проти революційних нововведень, за дотримання законів, співчуває бідним. Його ідеалом є людина, вільна від феодально-станових ланцюгів, релігійного гноблення, ідейної та політичної диктатури церкви. У центрі його вчення – людина як вільна індивідуальність. «Я розмірковую про самого себе», – говорить М. Монтень. Другим пунктом його програми є культ природи. Закономірний і постійний плин природи, незалежний від людської мінливості стан речей – ось що викликає захоплення М. Монтеня.

Так філософська думка намагається відійти від схоластики й наблизитись до пізнання людини, її вчинків, потреб і нахилів.

Концепції утопічного соціалізму (Т. Мор, Т. Кампанелла)

Епоха Відродження була початком формування нового типу виробництва, епохою формування європейських націй. Соціально-економічні зміни відобразилися в соціальних концепціях, що презентували суспільство як суму ізольованих індивідів. У цей період виникли соціальні утопії (Т. Мор, Т. Кампанелла), що проповідували ідеї рівності людей, ліквідації приватної власності, соціально-корисне застосування досягнень науки. Можна виділити три напрями побудови соціальних концепцій: концепції централізованої держави,

теорії природного права й утопічні соціалістичні теорії.

З часом до уваги потрапляють проблеми держави, форм правління, політики і політичних відносин. Проблеми особистості відтісняються, їхнє місце займають більш загальні проблеми суспільства, походження держави, механізми взаємодії особистості та суспільства тощо.

У XVI-XVII ст. паралельно з індивідуалістичними концепціями зароджується розуміння значення суспільної власності та колективістських засад у соціальному житті, висловлюється критика порядків, заснованих на особистому інтересі, приватній власності і породжуваній ними соціальної несправедливості. З'являються концепції утопічного соціалізму. Термін «утопія» (неіснуюче місце) походить від назви фантастичного острова з однойменного твору (1516) англійського філософа Томаса Мора, де нібито було створено ідеальний суспільний лад. Надалі термін «утопія» був поширений на всі науково необґрунтовані проекти вірцевого суспільного устрою.

Основоположники утопізму – **Томас Мор** (1478-1535), автор праці «Золота книга така ж корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія» і **Джованні Доменіко Кампанелла** (у чернецтві – Томмазо) (1568-1639), який написав книгу «Місто Сонця». Вони висувують ідеї соціальної рівності, братерства, взаємодопомоги на основі суспільної власності. Їх об'єднує переконання у можливості створення щасливого життя завдяки спільній праці при наявності спільного майна, без приватної власності.

Т. Мор вважав, що необхідно знищити приватну власність як корінь зла. Він говорив, що держава – це змова багатіїв задля гноблення простого народу. Ідеалом суспільного устрою для Т. Мора були суспільна власність, високо організоване виробництво, доцільне керівництво, що гарантує справедливий і рівний розподіл суспільного багатства.

Т. Кампанелла був впевнений, що власність існує, бо кожен має житло, дружину, дітей, тому виникає себелюбство, обкрадання держави заради збагачення. Він також висунув ідею рівності людей, виступав проти приватної власності, проти багатих і бідних. Нове суспільство засновано на засадах загальної праці, що є найбільш почесною справою. Мета «Міста Сонця» – земні благополуччя, добробут його жителів («солярійців») і розвиток культури.

Т. Мор і Т. Кампанелла висували думку, що новий справедливий устрій забезпечить усіх умовами для нормального існування –

виборні посади, мудре колективне керівництво, виконання громадянами норм співжиття були гарантами в забезпеченні справедливості та добробуту. Ці утопії були викликом індивідуалізму, приватній власності, релігії, жорстокій державі.

В «Утопії» і «Місті Сонця» питання про свободу особистості не порушуються. Життя на острові Утопія і в місті Сонця строго регламентовано. Жителі Утопії перебувають під постійним контролем, щоб ніхто не байдикував, а займався своїм ремеслом, людей годують бригадами, тут існує й рабська праця тощо. Ще більше регламентується життя в «Місті Сонця», де помешкання, спальні, ліжка – спільні, строго контролюються шлюбні відносини, їх суб'єкти підбираються начальниками, всі носять майже однаковий одяг, ходять і працюють загонами і т.д. Все життя проходить під контролем верховного правителя «Сонця» та трьох співправителів. Вони не обираються народом, а лише за угодою між собою. У їх розпорядженні – розгалужений чиновницький апарат посадових осіб. Гуманісти-утопісти не відчували, що ідея народовладдя вступає в суперечність з незмінністю влади верховного правителя. Т. Мор і Т. Кампанелла всупереч своїм демократичним переконанням підсвідомо закладали ідеологічні елементи культу особистості, відзначеної особливим талантом розумом, доброчесністю і т.п.

Так виникають теорії, що критично реагували на соціальну диференціацію, бурхливий розвиток буржуазних відносин, посилення значення всього матеріального й висловлювали утопічні ідеї соціальної рівності людей. У цих перших соціальних утопіях проголошено вимоги щодо встановлення повної рівності, добробуту, миру, щодо розвитку духовних сил людства.

Суспільствознавчі ідеї Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Г. Гроція

Ідеали гуманістів не узгоджувалися з розвитком буржуазних відносин – первинним накопиченням капіталу, власності, розвитком егоїстичних інтересів тощо. Суперечності між інтересами виникаючого «третього стану» й існуючою реальністю зумовили переміщення досліджень з проблем особистості до проблем суспільства, держави, політики, права, у них були сконцентровані інтереси молоді буржуазії. Особистість почала розглядатися в загальному контексті як частина цілого, а проблеми індивідуальної свободи – через свободи суспільства. Ці проблеми порушувались у творчості Н. Макіавеллі, Ж. Бодена та Г. Гроція.

Глибокі й цікаві суспільствознавчі ідеї висловлені **Ніколо Макіавеллі** (1469-1527) у книгах «Державець», «Міркування про першу декаду Тита Лівія» і «Мистецтво війни». Він відкидає релігійне тлумачення історії і стверджує, що держава створена людьми, а не Богом. Історія породжується людськими пристрастями, егоїзмом, які є мотивами людської діяльності. Людиною керує почуття самозбереження, особистий інтерес. Після необхідності захистити себе від загибелі, людей найбільше пробуджують до помсти спроби посягань на їх майно і честь (люди скоріше забудуть смерть батька, ніж втрату спадщини, майна). Так природна сутність людини – егоїзм уособлюється в самозбереженні й особистому інтересі. Н. Макіавеллі припускав, що риси людської природи формуються під впливом клімату.

Інтереси людей стикаються між собою, і це несе загрозу життю, породжує насильство, держава потрібна як знаряддя приборкання егоїзму, встановлення загального порядку. Оскільки суспільство виникло, існує і видозмінюється не з волі Бога, а з природних причин, то у ряді цих причин як основний виділяється інтерес людей і їх сила. Матеріальний інтерес трактується як вираження потреб людей у самозбереженні (у їжі, житлі, нагромадженні майна) і продовженні роду. Матеріальні інтереси різних людей не збігаються одні з одними, а в знаті й народу ці інтереси протилежні.

У таких умовах суспільне життя стає можливим завдяки силі, під якою розуміється не тільки фізична потенція індивіда, а й об'єднання індивідуальних сил у формі держави. Сила людей, за Н. Макіавеллі, тим значніша, чим краща (сильніша) та держава, у якій вони живуть. Держава – вище породження людського розуму заради загального блага. Н. Макіавеллі також вважав, що монарх може використовувати всі принципи для реалізації політичної мети – зміцнення державності. Це мають бути моральні засоби, та якщо вони не досягають мети, тоді правитель може використовувати все, що сприятиме могутності та благу держави. Держава ж тим сильніша, чим менше правитель залежить від церкви, чим вона здібніша придушувати як народні хвилювання, так і підступ знаті, викликані суперечностями їх матеріальних інтересів.

Н. Макіавеллі виступає традиціоналістом у тому розумінні, що вслід за Платоном, Аристотелем, Т. Аквінським та іншими ототожнює державу й суспільство, підмінює аналіз другого характеристикою першого. Для цього були свої історичні причини –

феодална роздробленість Італії на дрібні держави, які не могли протистояти експансії Франції й Іспанії. Н. Макіавеллі болісно переживав знегоди свого народу і виступав за створення сильної об'єднаної італійської держави, думаючи, що для досягнення цієї мети гарні будь-які засоби.

Зосередившись на проблематиці державотворення, Н. Макіавеллі першим став розглядати політику як особливу сферу діяльності, що повинна здійснюватися з урахуванням «природних причин» і «корисних правил». Він закликав «враховувати свої можливості», «передбачати заздалегідь» перебіг подій, щоб вчасно вживати необхідних заходів. Вище правило політики, за Н. Макіавеллі, – використовувати той спосіб дій, що відповідає духу (характеру) часу і специфічним обставинам, які є в момент ухвалення рішення. Аналізуючи політичну ситуацію, важливо враховувати інтереси «правителя», «народу», «знаті» і «війська», знаходити в них загальне (співпадаюче), класти це загальне в основу політики. Такі установки набагато випередили свій час і рішучо поривали з томізмом.

Використовуючи аристотелівську типологію форм правління (монархія, аристократія і демократія), Н. Макіавеллі довів, що жодна з цих форм не може вважатися досконалою і придатною в усіх обставинах. Саме тому він у «Державці» звеличує сильну особистість володаря, а в «Міркуваннях про першу декаду Тита Лівія» недвозначно висловлюється на користь республіки і народу, який «набагато мудріший і постійніший» правителів і в чесноті, і в славі ... в умінні зберігати заснований лад. Але якщо «народ розбещений» і загруз у «матеріальному інтересі», потрібні надзвичайні заходи з мобілізації його сил, потрібний володар, «переважаючий народ» в умінні видавати закони, здійснювати цивільне життя, установлювати новий лад і нові установи.

Багато хто вважає Н. Макіавеллі апологетом принципового аморалізму в політиці. Йому справді належить формула, відповідно до якої політик повинен поєднувати в собі риси лева й лисиці (щоб розтросувати супротивника, уникаючи капканів), а також конкретні рецепти її реалізації, що узагальнили практику утворення монархій. Здається, що злі наміри особистості Н. Макіавеллі явно перебільшуються. Головною умовою політичного успіху він вважав «доблесть», а не ницість душі. Саме вихвалянням доблесті й осудом ницості політика завершується його «Державець».

Жан Боден (1530-1596) аналізував розвиток суспільства як поступальний процес на відміну від природних процесів, для яких характерний кругообіг. Він розглядав географічне середовище як фактор суспільного життя, започаткував становлення географічного напрямку в соціології. На його думку, клімат, родючість ґрунтів, рельєф та інше зумовлюють особливості людського життя, їхні психологічні та інтелектуальні якості. Населення Землі проживає в трьох географічних поясах: жаркому, помірному, холодному. Ж. Боден робив висновки, що дух притаманний жителям півдня, тіло – жителям півночі. Жителі півночі – фізично міцні, жорстокі, марнотратні, бідні на розум, займаються ремеслом, народи півдня – малорослі, фізично слабкі, духовні, умоспоглядальні, хитрі, замкнуті, скупі тощо. Ж. Боден – прихильник «золотої середини» – вважав, що для населення помірної кліматичної зони (Греція, Італія, Франція, Верхня Німеччина) притаманні фізична сила, хоробрість, розсудливість і поміркованість, мудрість, простота в стосунках, любов до спілкування та ін. Цим Ж. Боден пояснював розвиток наук у південних народів, ремесла у скіфів, державності, права, торгівлі, господарства у жителів помірного клімату. Розвиток суспільства залежить від впливу природного середовища, яке зумовлює розвиток сімей-союзів, з яких виростає держава. Найкращою формою державного правління Ж. Боден вважав монархію, обмежену законами. Якщо правитель діє поза законами, він перетворюється на тирана, і народ має право вбити його.

Гуго де Грот Гроцій (1583-1645) висунув ідеї «природного права» та «суспільного договору», які обґрунтовували право народу на революцію.

На той час існувало два тлумачення права: 1) як вияв Божого суду і тому воно мало характер необхідності, абсолютності й вічності (так було в середні віки); 2) як продукту угоди людей, який є відносним, може змінюватись (цей підхід зустрічаємо вже за давніх часів). Адже існує ще й третя інтерпретація, згідно з якою право має людське походження, але, незважаючи на це, воно необхідне, бо його сутність впливає з загальної людської природи. Це так зване «природне» право. Цієї концепції дотримувався Гуго Гроцій, який визнає існування Божого права й права людського. У людському праві він розрізняє громадянське та природне право. Громадянське право виникає історично, обумовлене політичною ситуацією, а природне право впливає з природного характеру людини і є

предметом не історії, а філософії.

Гуго Гроцій вважав, що на первісному етапі історії люди були рівними у виробництві, споживанні, мали спільну власність. Поступово принципи справедливості порушилися, з'явилися ворожнеча, почалися війни, первісна комуністична община розпалася на осібне існування людей. Проте в природі людини, на відміну від тварини, закладена потреба в спілкуванні, мирних взаємовідносинах із подібними до себе. Для подолання ізолюваності, ворожнечі люди склали суспільний договір і створили державу. Держава, свідомо створена людьми, має забезпечити їм мир і злагоду відповідно до «природного права». На основі останнього держава забезпечує дію «людського права» – захист власності, покарання за злочини, дотримання угод між суб'єктами права і т.д.

Таким чином, соціофілософська думка все більше відходить від схоластики й наближається до пізнання людини, її здібностей, потреб, вчинків. На противагу теологічному тлумаченню явищ природи, що його давала схоластика, на перший план висувалися спроби їх наукового пояснення. Якщо в середні віки існувала думка, що людина створена за подобою Бога, але вона гріховна, то гуманізм Відродження зовсім інакше розуміє призначення людини.

Людська особистість, що намагається розірвати ланцюги станового та корпоративного ладу, постає в центрі уваги. Індивідуалізм періоду Відродження спрямований проти ієрархії родового аристократизму, оскільки доводить, що шляхетність дається не від народження, а досягається особистими зусиллями.

Антропологізм гуманістичної соціофілософії означає передусім розгляд етичних проблем і перебудову всієї картини світу, переосмислення співвідношення Божого та природного. Велику увагу гуманісти приділяли земним проблемам існування людини, її діяльності. Вони не відкидали тези про створення людини Богом, основне завдання вбачали в розкритті гармонії духовних і матеріальних засад у людині.

1.3. Соціальні дослідження Нового часу

Основні терміни: модерне суспільство, індустріальний, просвітництво, природне право, суспільний договір, емпіричні дослідження, статистика, демографічний, консерватизм, лібералізм, утопічний соціалізм, суспільний лад, демократія, філософія історії, деїзм, позитивні закони, соціальна нерівність, деспотична влада, соціологічні інтерпретації, суспільний прогрес, соціальна анкета, міграційні процеси, соціально-філософський, форми суспільної організації, інститути державної влади.

*Новий час характеризується інтенсивним процесом розвитку знань про людину, суспільство, появою нових галузей наукового знання, використанням спеціалізованих методів соціальних досліджень. Суспільне знання розвивається без страху звинувачення в ересі чи богохульстві. Однією з причин прогресу соціального знання було домінування буржуазії, переповненої земними проблемами, у системі суспільних відносин. Революції в Нідерландах, Англії, Франції показали наявність розвитку суспільства й аргументували ідею, що суспільні відносини можуть змінити самі люди. Це порушувало питання, що таке поступ, що лежить в основі його механізму, якими є рушійні сили і т.д.

Розвиток природознавства демонстрував, що лише зв'язок емпіричного та теоретичного рівнів дає можливість пізнання сутності. У суспільствознавстві ж накопичилися питання, на які не було відповідей, що таке суспільство, людина, які механізми та рушійні сили розвитку суспільства, чи існують закони цього процесу, куди прямує історія та ін.

Сукупність цих проблем зумовила виникнення у XVIII ст. філософії історії. Однак нею не обмежувався розвиток процесу соціального пізнання. Продовжувалися розробки елементів соціологічного знання, зокрема це пошуки психологічних механізмів пізнання, дослідження географічного середовища та його впливу на соціальний розвиток, нові ідеї щодо концепції суспільного договору тощо. У Німеччині та Франції виникають школи просвітителів.

Теорії «природного права» і «суспільного договору» XVII ст. (Т. Гоббс. Д. Локк)

Якщо основною проблемою Середньовіччя було відношення «Бог – людина (пасивний об'єкт)», то гуманісти Відродження розширили межі природної та соціальної активності людини, однак ще не виводили з-під впливу творця. У XVII ст. визначилася нова проблема: природа – людина (як творець власної історії). Визнається акт божественного творіння, а після цього природа та людина розвиваються за своїми законами. Соціальне пізнання стає на шлях

пошуку природничих факторів розвитку суспільства. Виникає нова соціальна парадигма, пов'язана з натуралістичним (виключення надприродного і чудесного) розумінням світу природи та людини. Виникають концепції «природної людини», «природного права», «природної етики» та ін.

Томас Гоббс (1588-1679) – один із творців теорії «природного права і суспільного договору» (праця «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадської»). Т. Гоббс вважав, що людина – породжений природою біологічний організм, який за відповідних умов набуває особливі, «людської природи». Усі народжуються вільними, рівними, з егоїстичною природною жадібністю. У всіх однакові потреби, пристрасті, «право на все», це є причиною люті, жадібності, яка існує у тваринному світі. Одна людина заздрить іншій, радіє її горю, вбачає в іншому конкурента. Тоді виникає «війна всіх проти всіх» і принцип моралі «людина людині – вовк». Боротьба людей, загроза фізичному існуванню приводять до укладення суспільного договору. З цього часу людина стає соціальною істотою, це початок громадянського суспільства. Виникає суспільство, держава і влада, новий соціальний статус громадянина перетворює ізольовану особину в члена спільності.

Т. Гоббс заклав ідею, що історія – продукт діяльності людини, яка формує себе як історичний суб'єкт – соціальну істоту. Держава – могутнє утворення, що нагадує живий організм з відповідними функціями (правитель – душа, чиновники – нервова система, агентура – очі, гроші – кров суспільства, революції, заколоти – хвороби і т.д.). За цією концепцією рівність «природних людей» не дає їм права особистого суверенітету з моменту появи держави.

З появою суспільства «закони природного права» здійснюються через діяльність держави, яка за допомогою установ і санкцій забезпечує громадянам реалізацію їх інтересів і потреб навіть егоїстично-особистісного характеру, бо створює умови для самозбереження через громадянський мир, охороняє власність кожного громадянина, забезпечує всім, а отже, і кожному рівні громадянські права і т. д.

Концепція Т. Гоббса відносно жорстка, оскільки рівність «природних людей» не дає їм права особистого суверенітету з моменту появи держави внаслідок суспільного договору.

Аналогія між біологічним і соціальним організмами буде повторена через два століття в органічному напрямі в ХІХ ст., де

рівновага та мир у суспільстві розглядатимуться як аналогія фізичного здоров'я організму, а революції та заколоти, як і у Гоббса, уподібнюватимуться соціальним хворобам.

Продовжив розробку питань державності **Джон Локк** (1632-1704), автор праці «Два трактати про державне правління» (1690). Як і Т. Гоббс, він виходить із концепції «природного права» та «суспільного договору». Природна рівність людей забезпечується розумною діяльністю. Але, щоб гарантувати права індивіда на приватну власність, особисту свободу, право на життя, створюється держава. Мета держави – забезпечення свободи та власності, тому їй передаються лише ті права, з якими пов'язане правосуддя, виконавчі функції тощо.

Д. Локк розділяє державну владу на вищу – законодавчу (парламент), виконавчу і федеральну, чи союзну. Уряд теж відповідає перед законом, і лише народ виступає сувереном – повним носієм влади й може не підтримувати уряд або й скинути його.

Модель держави Д. Локка відтворювала політико-правові досягнення англійської революції XVII ст. й істотно вплинула на подальший розвиток європейської соціальної думки XVIII ст.

Соціологічні теорії французьких просвітників (Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо)

Новий напрям у суспільствознавстві, який у XIX ст. одержав назву географічної школи в соціології, фактично заклав французький просвітник **Шарль Луї Монтеск'є** (1689-1755). Філософ виступав проти релігійного фанатизму, критикував теологічне розуміння історії, підкреслював взаємозв'язок між природним і соціальним, вірив у майбутнє. Був прихильником деїзму – Бог створив світ, але не втручається в закони природи та людської історії.

Соціологічну теорію суспільства Ш.Л. Монтеск'є викладає в основній праці «Дух законів», котра є результатом його двадцятирічних роздумів і несе в собі цілу низку ідей, пошуків, надій і сумнівів епохи, в якій сплелися метафізичні, політичні, правові, соціальні, гуманістичні й культурологічні проблеми.

Ш.Л. Монтеск'є вважав закони необхідними відносинами, що впливають з природи речей і діють у природі та суспільстві. Закон – це відображення одноманітності різноманітного й відтворення сталості в кожній зміні, а також необхідності й неминучості. «Позитивні» закони впливають з природи речей і діють у природі та

суспільстві, бо якщо «існує суспільство людей, то справедливо, щоб люди підкорювались законам цього суспільства».

Людина живе за законами природи, але часто порушує їх через незнання, пристрасті. Первісна людина має здатність пізнання, боїться навколишнього, відчуває себе слабшою за інших. Тому первісним людям притаманне почуття миролюбності, усвідомлення почуття рівності. Мир він вважав першим природним законом людини. Добування їжі – другий закон. Третій закон – потреба у спілкуванні. Коли люди розуміють, що їхній страх спільний, вони об'єднуються. З переходом людини від почуттів до набуття знань зростає потреба до зближення. Бажання жити в суспільстві – четвертий закон людини. Люди об'єднуються в суспільства, а з відчуттям могутності розпочинаються війни, боротьба між індивідами. Це викликає потребу в законах, які б регулювали відносини. Так виникає міжнародне та цивільне право. Норми права існують у всіх народів.

Зважаючи на численність законів, оскільки людиною правлять природні, церковні, міжнародні, цивільні й інші закони, Ш.Л. Монтеск'є ставить завдання виявити природу різноманітних форм правління. Він виділяє «три способи правління»: республіканський, монархічний і деспотичний. Дві перші форми правління ґрунтуються на «незмінних» (природних) законах, а деспотія «поза всякими законами і правилами спонукається волею і свавіллям однієї особи».

Подібно до того, як влада батька в сім'ї «встановлена самою природою», так і влада уряду в державі перебуватиме в гармонії з природою тоді, коли його особливості найбільше відповідають характеру народу. Саме тому закони мають відповідати і природі, і принципам установленого уряду – у цьому головне завдання законів.

Закони «...повинні бути відповідними фізичним особливостям країни, її клімату (холодному, жаркому чи помірному), якості ґрунту, її положенню, розмірам, способу життя її народів – землевласників, мисливців чи пастухів, ступеню свободи, дозволеної державним устроєм, релігії населення, його схильностям, багатству, чисельності, торгівлі, натурі (норовам) і звичаям...». Цю сукупність взаємодіючих відносин Ш.Л. Монтеск'є називає «духом законів».

У Ш.Л. Монтеск'є в одній взаємопов'язаній системі виступають природа та суспільство. Аналізуючи побутові, культурні, моральні, політичні й інші особливості життєдіяльності багатьох народів у

різних кліматичних зонах землі, філософ дійшов висновку, що в основі всіх відмінностей лежать саме природничі фактори.

Ш.Л. Монтеск'є намагається довести залежність фізичної, розумової та психологічної природи людей у різних географічних регіонах від клімату. Він вважає, що в холодному кліматі люди мають міцніше здоров'я завдяки впливу температури повітря на фізіологічні процеси, а отже, і на психіку. «Народи жарких кліматів боязкі, як старики; народи холодних кліматів відважні, як юнаки». У жаркому кліматі сила покидає тіло, а ця послабленість переходить і на душу, що робить людину байдужою, незацікавленою, пасивною.

Ш.Л. Монтеск'є послідовно аналізує вплив клімату на виробничу діяльність людей, політичну організацію суспільств, принципи державного правління, на дух, натуру та звичаї народу, розглядає проблеми торгівлі, грошей. Він ставить також численну кількість демографічних проблем, пов'язаних зі шлюбом, сім'єю, чисельністю населення та факторами його зростання, підкреслює, що Європа потребує законів, які сприяли б збільшенню населення. Йому відомі демографічні дані про те, що в Європі народжується більше хлопчиків, ніж дівчаток, і він робить цілком правильний висновок, що за інших рівних умов у тих країнах, де дівчаток народжується більше, ніж хлопчиків (Японія), кількість населення зростатиме швидше.

Монтеск'є послідовно проводить свою соціологічну теорію про роль клімату, ґрунтів, території, ландшафту в розвитку суспільства і формуванні народного духу, що має враховуватися системами політичного та правового устрою держави. Критикуючи деспотизм, у тому числі й королівський у Франції, Ш.Л. Монтеск'є виступає прихильником конституційної монархії на зразок англійської (не без впливу Д. Локка).

Звичайно, географічний фактор має певне значення в розвитку суспільства як умова його існування, проте не слід перебільшувати його роль, адже за тих самих природних умов економічний, політичний, культурний рівень держав і народів можуть істотно різнитися між собою. Разом із тим не слід строго критикувати слабкі сторони концепції Ш.Л. Монтеск'є, бо її історична сила саме в цих «слабкостях», адже автор географічної школи в соціології одним з перших розробив послідовну теоретичну систему поглядів на історію, у якій вбачав об'єктивні природничі, натуральні, а не містичні детермінанти суспільного розвитку.

Французький просвітник XVIII ст. **Жан-Жак Руссо** (1712-1778) головну причину соціальної нерівності вбачає в привілеях, що має частина громадян. Він відтворює деякі явища, притаманні первісному суспільству, коли люди не знали приватної власності. Фізична нерівність між ними на той час не мала істотного значення, люди були здоровими, добрими і щасливими. Він розглядав первісних людей як індивідів, що не потребували співпраці багатьох. З обробкою металів, виникненням землеробства, з утворенням і відокремленням сім'ї, з'явилася власність, сутички і розбрат. Людина почала використовувати працю інших, ширилася приватна власність, з нею – рабство й злиденності.

Прогрес людського знання зумовлює розвиток виробництва, яке стає причиною приватної власності, держави і законів, що закріплюють соціальну несправедливість. Ж.-Ж. Руссо проголошує, що свобода людей є їх природним правом, а тому вони можуть підкорятися лише за власним бажанням. Жодна людина не має прав володарювати над собою подібними. Це можливо лише на основі законної влади, яку створюють завдяки угоді. При цьому люди не відмовляються від власної свободи. Тому не може бути договору, за яким одні люди віддають іншим свою абсолютну владу й погоджуються на безмежну покору та слухняність. Сутність суспільного договору полягає в тому, що кожна людина «віддає свою особу ... під верховне керівництво загальної волі...». Така угода утворює колективне ціле, загальне «я», котре виступає як узагальнена «суспільна особа» – громадянська община, пізніше «республіка». Учасники угоди називаються «народом», а окремі особи – «громадянами».

Держава мусить виконувати загальну волю. Уряд – уповноважений орган, що опосередковує взаємовідносини між підданими та сувереном, а члени уряду є виконавцями суспільної волі. Ж.-Ж. Руссо вважав для вирішення важливих соціальних проблем необхідними всенародні плебісцити – опитування. Він засуджував приватну власність, але не заперечував її, висував ідеї егалітаризму – відносно рівномірне наділення власністю, виступав проти надмірної її концентрації. Револьюційність його вчення полягала в осудженні існуючої держави та її правителів, що порушили суспільний договір з народом і узурпували його суверенітет. Тому це дає право народів скинути деспотичну владу

узурпаторів і побудувати її на нових засадах – державу розуму, а не насильства.

Філософія історії та розвиток соціального пізнання

Філософія історії не була механічним поєднанням філософського й історичного методів аналізу соціальних процесів. Вона виникає і розвивається як складова філософії, предметною сферою якої є історія суспільства. Також філософію історії можна розглядати як з'єднувальну ланку між філософією та соціологією, оскільки своїм виникненням соціологія зобов'язана філософії історії. Головними завданнями філософії історії були дослідження процесу виникнення людства, рушійних сил історії, її законів, визначення напрямку розвитку людства в цілому. Філософія історії намагалася відтворити історичний процес через поєднання аналізу суспільних явищ і процесів, фактів історії та культури з філософськими узагальненнями й інтерпретаціями.

Джамбаттіста Віко (1668-1744) розглядає історію як продукт діяльності людей. Але вважає, що людина не може змінювати історію, адже історичні закони мають провіденційний характер. Необхідність суспільного розвитку реалізується в закономірному характері соціальних процесів, кожний народ проходить три обов'язкові цикли: 1) «період богів» – панували релігійні уявлення, суспільством керували жерці, не було держави й законів; 2) з виникненням держави історія вступає в «героїчний період», керує аристократія, яка пригноблює плебс; 3) «людський» – виникають республікансько-демократичні чи представницькі монархії з правами та свободами для всіх громадян і т.д.

Д. Віко розглядає ці етапи як розвиток суспільства по спіралі, де кожний наступний цикл пов'язаний з попереднім і майбутнім етапами. Триступеневу модель порівнює з дитинством, юністю, зрілістю людини, де останній цикл закінчується розкладом суспільства і поверненням до початку. Так Д. Віко підводить до ідеї історичного круговороту, циклічність – загальний закон розвитку всіх народів, а історія – усвідомлення людством власної діяльності.

Світ людини – це система зв'язків і взаємовідносин, що поєднують її з іншими людьми, з навколишнім. Завдяки такій взаємодії відбувається розвиток людини і суспільства від напівтваринного стану до соціального – людського.

Марі Жан Антуан Нікола Кондорсе (1743-1794) вважав рушієм прогресу розум, знання, людські здібності. Розум розглядав не як індивідуальний інтелект, а як духовний рівень суспільства, як суспільну свідомість певної епохи. Виділяє десять основних етапів соціального прогресу. Висловлює ідеї щодо ролі праці, значення суспільного поділу праці, економічних, політичних і соціокультурних факторів.

Кондорсе наголошував, що в науках про суспільство слід використовувати математику, без неї вони залишилися б «обмеженими, позбавленими витончених інструментів, щоб уловити ледве примітні істини».

Заслуга Кондорсе у послідовній і систематичній розробці теорії прогресу й у застосуванні принципу розвитку для аналізу суспільно-історичного процесу, розумінні значення економічних і духовних факторів у житті суспільства, ідеї спільності культури, миру, розвитку людини та ін.

Йоганн Готфрід Гердер (1744-1803) – сформулював концепцію всесвітньої історії як закономірного, єдиного, взаємопов'язаного процесу. Історію суспільства розглядає як закономірне продовження розвитку природи. Рослинний і тваринний світ – продукт еволюції природи, між ними тісний взаємозв'язок. Людина породжується природою, несе елементи неорганічного, рослинного, тваринного світу, є вершиною природи.

Основними елементами соціального прогресу є зовнішні (сукупність природних явищ – зумовили зовнішній вигляд, специфіку звичаїв) і внутрішні фактори (пов'язані з належністю людини до суспільства, що формує індивіда). Культура – один із визначальних елементів історії людства, що детермінує прогрес, є джерелом і стимулом розвитку суспільства, забезпечує спільність людського існування. Спільність суспільства існує через взаємозв'язки індивідів і груп людей, відносини забезпечуються керуванням, управлінням. Одним із головних знарядь цієї системи є держава й інші регулюючі механізми (сім'я, релігія, наука тощо).

Розвиток всесвітньої історії Й. Гердер простежує на прикладах історії народів Далекого Сходу (Китай, Корея, Лаос, Японія та ін.), Близького Сходу (Вавилон, Ассирія, Єгипет і т.д.), Греції, Риму, історії народів західної, північної Європи, слов'ян та ін. Є багато роздумів про роль природних, економічних, наукових факторів у розвитку суспільства. Взаємодія і взаємовплив культур –

закономірність історії, завдяки чому жодне суспільство не зникає безслідно, створює умови для виникнення і розвитку інших. Цей принцип історизму дав змогу поєднати історію окремих народів в єдину всесвітню історію людства.

Ідеї саморозвитку, спадкоємності культури людства, її безперервності у просторі й часі, об'єктивний, закономірний характер суспільного прогресу – це риси концепції історії Й. Гердера. Прогрес відбувається в напрямі досягнення гуманності, під якою він розуміє виховання шляхетності, духовності, фізичного здоров'я, панування над силами природи.

Й. Гердер був ворогом деспотизму, загарбницької політики, насильства, причиною яких вважав державу (яка ініціює війни, завоювання). Насильство – атрибут держави, тому вона має бути ліквідована. З часом, коли народ зможе здійснювати самоуправління, йому не потрібні будуть ні правителі, ні уряд, держава стане зайвою, зникне, бо зумовлює ворожнечу й насильство. Серед інших теорій суспільного прогресу ідеї Й. Гердера виділяються загальнолюдськими історичними цінностями й орієнтаціями.

«Соціологізм» філософії історії Й. Гердера пов'язаний з тим, що вчений відштовхується від історико-культурного матеріалу.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) – класик німецької філософії, творець системи діалектики на основі об'єктивного ідеалізму. Г. Гегель включив до своїх принципів філософії історії ідеї Й. Гердера про поступальний характер всесвітньої історії, взаємозв'язок, спадкоємність її етапів тощо.

Г. Гегель розглядав історію як «прогрес духу в усвідомленні свободи», де свобода є свободою духу, мислення, інтелектуальною свободою особистості. Але особистість не реалізовує себе, їй лише здається, що вона творить історію, а насправді за цим стоїть абсолют. Абсолютний дух детермінує всі історичні випадковості, підпорядковуючи їх своїм цілям. Всесвітня історія – поле і простір духу, який розвивається закономірно, не знає випадковостей. Історія – вища сфера порівняно з природою. Русійна сила історії, її суб'єкт – не діяльність людини (людина – лише засіб), а процес саморозвитку духу. Дух уособлюється в історії різних епох і народів. Кожному «історичному народові» притаманний свій «народний дух» (термін Г. Гегеля). Так абсолют поєднується з «народним духом», а історичні особи лише виражають волю світового духу.

Історію людства Г. Гегель розділяє на три головні епохи: східну, античну, германську. Зміна історичних епох – об'єктивний, закономірний, поступальний процес розвитку історії. Деспотизм східного світу характеризує стан людини, яка не усвідомлює сутності свободи, люди – раби. Античний світ характеризується самоусвідомленням частиною громадян свободи як власної сутності. Таким чином, Г. Гегель розуміє рабство як суб'єктивний вибір. Найвища епоха розвитку уособлюється в історії германських народів, найпершими осягли усвідомлення свободи німці.

Філософія історії Г. Гегеля не містить соціологічного аналізу суспільних явищ. Г. Гегель виступає суддею народів, яким навіщує ярлики історично безперспективних (слов'яни), аморальних (китайці), розбещених (індуси) і т.д. Філософія історії Гегеля стоїть осторонь теорій суспільного прогресу Віко, Кондорсе, Гердера, які предметом дослідження брали суспільство, людину, а не абсолют, в узагальненнях виходили з аналізу соціокультурних факторів.

Для філософії історії в цілому закономірність історії залишалась ідеєю, а не доведеним фактом. Це зумовило кризу в розвитку даного напряму соціального пізнання, на початку ХІХ ст. вона втрачає домінуюче становище в розвитку соціального знання. Паралельно з філософією історії відбувається становлення нових напрямів у розвитку суспільної науки.

Соціальні дослідження ХVІІ – початку ХІХ ст.

Розвиток капіталізму, товарно-грошових відносин, виробництва, торгівлі, інтереси держави зумовлювали попит на соціальну інформацію економічного й політичного характеру: про прибутки, робочу силу, народжуваність, смертність населення, джерела багатства й могутності держави тощо. Це стимулювало появу нових галузей соціального знання. На основі ідей Б. Паскаля математики спрямовують пошуки на розрахунки вірогідного прогнозу певної події. Я. Бернуллі підійшов до відкриття закону великих чисел.

Розвиток економічних знань суттєво вплинув на пізнання суспільства. У ХVІІ ст. з'являється політична економія. Уільям Петті показав, що не грошова політика, а виробництво є основою економічної та політичної могутності держави, джерело багатства криється у виробництві, а через спеціалізацію досягається вища ефективність виробництва товарів. У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо започаткували основи теорії трудової вартості, розкрили деякі закони

капіталістичного виробництва, показали, що вартість товару створюється працею виробника. Так відбувається поєднання емпіричного й теоретичного рівнів знання, що дозволяє проникати в сутність досліджуваних явищ.

Також вивчають демографічні процеси, математика знаходить прикладне застосування у сфері соціальних досліджень, це стає основою формування демографії та соціальної статистики. Наприклад, Д. Граунт показав, що на основі кількості померлого населення можна встановити чисельність живих. У. Петті встановив середню тривалість життя англійців (70–80 р.), спробував визначити темпи зростання населення Лондона, передбачити термін, коли чисельність його подвоїться.

Статистичними дослідженнями демографічних процесів займався **Йоганн Петер Зюссмільх** (1707-1769). На основі аналізу, систематизації емпіричного матеріалу він відкриває закономірності у співвідношенні народжених чоловічої та жіночої статі, у постійності числа смертності, у тому числі через вбивства, самогубства тощо. Констатує постійну більшість новонароджених над померлими. Виявив, що в середньому в місті помирає одна людина з 25-32 осіб, у селі – з 40-45 осіб. Виступає за звільнення селян від кріпосників-феодалів, закликає до знищення панщини, за розвиток господарства без особистої залежності виробника від господаря, оскільки всі ці фактори порушують «божественний порядок», збільшують зростання смертності населення. Зюссмільх критикує війни, засуджує розкіш, злиденність, бачить у них соціально негативні процеси, що гальмують зростання народонаселення.

У Російській імперії початку XVIII ст. були проведені перші переписи населення. У 1710 р. Петро I поставив вимогу перепису для забезпечення подушного збору та рекрутських повинностей, який завершився невдачею. Бажаючи зберегти регулярну армію, у 1718-1719 рр. розпочався подушний перепис чоловічого населення («ревізія»). Записи велися на основі усних повідомлень («ревізькі скази», записані – «ревізькі душі»). Кожна «ревізька душа» вважалася наявною до наступної ревізії навіть у випадку її смерті.

У XVIII – на початку XIX ст. в Росії виникають перші емпіричні дослідження, пов'язані з діяльністю В. Татищева та М. Ломоносова. **Василь Татищев** (1686-1750) мав намір зібрати фактичний матеріал за допомогою спеціальної анкети, що містила 198 питань. Мета анкети – одержати матеріал географічного, історичного,

економічного, етнографічного, побутового, культового й іншого характеру. Також В. Татищев дав коротку аналітичну характеристику переписів 1648, 1678, 1710 рр. Розглядаючи ревізький перепис як засіб збільшення державних прибутків, він зазначає основні джерела – збільшення кількості підданих, розвиток «доброї економії та домобудівництва», необхідність використання армії та правосуддя для примусу до праці, зменшення дармоїдів, наведення порядку в торгівлі, примноження рукоділля та мануфактури тощо. Він додає розроблену інструкцію для проведення перепису, де пропонує ввести ревізорів з виборної місцевої знаті з виділенням їм жалування, зменшити кількість помічників і т.д.

Подібні дослідження вів **Михайло Ломоносов** (1711-1765). Він склав анкету, меншу за обсягом (30 питань щодо адміністративного, територіального поділу, промислового та сільськогосподарського виробництва, промислів, демографічних проблем і т.д.), більш чітку та стандартизовану. Він виходив з принципу політекономії, що джерело багатства і могутності держави – людська праця і чисельність народу, тому держава повинна створювати умови для забезпечення зростання населення. Вчений пропонує: 1) заборонити ранні шлюби, шлюби з великою віковою різницею, або за примусом; 2) створити притулки для виховання покинутих дітей; 3) заборонити хрещення у холодній воді; 4) заборонити чернецтво для молодих; 5) для зменшення дитячої смертності поширювати медичну освіту студентів, проводити опитування повітух; 6) зменшити податки, солдатські набори; 7) створити умови, щоб іноземці приїздили в Росію на постійне проживання.

Започаткування спеціалізованих статистичних і демографічних емпіричних обслідувань у Росії пов'язане з іменами І. Германа та К. Германа. **Іван Герман** (1755-1815) розробив проект організації системи постійного статистичного обліку на державному рівні та створення статистики державного господарства. Вважав за доцільне вести систематичний облік населення, дворів, населених пунктів. Розробив проект проведення одноденного загального перепису населення імперії. Дані одноразового перепису передбачалося доповнювати більш досконалою системою церковного обліку населення. **Карл Герман** (1767-1838) звертав увагу на закономірності та причини вбивств і самоубивств. Він простежував залежність цих явищ від економічного становища регіону, особливостей місцевого життя, пияцтва тощо. Наприклад, велику кількість самогубств у

Смоленській губернії пов'язує з війною 1812 р., а пограбувань у Новгороді та Казані з тим, що це – крупні торгові міста. К. Герман констатує соціальні й економічні причини суїциду, що підтверджують і сучасні дані. Усі праці К. Германа були заборонені.

Цей плідний напрям наукового пошуку іноді давав протилежний результат, наприклад штучне вчення Р. Мальтуса кінця XVIII ст. **Роберт Мальтус** (1766-1834), розглядаючи соціально-демографічні явища, доходить висновку, що зростають диспропорції між ростом населення та засобами існування людини. Р. Мальтус формулює як «природний закон» про зростання населення в геометричній, а засобів існування, необхідних для фізичного прожиття людей, в арифметичній прогресії, що нібито призводить «абсолютне перенаселення». Голод, епідемії, війни тощо він розглядав як засіб, яким природа регулює кількість населення. Надлишок людей зумовлює закон боротьби за існування. Сама природа не встигає справлятися з процесом зростання населення, тому з цим потрібно боротися на державному рівні шляхом регламентації шлюбів, регулювання народжуваності. Загибель людей у війнах, епідеміях вважає позитивним явищем.

Насправді практика розвинутих країн показала, що в нормальних умовах розвиненої економіки приріст виробництва засобів існування завжди вищий, ніж приріст населення. Також Р. Мальтус часто некоректно обґрунтовує свою «геометричну прогресію» зростанням населення в окремих регіонах, коли цей процес відбувається не за рахунок природного приросту (різниця між кількістю народжених і померлих), а завдяки міграційним процесам тощо.

Концепція Р. Мальтуса була спрямована проти вчення Ж.-Ж. Руссо про соціальну рівність і права людини на свободу та його учня утопіста У. Годвіна, який писав, що люди можуть організувати виробництво так, що воно буде задовольняти потреби кожного.

Соціально-філософські теорії суспільства, філософії історії та історіографії на початку XIX ст. зазнали кризи. Суспільна наука потребувала нових дослідницьких орієнтирів.

Консерватизм, лібералізм та утопічний соціалізм

Події Великої французької революції мали далекосяжні наслідки для європейської суспільно-політичної думки, їх можна згрупувати за трьома напрямками: 1) об'єднує тих, хто позитивно сприйняв ті суспільні «даності», що виникли, реалії буржуазного суспільства;

прагнули осмислити закономірності функціонування суспільства, дати поради щодо поліпшення нового устрою – ліберальна соціально-політична думка (й соціологія у контівсько-позитивістському варіанті); 2) концепції, у яких не сприймаються нові порядки, критикуються з позицій минулого – консерватизм; 3) критичне ставленням до буржуазного ладу, але засудження й минулого – утопічний соціалізм. Ці напрями не вичерпують усіх течій ХІХ ст., але були найбільш впливовими.

Представників консервативної ідеології об'єднує негативне ставлення до революції як насильницького, брутального розриву з традиційними засадами народного життя. Вони обстоюють цінності «вищих станів» – принципи монархії, станової ієрархії, католицької віри. Уявленням про суспільство та людину «взагалі» вони протиставляють уявлення про конкретні, історично зумовлені форми життя народу. Новому буржуазному праву на індивідуалістичних засадах вони протиставляють традицію, в основі якої лежить почуття колективності. Консервативна критика вказувала, що індивід у буржуазному суспільстві позбавляється підтримки та захисту з боку громади. Нормальний суспільний стан уявлявся консерваторам у вигляді ієрархізованої системи груп, усередині яких індивідам належать певні чітко фіксовані позиції. Руйнування структури переворотами має наслідком хаос і дестабілізацію суспільного життя, оскільки порушується органічність суспільного розвитку.

Патріархом лібералізму вважають А. Сміта. Провідні ідеї лібералізму – індивідуалізм і утилітаризм, активізм і раціоналізм. Лозунг «роби, що хочеш» стає на цей час своєрідним буржуазним символом віри. За ідеями лібералізму, усі люди прагнуть до задоволення власних потреб, і в цьому немає нічого аморального. Корисність будь-якої суспільної інституції слід оцінювати з погляду на те, чи сприяє вона збільшенню щастя людей. Також популярною була думка, що егоїстичні людські нахили можна нейтралізувати через спрямування їх у суспільно корисному напрямі. Наприклад, дбаючи про власну користь, люди встановлюють міцні соціальні зв'язки, котрі функціонують як самоорганізована система. З теорії економічного лібералізму А. Сміта випливає висновок про те, що політика залишається чимось зовнішнім стосовно економіки, котра здатна функціонувати «в автономному режимі». А. Сміт критикував прихильників адміністративного втручання в економічну сферу.

Ідеологія лібералізму мала важливе значення для формування соціологічної думки в цілому й розвитку соціологічної теорії зокрема. Вона заклала підґрунтя теорії соціальної дії.

Ідеї соціалізму й комунізму мають давню історію, однак у ХІХ ст. вони виходять на передній план політичного життя, стають предметом політичних дискусій. З початку ХІХ ст. фактором європейського політичного життя стає робітничий рух, ідеологи якого критикують існуючу економічну систему й увесь буржуазний лад. У центр політичної боротьби висувається соціальне питання про справедливість існуючої системи виробництва та розподілу матеріальних благ, яка створює можливість присвоєння результатів праці тими, хто не працює. Справедливе вирішення соціального питання ставиться у прямий зв'язок із фундаментальною реорганізацією суспільства, знищенням «панування буржуазії».

Ефективного вирішення соціального питання, на думку соціалістів, можна досягти шляхом посилення суспільного контролю над виробництвом, розподілом матеріальних благ і перевихованням людей на колективістських засадах. Прихильники соціалістичних ідей вимагають ліквідації інституту приватної власності на засоби виробництва (вимога «спільності майна», «суспільної власності»). Цьому вченню характерна недооцінка значення інститутів представницької демократії, яка поєднується з переоцінкою значення й можливостей соціального експерименту, вольових методів суспільної організації.

Представники утопічного соціалізму прагнуть поставити соціальне знання на службу практичної реорганізації суспільства на справедливих засадах. **Анрі де Сен-Симон** запропонував концепцію «індустріального суспільства», побудовану на принципі протиставлення трудящих і класів «непрацюючих». Індустрія в його розумінні – це те, що пов'язане з матеріальним виробництвом і всі різновиди творчої діяльності людини, спрямованої на спільні блага.

Індустріальна та феодальна системи становлять головні форми суспільної організації, вважає А. Сен-Симон. Феодальне суспільство називає «мілітарним», тут типовою формою суспільного зв'язку людей є насилля, в індустріальній системі людські стосунки будуються на принципах домовленості, співпраці. З розвитком індустрії, передбачав Сен-Симон, має зростати значення організаційно-управлінського фактора в суспільному житті. Ідеалом

суспільного устрою він вважає стан, коли «влада над людьми» поступиться місцем «владі над речами».

Консервативні, ліберальні та соціалістичні напрями кінця XVIII – початку XIX ст. порушують питання соціальної природи та функцій демократичних інститутів, специфіки ринкових відносин, форм реорганізації суспільних відносин, наукової організації й управління соціальною сферою тощо.

Синтезом ліберальних і консервативних ідей стала концепція **Алексиса Токвіля** (1805-1859). Він виходить із порівняння та протиставлення суспільства «аристократичного» та «демократичного». Аристократичне суспільство втілює «старий режим», зруйнований Великою французькою революцією. Демократія для А. Токвіля – синонім політичного режиму й суспільного побуту США; поняття демократії й аристократії – «ідеальні типи» суспільних відносин, що різняться між собою.

А. Токвіль вважає, що основою «демократичного етносу» є індивідуалістична життєва позиція, коли втрачається почуття пошани до авторитетів, люди покладаються на власний розум. Індивід звільняється від прив'язаності до групи. Демократія зближує людей й ізолює одне від одного. Кожен дбає про власні інтереси, втрачає інтерес до громадських справ. А. Токвіль ставить у прямий зв'язок розвиток демократії з рівнем індустріалізації господарського життя. Демократії притаманний централізаторський інстинкт. Упровадження принципу всезагальної рівності створює нові можливості централізації – маніпуляції людьми. Індивід за демократичних революцій позбавляється більшості групових зв'язків, віри в авторитети, опиняється сам-на-сам з інститутами державної влади. Урядова централізація привчає людей зрікатися свободи, підпорядковуватися завжди й у всьому. А. Токвіль одним із перших відчув суперечності «масовизації» суспільного життя, котра робить умовною межу між «демократією натовпу» і тоталітаризмом.

Суспільно-політичні ідеї консерватизму та лібералізму – важлива сторінка історії соціальної думки XIX ст. Цінності «порядку» і «свободи», які обстоювалися консерваторами та лібералами, є важливими для соціологічної теорії.

Резюме I

Найдавнішою формою відображення та пояснення природи й людини є міф. Пік розквіту міфології пов'язаний з утворенням відомих таких міфів, як Веди, Махабхарата (Індія), Іліада й Одиссея (Греція), Авеста (Іран), німецькі, скандинавські, слов'янські й ін. З розвитком суспільства виникає нова форма соціального знання – героїчний епос: «Іліада» та «Одиссея» Гомера, індійський «Махабхарата» В'яса, вірменський «Сасунці Давид», киргизький «Манас», калмицький «Джангар», тюркський «Алпамиш» та ін. У Західній Європі героїчний епос мав форму балади, у слов'ян – історичних пісень та оповідей.

Соціум у стародавній Індії ототожнюється з державою. Спадкоємність індійської культури ґрунтується на соціальних інститутах (варни, касты, сім'я) і великому поширенні релігійних цінностей серед станів та общин. Давньоіндійські тексти свідчать про оптимізацію монархічної влади, проблеми забезпечення загального щастя. Індуїзм закріплює закритість, кастову систему суспільства, заперечує будь-яку соціальну мобільність; ґрунтується на ідеях гуманізму, проповідує аскетизм, духовне самовдосконалення особистості.

Писемна історія стародавнього Китаю містить різні уявлення про соціум як систему суспільного співжиття людей. Своєрідними ідеями збагатили світову соціологічну думку давньокитайські мислителі (Конфуцій, Мо-цзи, Шан Ян, Лао-цзи, Сюнь-цзи, Ван Чун і ін.), які поступово відходили від міфічного світорозуміння й божественних настанов і приділяли увагу проблемам людини, її життя, пошукам шляхів гармонізації сучасного їм суспільства.

У період VII-VI ст. до н. е. у стародавніх греків і римлян зароджується нова форма описування дійсності – логографія. Виникає перша наука про суспільство, розробляються перші принципи пізнання соціальних явищ, пов'язані з іменами Геродота, Фукідида, Полібія, Тацита й ін. Заслуга логографів й істориків античності – систематичне описування та фіксування подій і фактів, постановка питання про достовірність соціальних фактів, започаткування історичної критики, введення принципу хронологічного відтворення, фактора історичного простору подій, дослідження діяльності історичних осіб тощо.

Основні проблеми суспільства окреслюються у політико-соціальних вченнях античних греко-римських мислителів: Ксенофана, Левкіпа, Піфагора, Геракліта, Демокрита, Протагора, Сократа, Платона, Аристотеля, Антисфена, Епікура, Зенона, Цицерона, Аврелія та ін. Їхні суспільствознавчі погляди в основному втілювались у філософську форму, суперечили один одному в діапазонах «матеріалізм – ідеалізм»,

«атеїзм – релігійність», «індивідуалізм – колективізм» і найчастіше мали характер утопій.

Епоха Середньовіччя (від V-VI ст. до XV ст.) формує нову соціальну парадигму – теоцентризм, де першопричиною світу й об'єктом усіх соціальних явищ виступає Бог. Представники апологетики (Тертулліан, Лактацій, Юстин, Ориген, Климент Олександрійський) і «отці церкви» (Григорій Богослов, Василь Великий, Аврелій Августин) закликали захищати переваги християнського вчення, котре пронизувало всі сфери соціального життя. Видатні мислителі Середньовіччя (А. Кентерберійський, П. Абеляр, С. Брабантський, Т. Аквінський й ін.) розробляли проблеми людського існування, висували теорії, що звільняли філософію від впливу релігії.

Відродження є періодом глибоких соціальних конфліктів. Йому притаманні гуманістичний світогляд, «відродження» античної традиції та культури, спрямування проти християнсько-схоластичного світосприйняття Середньовіччя. Зароджується критично-раціоналістичний підхід до вивчення суспільних явищ, перелік подій змінюється аналізом фактів. Значний внесок у розвиток пізнання суспільства зробили мислителі раннього Відродження: Данте, Петрарка, Салютаті, Аретіно, Пальмієрі, Альберті, Бруно, Валла, Альберті та ін.

Раціональний життєстверджуючий світогляд суспільствознавчих концепцій міститься у вченнях П. Помпонацці, Е. Роттердамського, М. Монтеня, де філософська думка намагається відійти від схоластики й наблизитись до пізнання людини, її вчинків, потреб і нахилів.

Соціально-економічні зміни відобразились у соціальних концепціях про суспільство як суму ізольованих індивідів. Виникли соціальні утопії (Т. Мор, Т. Кампанелла), що проповідували ідеї рівності людей, ліквідації приватної власності, соціально-корисне застосування досягнень науки.

Інтереси молоді буржуазії були сконцентровані на переміщенні досліджень з проблем особистості до проблем суспільства, держави, політики, права. Особистість почала розглядатися в загальному контексті як частина цілого, а проблеми індивідуальної свободи – через свободи суспільства. Ці проблеми порушувались у творчості Н. Макіавеллі, Ж. Бодена та Г. Гроція.

Ранній Новий час характеризується інтенсивним процесом розвитку знань про людину, суспільство, появою нових галузей наукового знання, використанням спеціалізованих методів соціальних досліджень. Виникає соціальна парадигма, пов'язана з натуралістичним розумінням світу природи та людини, з'являються концепції «природної людини», «природного права», «природної етики» та ін., авторами яких є Т. Гоббс і Д. Локк.

Французькі просвітники створили свої соціологічні концепції: Ш.Л. Монтеск'є заклав новий напрям у суспільствознавстві, який одержав назву географічної школи в соціології; Ж.Ж. Руссо проголошував радикальну концепцію суспільного договору, що полягала у відносно рівномірному (егалітарному) наділенні всіх людей приватною власністю.

Філософію історії як новий етап розвитку соціального пізнання презентують вчення Дж. Віко, Н. Кондорсе, Й. Гердера, Г. Гегеля й ін., в яких мислителі намагаються відтворити історичний процес через поєднання аналізу суспільних явищ і процесів, фактів історії та культури з філософськими узагальненнями й інтерпретаціями.

Вплив на пізнання суспільства мав розвиток економічних знань. У XVII ст. з'являється класична політична економія. У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо започаткували основи теорії трудової вартості, розкрили деякі закони капіталістичного виробництва, показали, що вартість товару створюється працею виробника.

Статистичними дослідженнями демографічних процесів займався Й. Зюссмільх, котрий відкриває закономірності у співвідношенні народжених чоловічої та жіночої статі, у постійності числа смертності, у тому числі через вбивства, самогубства тощо.

У XVIII – на поч. XIX ст. у Росії виникли перші емпіричні дослідження, пов'язані з діяльністю В. Татищева, М. Ломоносова, І. Германа, К. Германа, що пропонували організацію постійного статистичного обліку на державному рівні та створення статистики державного господарства.

Консервативні, ліберальні й соціалістичні напрями кінця XVIII – початку XIX ст. порушують питання соціальної природи та функцій демократичних інститутів, специфіки ринкових відносин, форм реорганізації суспільних відносин, наукової організації й управління соціальною сферою тощо.

Синтезом ліберальних і консервативних ідей стала демократична концепція А. Токвіля, у якій він вважає головною ознакою «демократичного етносу» індивідуалістичну життєву позицію, коли демократія зближує людей й ізолює одне від одного. Цінності «порядку» і «свободи», які обстоювалися консерваторами та лібералами, є важливими для соціологічної теорії.

Запитання й завдання I

➤ Історія соціологічних знань за стародавнього світу

1. Порівняйте, як відображено суспільство у міфах й епосі:

	спільне	відмінне
Міф		
Епос		

2. Чому міф вважається першою системою світогляду?

3. Доведіть, що героїчний епос – це особлива форма історичної пам'яті народу.

4. У чому особливість політико-соціальних учень стародавніх Індії та Китаю?

5. У чому полягає своєрідність духовно-світоглядної системи індуїзму?

6. Розкажіть про виникнення кастової системи давньоіндійського суспільства.

7. Які морально-політичні принципи пропагував давньоіндійський цар Ашока?

8. Яку роль відігравали в давньоіндійському суспільстві закони Ману?

9. Якими ідеями збагатили соціологічну думку давньокитайські мислителі?

10. Як впливали ідеї конфуціанства на формування національного характеру й духовного життя китайців?

11. Охарактеризуйте вчення про суспільство різних давньокитайських шкіл:

Основні ідеї	
<i>Конфуція</i>	
<i>лаоської школи</i>	
<i>легістів</i>	
<i>даосисму</i>	
<i>Фа-цзя</i>	
.....	

12. Які причини зумовили виникнення й розвиток науки у стародавньому світі?

13. Яка роль відводилася математичним знанням у давнину?

14. Хто такі логографи? Назвіть причини виникнення логографії (розповідної історії).

15. Назвіть основні віхи розвитку стародавньої історичної науки.

16. Що нового внесла у відображення суспільства й людини антична філософія?

	представники	соціологічні ідеї
матеріалісти		

ідеалісти		
софісти		
кініки		
стоїки		
.....		

17. У чому полягала система політичного устрою Платона?
18. Опишіть систему соціологічного знання Аристотеля.
19. Які шляхи вдосконалення суспільства пропонував Епікур?
20. Що нового внесла давньогрецька філософія в розвиток соціального знання й пізнання?

➤ **Соціальне знання Середньовіччя й Відродження**

21. У чому полягали особливості розгляду соціальних явищ у Середньовіччі?
22. У чому причини виникнення теоцентризму як основної соціальної парадигми Середньовіччя?
23. Які фундаментальні принципи соціального життя утверджують апологетики й патристики?
24. Охарактеризуйте позитивні й негативні риси теософії А. Августина:

Теософія Аврелія Августина	
позитивне	негативне
.....

25. Поясніть вплив середньовічної схоластики на розвиток науки й культури.
26. Творчість яких філософів свідчить про розвиток (хоч і уповільнений) середньовічної соціальної тематики?
27. У чому полягав релігійний догматизм Т. Аквінського?
28. Охарактеризуйте гуманізм як систему поглядів на людину й суспільство.
29. У чому полягає критично-раціоналістичний підхід до вивчення суспільних явищ?
30. Як представники італійського Відродження розуміли проблему «суспільство – людина»?

Петрарка		
Салютаті		
Аретино		
Пальмієрі		
Альберті		
Валла		
.....		

31. У чому полягає раціональний світогляд суспільствознавчих концепцій П. Помпонаці, Е. Роттердамського, М. Монтеня?

32. Зробіть порівняльний аналіз соціальних утопій Т. Мора і Т. Кампанелли.
33. Розкрийте особливості поглядів Н. Макіавеллі на історію, людину й державу.
34. Розкрийте зміст і значення соціологічних учень Ж. Бодена та Г. Гроція.
35. У чому полягає антропологізм гуманістичної соціофілософії?
- **Соціальні дослідження Нового часу**
36. Якими соціально-політичними процесами характеризувався Новий час?
37. У чому суть теорій «природного права» і «суспільного договору» Т. Гоббса й Д. Локка?
38. Розкрийте значення соціологічних поглядів Ш.Л. Монтеск'є для формування натуралістичної орієнтації в соціології.
39. Охарактеризуйте соціологічні концепції Ж.-Ж. Руссо.
40. Дайте визначення філософії історії як етапу розвитку соціального пізнання Нового часу.
41. Визначте основні ідеї філософії історії:
Дж. Віко	
М.-Ж. Кондорсе	
Й.Г. Гердер	
Г. Гегель	
42. Що зумовило розвиток емпіричних, демографічних і статистичних досліджень XVII – поч. XIX ст.?
43. Визначте основні соціологічні ідеї консерватизму, лібералізму й утопічного соціалізму.
44. Розкрийте сутність концепції А. Торквіля про демократію.
-

Тестовий контроль знань I

1. Протосоціологічний етап соціології розпочався з появою перших уявлень про світ, людину й суспільство та тривав до:
 - а) V-VI ст.;
 - б) XII-XIV ст.;
 - в) XIV-XVII ст.;
 - г) початку XIX ст.

2. Античний період тривав від зародження грецьких полісів до:
 - а) падіння Римської імперії;
 - б) становлення територіальних національних держав;
 - в) становлення модерного індустріального та політичного суспільства;
 - г) розвитку державознавства й політичної арифметики.

3. Термін «античний» означає:
 - а) «давній»;
 - б) греко-римський;
 - в) протосоціологічний;
 - г) ранній.

4. Найдавніша форма відображення та пояснення світу природи й людини:
 - а) міф;
 - б) героїчний епос;
 - в) філософія;
 - г) світогляд.

5. Міфічне зображення світу:
 - а) тісно пов'язане з релігійними уявленнями;
 - б) містить теоцентричні уявлення про світ;
 - в) відрізняється антропоморфізмом;
 - г) персоніфікує сили природи.

6. Героїчний епос:
 - а) містить матеріал для пізнання умов життя, побуту, культури етносів, оперує історичними фактами, чітко визначений у просторі й часі;
 - б) відображав найістотніше в ідеалах і цінностях кожного народу;
 - в) герой-богатыр захищає народ, рідну землю, віру предків, живе за законами та нормами свого роду й у своїх вчинках керується ними;
 - г) позанаукова форма відображення суспільних відносин і дійсності.

7. Соціум у філософській уяві стародавніх мислителів Сходу ототожнювався з:
 - а) державою;
 - б) життям;

- в) живою природою;
- г) родиною.

8. Індійська культура:

- а) створена на запозиченнях з інших культур Сходу, що адаптовані індійськими спільнотами;
- б) характеризується грандіозними досягненнями протягом більш ніж тритисячолітнього періоду розвитку;
- в) довговічна, творчо сприймає досягнення чужоземних культур, здатна не втрачати власні основоположні цінності;
- г) відзначається спадкоємністю, що ґрунтується на соціальних інститутах (варни, касти, сім'я) і великому поширенні загальнонавчаних релігійних цінностей серед станів та общин.

9. Найдавніші індійські держави виникають у:

- а) період «Рігвед» (III тисячоліття до н.е.);
- б) у період Сутр (297-272 до н.е.);
- в) з середини I тисячоліття до н.е.;
- г) у 327 р. до н.е.

10. Індійська система варн поділяла все суспільство на своєрідні стани:

- а) жреці, воїни, землероби, торговці;
- б) вожді, брахмани, шудри, ремісники;
- в) мантрини, махаматри, брахмани, шудри;
- г) брахмани, кшатрії, вайшії, шудри.

11. Давньоіндійський цар Ашока пропагував морально-політичні принципи, які базувалися на:

- а) індуїзмі;
- б) брахманізмі;
- в) матріархаті;
- г) буддизмі.

12. Закони Ману (II ст. до н.е.) – це:

- а) художня творчість брахманів, книги для читання;
- б) збірка юридичних законів;
- в) настанови про походження світу й суспільства, про касти, шлюб, регламент життя, вживання їжі, правила успадкування, покаєння, покарання;
- г) звід релігійних, етичних і юридичних настанов.

13. Індуїзм характеризується:

- а) закритістю, кастовою системою;
- б) запереченням будь-якої соціальної мобільності;
- в) ідеями гуманізму, любові до людини;

- г) аскетизмом, духовним самовдосконаленням особистості.
14. Конфуціанство поширюється у VI-V ст. до н.е.
Так. Ні.
15. Конфуціанство проголошує:
- а) верховенство добра, непорушність встановлених небом суспільних відносин;
 - б) свободу особистості;
 - в) мораль як форму вдосконалення соціальних відносин;
 - г) духовний аскетизм.
16. Етика Конфуція – це:
- а) система релігійно-філософських уявлень про навколишню дійсність;
 - б) раціоналізована старокитайська релігійна мораль, в основу якої покладені такі принципи, як людяність, справедливість і обов'язок, ритуальність, знання, довіра;
 - в) світогляд, центральним принципом якого є гуманність;
 - г) вчення, що заперечує цінність усього матеріального.
17. Встановіть відповідність між іменами мислителів і течіями, школами:
- 1) Конфуцій;
 - 2) Мо-цзи;
 - 3) Шан Ян;
 - 4) Лао-цзи;
 - а) лаоська школа;
 - б) конфуціанство;
 - в) легізм;
 - г) даосизм.
18. Заперечували існування надприродного світу та священність неба:
- а) представники давньокитайської школи Фа-цзя;
 - б) видатний філософ і просвітитель Ван Чун;
 - в) засновник даосизму Лао-цзи;
 - г) видатний китайський мислитель Конфуцій.
19. Математичне знання в соціальній сфері виникає:
- а) завдяки практичній необхідності (облік худоби, заміри кількості зерна, вина, олії, відстаней, часу тощо);
 - б) завдяки необхідності обчислення об'ємів, площ;
 - в) через культові потреби;
 - г) для повноцінної та різнобічної інформації про населення, його склад, заняття.
20. Математичні знання були відомі:

- а) У Вавилоні та Стародавньому Єгипті в II ст. до н. е.;
- б) у папірусі Рінда (бл. 2000 до н. е.);
- в) у «Законах Ману» (бл. 1200 до н.е.);
- г) у Китаї в II ст. до н. е.

21. Перші переписи населення здійснює:

- а) у стародавніх євреїв Мойсей (XIII ст. до н. е.);
- б) цар Давид близько 973 р. до н. е.;
- в) у Греції Солон 594 р. до н. е.;
- г) у 509 р. до н. е. Клісфен;
- д) у VI ст. до н. е. Сервій Тулій.

22. Логографія – це:

- а) міфологічне й епічне відображення минулого;
- б) описування та фіксації подій минулого й сучасного, їх осмислення, оцінка й аналіз за допомогою письма;
- в) вивчення достовірності документів, історичних фактів;
- г) відбір, класифікація та викладення фактів, що розкривають історію окремих полісів-держав і народів.

23. Першою пам'яткою історичної науки є:

- а) робота Геродота «Історія» (490/480 – бл. 425 до н. е.);
- б) «Історія» Фукідида (бл. 460-400 до н. е.);
- в) «Всезагальна історія» Полібія (210-128 до н. е.);
- г) твори Публія Корнелія Тацита (бл. 58-120 до н. е.).

24. «Історія» Геродота містить:

- а) заперечення віри в прикмети, чудеса, втручання богів у історичні події;
- б) усунення суб'єктивного ставлення до описуваних подій;
- в) переосмислення історичного матеріалу (генеалогії, хронік, землеописання, легенд, оповідей, розповідей очевидців, учасників подій, особисті спостереження і т.д.);
- г) єдину для всього твору ідею боротьби Греції зі Сходом.

25. «Історія» Фукідида містить;

- а) критичний підхід і скепсис до легендарних та поетичних розповідей;
- б) ідею існування справедливого суспільства;
- в) ідею повторюваності в історії;
- г) інформацію про зовнішні фактори впливу земного походження.

26. «Суспільство не можна розуміти як божественне встановлення», – стверджував:

- а) Ксенофан;
- б) Левкіп;
- в) Піфагор;

г) Геракліт.

27. Вважав, що людське життя, визначення кількості перевтілень і рис характеру людини, її минуле й майбутнє підлягають математичним розрахункам за допомогою певних правил:

- а) Ксенофан;
- б) Левкіп;
- в) Демокрит;
- г) Піфагор.

28. Керувати полісами повинні «найкращі» – «аристократи духу», вважає:

- а) Протагор;
- б) Сократ;
- в) Геракліт;
- г) Платон.

29. Найкращою державою вважав демократію, бо в демократичному полісі навіть бідність – ліпше, ніж багатство в монархії:

- а) Демокрит;
- б) Аристотель;
- в) Антисфен;
- г) Геракліт.

30. Основною заслугою Демокрита є:

- а) концепція походження людини шляхом природного розвитку космосу, еволюції матерії;
- б) заперечення єдності духовного й матеріального;
- в) ідея якісної відмінності світу природи від світу культури;
- г) концепція мудрості.

31. Раціоналістичні інтерпретації соціологічного розвитку розробили:

- а) софісти;
- б) кініки;
- в) стоїки;
- г) гедоністи.

32. Софісти першими обґрунтували:

- а) філософський ідеалізм;
- б) ідею якісної відмінності світу природи від світу культури;
- в) абсолютизацію суб'єктивних моментів людської діяльності на шкоду їх об'єктивному змісту;
- г) питання про природу добра і зла.

33. Заслуга софістів полягає у:

- а) започаткуванні світської теорії політики, держави та права;

- б) переміщенні людини з «периферійних позицій» у центр політичного життя, ставленні до неї як до «міри всіх речей»;
- в) створенні теорії природної рівності людей;
- г) у розвитку недемократичних поглядів.

34. Заслуга Сократа у тому, що він:

- а) створив оригінальне вчення про суспільство «макрос-антропос»;
- б) насміхався над релігійністю і міфотворством попередників;
- в) позитивно відгукувався про антропоморфізм давніх людей, оцінюючи його як метод пізнання суспільства;
- г) висунув формулу «пізнай самого себе».

35. Кініки:

- а) були нігілістами стосовно держави та суспільства;
- б) поважали мораль і моральність;
- в) відкидали будь-яке знання, крім філософського;
- г) вели тваринний спосіб життя;
- д) вірили у всесилля досягнень культури й цивілізації.

36. Космополітизм кініків пояснювався тим, що:

- а) головною ідеєю кінічного світогляду була ідея автаркії – незалежності, самодостатності, самозадоволеності;
- б) автаркія - мета життя людини, бідність і заперечення знання – засоби;
- в) більшість із них були чужоземцями і їм доводилося платити особливий податок за проживання в містах Греції;
- г) вони ненавиділи тиранію та нехтували демократією.

37. Платон:

- а) висунув відносно завершену систему політичного устрою суспільства;
- б) розрізняв державу та суспільство;
- в) людину розглядав як істоту аполітичну;
- г) соціальність ототожнював із державністю.

38. Ідеальна держава, за Платоном, це:

- а) держава, що здатна реалізувати справедливість і благо;
- б) така, що має узгодити особисту добродішність із суспільною справедливістю;
- в) коли соціальна структура перебуває у відповідності з типами душі;
- г) така, де правлять «аристократи духу».

39. Аристотель Стагірит вважає, що

- а) сенс життя людини – досягнення вищого блага через розумну діяльність, умовою досягнення якого є добродішність;
- б) за природою своєю людина є істота аполітична, асоціальна;

- в) середній достаток кращий над усе, а держава, що складається із середніх людей, матиме найкращий державний лад, і це забезпечить справедливість;
 - г) рабство необхідне для забезпечення блага найчисленнішої групи середніх верств суспільства.
40. Заслуга Аристотеля в тому, що він:
- а) започатковує елементи наукового знання про соціальне управління, визначає його завдання;
 - б) вперше піднімає і частково досліджує проблему способу життя;
 - в) розглянув соціологічну проблему дозвілля та вільного часу;
 - г) запропонував теорію цінностей, у якій людське життя – вища цінність.
41. Епікур вбачав підставу для вдосконалення суспільства у:
- а) розвитку індивідуальних можливостей особистості;
 - б) рятуванні від страху смерті;
 - в) мудрості;
 - г) бажанні досягти евдемонії.
42. Фундаментом учення стоїків є постулати:
- а) у кожній людині закладена частка Логосу;
 - б) у світі панує тверда причинна необхідність – доля, що пропонує історію існування каменю, воді, дереву, рибі й людині;
 - в) світ можна пристосувати до людини й підкорити його;
 - г) людина – частина богоприроди;
 - д) основне в житті – здоров'я, краса й сила.
43. Стоїки стверджували, що члени одного соціального організму не можуть перебувати у протистоянні й не повинні шкодити один одному.
Так. Ні.
44. Марк Тулій Цицерон вважає, що справжній правитель має бути:
- а) строгим, обізнаним, тямущим;
 - б) мудрим, справедливим, передбачливим, виваженим, красномовним;
 - в) гуманним, розумним, стриманим, хитрим;
 - г) готовим на все заради благополуччя держави.
45. Луцій Анней Сенека вважав, що природна держава з природним правом – це всесвіт, що базується на божественному началі, а люди, «рідні один одному», «співтовариші по рабству», підпорядковуються світовим небесним законам.
Так. Ні.
46. Людина – частина природи, розум ріднить її з Богом і підлеглий Богам. Це твердження належить:
- а) Епіктету;

- б) Луцію Аннею Сенеці;
- в) Цицерону;
- г) Марку Аврелію.

47. Епоха Середньовіччя характеризується:

- а) домінуванням філософського знання;
- б) домінуванням релігійної ідеології;
- в) гуманістичним світоглядом;
- г) розглядом соціальних явищ у контексті філософії.

48. Відродження характеризується:

- а) гальмуванням розвитку соціокультурного та науково-пізнавального процесів;
- б) гуманістичним світоглядом;
- в) ідеями «відродження» античної традиції та культури;
- г) переорієнтацією життя суспільства на релігійні ідеали та цінності.

49. Теоцентризм – це:

- а) основна соціальна парадигма Середньовіччя;
- б) соціальні ідеї античності;
- в) переорієнтація світогляду на особистість як творчу силу в системі політичних відносин;
- г) вчення про свободу індивідуального вибору й особистої відповідальності перед найвищим неземним суддею.

50. В основі вчення Аврелія Августина:

- а) релігійне розуміння історії – провіденціалізм, за яким історія розглядається як вияв волі божої, за якою здійснюється божественна програма спасіння людини та світу;
- б) етична програма про свободу та свободу волі;
- в) спроба описати всесвітню історію як єдиний, закономірний поступальний процес;
- г) прагнення до розуміння божественної благодаті.

51. Соціально-політична доктрина Аврелія Августина заснована на ідеї нерівності, котрий софістичними аргументами захищав рабство та приватну власність багатіїв.

Так. Ні.

52. Аніцій Манлій Северин Боецій розробив й обґрунтував ідею «семи мистецтв», яка лягла в основу середньовічного навчання.

Так. Ні.

53. Онтологічний доказ існування буття Бога належить:

- а) А. Августина;

- б) А. Боецію;
- в) А. Кентерберійському;
- г) П. Абеляру.

54. Тома Аквінський:

- а) обґрунтував необхідність інквізиції і розробив вчення про індульгенції;
- б) стверджував, що чеснота – основна функція людської душі;
- в) вважає неможливим добродієсне життя окремої людини в суспільстві;
- г) поділяв людей на вищий клас – правителів, середній – воїнів, суддів, чиновників, вчених, священиків і дворян, нижчий – найманців, ремісників, «брудний люд».

55. У середньовічний період відбувалося загальне зниження рівня освіти й культури, незначними були соціальні дослідження – схоластика та теологія загальмували розвиток наукового знання.

Так. Ні.

56. Схоластика мала певне позитивне значення: відбулося своєрідне відновлення після тривалої перерви античної спадщини, своєрідним шляхом просувалася розробка проблем людського пізнання, висунута була теорія «двоїстої істини», що призвело до звільнення філософії з-під впливу релігії.

Так. Ні.

57. Відродження є періодом:

- а) подолання попередньої тривалої стагнації виробничих сил;
- б) започаткування феодальних відносин;
- в) формування національних держав, абсолютних монархій;
- г) «відродження» античної традиції та культури;
- д) спрямування проти античного світосприйняття.

58. Антропоцентризм – це:

- а) нова система соціальних відносин;
- б) руйнування старих феодально-релігійних уявлень;
- в) нова гуманістична етика;
- г) філософський принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

59. Гуманізм – це:

- а) процес культурного розвитку Середньовіччя;
- б) система поглядів в історії людства, яка визначає цінність людини як особистості, її права на свободу, розвиток, щастя;
- в) вчення, що заперечує принципи рівності, свободи, справедливості як норми взаємин між людьми;
- г) парадигма античного мислення.

60. Риси гуманізму:

- а) соціальна орієнтація на людину з її земними інтересами, цінностями;
- б) клерикальна спрямованість;
- в) пошук гармонії між природою та людиною;
- г) культ віри й духовності;
- д) орієнтація на античну культуру, її відродження.

61. Кому належать висловлювання?

- 1. «Ми повинні намагатися допомагати тим, з ким живемо; і ніхто не може сумніватися, що їхнім душам ми можемо бути найвищою мірою корисні нашим словом».
- 2. «Той, хто зробив що-небудь гідне пам'яті, хоча він і вмер тілом, залишається жити в діяннях і славі».
- 3. Виховання й освіта – шлях до поміркованого способу життя й активної діяльності.
- 4. «Кожний повинен бути готовим переносити труднощі та піддавати себе небезпеці, якщо він знає, що з цього буде загальне благо і користь для держави».
- 5. «Ніщо так не суперечить життю і положенню людини як відсутність якої-небудь почесної справи... У ледарстві ми стаємо слабкими і незначними. Мистецтво жити осягається в діяннях».
- 6. Головний закон, що спрямовує людське життя, є саме насолода.
 - а) Маттео Пальмієрі;
 - б) Франческо Петрарка;
 - в) Колюччо Салютаті;
 - г) Леонардо Бруні Аретино;
 - д) Лоренцо Валла;
 - е) Леон Батиста Альберті.

62. Раціональний світогляд нових суспільствознавчих концепцій проповідували:

- а) П. Помпонаці, Е. Роттердамський, М. Монтень;
- б) А. Данте, Ф. Петрарка, К. Салютаті;
- в) Л. Аретино, М. Пальмієрі, Л. Альберті,
- г) М. Монтень, Л. Валла, Л. Альберті.

63. Соціальні утопії Т. Мора і Т. Кампанелли:

- а) презентували суспільство як суму ізольованих індивідів;
- б) проповідували ідеї рівності людей, ліквідації приватної власності;
- в) соціально-корисне застосування досягнень науки;
- г) були викликом колективізму, релігії, державі.

64. У перших соціальних утопіях проголошено вимоги щодо встановлення повної рівності, добробуту, миру, щодо розвитку духовних сил людства.

Так. Ні.

65. Відкидає релігійне тлумачення історії і стверджує, що держава, створена людьми, а не Богом:

- а) Н. Макіавеллі;
- б) Ж. Боден;
- в) Г. Гроцій;
- г) Т. Мор.

66. Кому належать твердження?

1. Держава – вище породження людського розуму заради загального блага.
2. Розвиток суспільства залежить від впливу природного середовища, яке зумовлює розвиток сімей-союзів, з яких виростає держава.
3. Держава, свідомо створена людьми, має забезпечити їм мир і злагоду відповідно з «природним правом».
 - а) Гуго де Грот Гроцій;
 - б) Ніколло Макіавеллі;
 - в) Жан Боден.

67. Теорії «природного права» і «суспільного договору» належать:

- а) Т. Гоббсу, Д. Локку;
- б) Ж. Бодену, Г. Гроцію;
- в) Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо.

68. Новий напрям у суспільствознавстві, який у ХІХ ст. одержав назву географічної школи в соціології, фактично заклав французький просвітник Шарль Луї Монтеск'є.

Так. Ні.

69. Ш.Л. Монтеск'є:

- а) виступав проти релігійного фанатизму;
- б) критикував теологічне розуміння історії;
- в) підкреслював взаємозв'язок між природним і соціальним;
- г) не вірив у краще майбутнє.

70. Революційність вчення Жан-Жак Руссо полягала у вихвалянні існуючої держави та її правителів, що узурпували суверенітет народу.

Так. Ні.

71. Кому належать такі погляди на історію?

1. Історія – продукт діяльності людей.
2. Розум, знання, людські здібності є рушієм історичного прогресу.
3. Історія суспільства – закономірне продовження розвитку природи.
4. Історія – «прогрес духу в усвідомленні свободи», де свобода є свободою духу, мислення, інтелектуальною свободою особистості.
 - а) Георг Вільгельм Фрідріх Гегель;
 - б) Марі Жан Антуан Нікола Кондорсе;

- в) Джамбаттіста Віко;
- г) Йоганн Готфрид Гердер.

72. Кому належать дослідження:

- 1) співвідношення народжених чоловічої та жіночої статі, числа смертності, у тому числі через вбивства, самогубства;
- 2) зібрання фактичного матеріалу за допомогою спеціальної анкети з 198 питань;
- 3) зібрання інформації з адміністративного, територіального поділу, промислового та сільськогосподарського виробництва, промислів, демографічних проблем за допомогою анкети на 30 питань;
- 4) проект організації системи постійного статистичного обліку на державному рівні та створення статистики державного господарства;
- 5) закономірності та причини вбивств і самовбивств;
- б) формулює як «природний закон» про зростання населення в геометричній, а засобів існування, необхідних для фізичного прожиття людей, в арифметичній прогресії, що нібито призводить «абсолютне перенаселення»;
 - а) Р. Мальтус;
 - б) Й. Зюссмільх;
 - в) М. Ломоносов;
 - г) І. Герман;
 - д) К. Герман;
 - е) В. Татищев.

73. Представників консервативної ідеології об'єднує:

- а) негативне ставлення до революції як насильницького, брутального розриву з традиційними засадами народного життя;
- б) позитивне ставлення до революції як засобу прогресу;
- в) обстоювання цінностей «вищих станів» – принципи монархії, станової ієрархії, католицької віри;
- г) заперечення традицій.

74. Патріархом лібералізму вважають:

- а) А. Сміта;
- б) Р. Мальтуса;
- в) Г. Гегеля;
- г) А. Токвіля.

МОДУЛЬ II. РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ У ХІХ-ХХ СТ.

Стислий зміст модуля

Наприкінці 30-х років ХІХ ст. французький учений Огюст Конт уперше запровадив термін «соціологія» й, використавши соціологічні ідеї А. Сен-Симона, запропонував проект «позитивної науки» про суспільство – так виникла соціологія як окрема наука. З цього моменту розпочинається класичний період розвитку соціології.

Історія класичної соціології нерозривно пов'язана з науковою діяльністю Г. Спенсера, К. Маркса, Ф. Тьонніса, Г. Зіммеля, М. Вебера, Е. Дюркгейма й ін.. Завдяки їм соціологія здобула власний понятійно-категоріальний апарат, значно розширилася її проблематика, чітко визначилося місце цієї дисципліни в системі наук. Визначився поворот до інтеграції загальної теорії суспільства й емпіричних соціологічних досліджень. Почалося взаємопроникнення теорії та емпіричних досліджень, завдяки чому стають більш досконалыми й обґрунтованими теоретичні уявлення про суспільство та методи соціальних наук. Тим самим закладаються передумови подальшої диференціації самого соціологічного знання, виділення у ньому окремих напрямів і рівнів, формування нових його галузей, що набувають виявлення у сучасній соціології.

Соціологія ХХ ст. представлена різними (некласичними, неокласичними, посткласичними) напрямками, серед яких чітко виокремлюються такі: 1) емпірична соціологія (клінічна соціологія й соціальна інженерія); 2) теоретична соціологія як структурна (структурний функціоналізм, конфліктологія), так і інтерпретативна (символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія, неомарксизм, теорія соціального обміну); 3) інтегральна соціологія; 4) соціальний постмодернізм та ін.

Структура модуля

- Суспільство та людина у вченні А. Сен-Симона
- Соціологія та позитивізм О. Конта
- Соціологічний натуралізм
 - Органістична школа (Г. Спенсер)
 - Соціальний дарвінізм
 - Расово-антропологічний напрям
 - Географічний напрям у соціології
- Соціальна теорія марксизму

- Психологічний напрям у соціології XIX-XX ст.
 Концепції групової поведінки
 Теорія наслідування Г. Тарда
 Інтеракціонізм Ч. Кулі
 Інстинктивізм У. Мак-Дугала
 Соціологічні проблеми та психоаналіз З. Фрейда
- Емпіричні соціальні дослідження XIX-XX ст.
- Німецька формальна соціологія (Ф. Тьонніс, Г. Зіммель)
- «Розуміюча» соціологія М. Вебера
- Соціологічний реалізм Е. Дюркгейма
- Розвиток соціології у XX ст.
 Емпірична соціологія
 Структурний напрям теоретичної соціології
 Інтерпретативні напрями теоретичної соціології
 Інтегральна соціологія П. Сорокіна
 Теорії постіндустріального суспільства та постмодернізм

Основні терміни: класичний, соціальна фізика, натуралізм, органістичний, расово-антропологічний, марксизм, психологічний, теорія наслідування, інтеракціонізм, психоаналіз, формальна соціологія, теорія соціальної дії, протестантська етика, політична соціологія, соціологія релігії, соціальна норма, соціальна патологія, соціальна солідарність, соціальна динаміка, соціальна статика, метафізичний, редукціонізм, еволюціонізм, амальгамація, інстинктивізм, ірраціональний, неофрейдизм, інстинкт, герменевтика, асоціація, телеологічний, вибіркова спорідненість, протестантизм, харизматичний, суспільна аномія, суїцид; інтерпретація, інтегральна соціологія, постіндустріальне суспільство, постмодернізм.

2.1. Суспільство та людина у вченні А. Сен-Симона

Соціальне пізнання XVII-XVIII ст. створило нові умови для подальшого розвитку соціології в XIX ст. Відкриття законів матеріального виробництва класиками політекономії, встановлення статистичних і демографічних об'єктивних тенденцій і закономірностей були аргументами та зміцнювали впевненість, що об'єктивні закони притаманні суспільству в цілому. Соціальне знання висуває в XIX ст. нові ідеї та проблеми. Чітке усвідомлення того, що історія – продукт людської діяльності, напівінтуїтивно підводило до

розуміння людини та суспільства як особливого феномена. Наука поступово підходить до розуміння специфіки суспільства як особливого предмета й об'єкта пізнання. Склалося уявлення про суспільство як природне утворення, яке виходить з природи та є її вищим продуктом. Розвиток природознавства засвідчив взаємозв'язок між органічним і неорганічним світом, що за аналогією вимагало продовження пошуків спільного між біологічним і соціальним. Так, природознавство залишалось орієнтиром для соціальної науки XIX ст., хоча в ній з'явилися нові істотні акценти.

Першим відчув і виразив ці тенденції в розвитку знання про суспільство та людину **Клод Анрі де Рувруа Сен-Симон** (1760-1825). Він один із перших приходив до розуміння «позитивного» знання й позитивної науки, запропонував перейти від абстрактної науки про людину до справжньої, надати їй позитивний характер. Науку про людину А. Сен-Симон назвав «соціальною фізіологією», або «соціальною фізикою».

Наукове пізнання розвивається від спостереження та збирання фактів – до узагальнення. А. Сен-Симон зазначав, що спочатку знання базується на домислі, здогадці, припущенні й лише пізніше перетворюється в позитивне знання (наукове).

Основою прогресу суспільства вважав прогрес знання і людського розуму. Історія суспільства – єдиний ланцюжок взаємопов'язаних між собою знань минулого – теперішнього – майбутнього. Історію суспільства розглядає як безперервний прогрес розвитку людського розуму й розкриває через «закон трьох фазисів»: теологічний, метафізичний, позитивний.

Ідеї А. Сен-Симона лягли в основу системи позитивної філософії О. Конта. Позитивізм абсолютизував досягнення природознавства. Позитивна наука потребує узагальнення висновків і синтезу наукових природничих і суспільних знань, а ці завдання може вирішити наука, за якою можна зберегти назву – філософія. Позитивізм відкидав стару «метафізику» і вводив нові теоретико-методологічні положення, які визначали «позитивне» дослідження: 1) відмова від спекулятивності, пріоритет спостереження; 2) орієнтація на «точні» методи природознавства; 3) відкидання «метафізичних» спроб розкрити причини явищ, відхід від пояснення їх сутності й заміна цих принципів фіксацією явищ та їх взаємодії.

Стосовно науки про людину та суспільство позитивізм вносить такі ідеї: 1) виділяє суспільство як специфічний науковий предмет і

об'єкт дослідження, ставить питання про необхідність науки про людину як самостійної галузі наукового знання; 2) уводить спостереження і «точні» методи фіксації явищ та описує їх взаємодію і взаємозв'язок, а не досліджує «метафізичні» першопричини явищ; 3) розглядає суспільство в системі його взаємозв'язку з природою, залежності науки про людину від природничих наук.

Але ж водночас позитивізм, критикуючи відірвану від спостереження спекулятивну «метафізику» та містицизм, впадав в іншу крайність. Абсолютизуючи спостереження, досвід та експеримент, позитивізм зосередився на явищах, тобто на певних одиничних феноменах. Стара спекулятивна філософія була відірваною від життя, фактів, проте вона була глибшою за позитивізм, коли ставила проблеми причинності, першопричини та сутності. Позитивізм фіксує лише, як відбувається процес, а не чому.

Розвиток науки показував, що вона має відповідати на запитання «чому?», розкривати зв'язки і проникати в сутність. У соціально-пізнавальному аспекті значним досягненням нового методологічного підходу була постановка питання про необхідність «соціальної фізики» – науки про суспільство.

2.2. Соціологія Огюста Конта

Огюст Конт (1798-1857) – основоположник філософського позитивізму та соціології, основні праці – «Курс позитивної філософії», «Дух позитивної філософії»; учень Сен-Симона, запозичив у нього деякі ідеї.

Контівська «позитивна філософія» – своєрідна перехідна система між метафізикою XVIII ст. і методологією науки XIX ст. Терміном «позитивний» («позитивізм») О. Конт протиставляє свою філософію і соціологію старим («негативним») уявленням. У нього виявляється чітка, однозначна орієнтація на природознавчі науки з їх конкретними об'єктами та явищами (феноменами) і достовірними, точними методами. Ця природнича орієнтація простежується в системі класифікації наук. О. Конт уводить лінійну систему класифікації форм наукового знання, розміщує науки відповідно до історії їх виникнення, розвитку, залежно одна від одної, знання попередньої науки є умовою для розвитку наступної. За О. Контом, науки слід розподіляти відповідно до природної ієрархії (енциклопедичний закон) так: математика, астрономія, фізика, хімія,

біологія, соціологія.

Соціологія – абстрактна наука, що не має прикладного характеру, вона одна з найскладніших у контівській системі, бо вивчає конкретний об'єкт – суспільство, людину, які є найбільш складними явищами. Сама соціологія набуває свого обґрунтування в біології (фізіології). Це показує, що О. Конт зводив соціологію до суспільствознавства, яке тоді ще не було чітко спеціалізоване на галузі соціального знання, на окремі науки. Разом із тим, висловлював думку про відмінність між біологічним та соціальним, чітко виділив соціологію як самостійну науку про людину. Тривалий час О. Конт називав соціальну науку «соціальною фізикою», згодом уводить термін «соціологія». Розробляє досить повну систему соціологічного знання, окреслює предмет, структуру, визначає пізнавальні засоби й можливості нової науки.

О. Конт критикує споглядальність попередніх соціальних концепцій і виступає за створення «позитивної соціології» як науки, що спирається на дані спостереження, експерименту, порівняльного й історичного методів. Виходячи з досвіду природознавства, він дійшов висновку, що соціальна фізика має вивчати суспільство як систему. У процесі досліджень необхідно розрізняти вивчення умов існування суспільства, явищ, пов'язаних із збереженням факторів суспільного порядку – соціальна статика, і закони еволюції, розвитку суспільства та його зміни – соціальна динаміка. Соціальній статистиці відповідає поняття «порядок» (вивчає будову суспільства, його структурні компоненти), соціальній динаміці – поняття «прогрес» (досліджує процес соціальної життєдіяльності, вивчає її «технологію», наслідки процесу, що відбувається в соціальному організмі).

Соціальна статика виконує в структурі соціології О. Конта роль теорії рівноваги. Тут він підходить до розуміння соціальних інститутів як особливих об'єктів дослідження в соціології. Виділяє такі явища, як сім'я, власність, держава, релігія, мова, суспільний поділ праці, розглядає їх як взаємозв'язані елементи системи, завдяки яким існує соціальний консенсус, особливу увагу приділяє сім'ї. Як істотний фактор соціальної статистики розглядає суспільний поділ праці, який диференціює суспільство на різноманітні професійні групи та класи, породжує процес кооперації людей, утворює передумови існування суспільства як організованої системи відносин. Важливе значення надає релігії, яка завдяки єдності чуттів здатна

забезпечувати консолідацію суспільства. Вивчення ізольованих соціальних явищ О. Конт вважає нераціональним.

Соціальна динаміка відіграє роль теорії суспільного прогресу. Головне завдання соціології – вивчення послідовності розвитку соціальних явищ, постійності прогресу людства та його законів. В основу соціального прогресу поклав принцип інтелектуального розвитку людства, який відобразив у «законі трьох стадій». Кожна наука проходить три стадії: теологічну, метафізичну й позитивну.

Теологічна стадія розпочинається з найдавніших часів існування людства та триває до 1300 р., базується на релігійних уявленнях, пов'язаних з вірою в існування богів, духів та інших фантастичних сил. Це – часи авторитету в науці й монарха – у суспільстві, у системі політичних відносин.

Метафізична (1300-1800 р.) є перехідною, характеризується руйнуванням старих уявлень про природу та суспільство. Зростає частка розсудкового мислення. Збільшуються елементи критицизму, що готує передумови для переходу до вищої стадії наукового світосприйняття. У суспільстві поширюється індивідуалізм, в економіці – промислове виробництво, у політиці виникають випадки виступів проти монархії та спроби замінити її владою народу.

Позитивна стадія пов'язана з виникненням наукового менталітету, науковим розумінням природи та суспільства внаслідок утворення позитивної науки та теорії. Наука виявляє порядок і закони розвитку природи й історії. Зникають суперечності між теорією та практикою, а пізнання закономірностей розвитку створює можливості передбачення розвитку майбутнього.

Уперше в історії соціології О. Конт робить заявку на закон, за яким має жити й діяти суспільство. Проте закон досить загальний і абстрактний, констатує, а не прогнозує, точніше – узагальнений факт. Історія філософії і соціології свідчить, що в силу складності суспільного життя до відкриття загальних законів розвитку історії ще далеко. Усі відкриті подібні «закони» не витримують наукової критики й випробування часом. Є закони і закономірності, дія яких обмежується чітко окресленими сферами людського життя (демографічні, економічні, соціально-екологічні тощо), але й вони частіше виявляються як тенденції. Загальні закони суспільного прогресу відкривались на переломних етапах історії, ставили метою реформаторські або революційні дії щодо перетворення, знищення старих соціальних порядків, створення

нового ладу – ідеалізованого суспільства. Вони використовувались для згуртування політичних кіл, ставали «матеріальною силою», з них створювали психологічно ефективні гасла, за якими йшов натопт. Але після переможці забували гасла, закони, які, виконавши пропагандистську функцію, могли працювати вже проти власних творців. Отже, говорячи про соціальні закони, загальні закони історії, слід відрізнити наукові пошуки об'єктивних детермінант поступу від суб'єктивних, ідеологічних концепцій.

О. Конт не був новатором у науці; він сумлінний і ретельний систематик, який узагальнив різноманітні ідеї свого часу та здійснив першу спробу створення системи соціологічного знання. Разом із тим, «позитивна система» О. Конта була досить абстрактною, їй бракувало даних спостережень, а також точних методів дослідження соціальних явищ.

О. Конт відчув необхідність створення нової науки на засадах досвіду та спостереження, орієнтував її на пошук законів соціального розвитку. Його принципи й орієнтири лягли в основу численних напрямів і шкіл у західній соціології ХІХ ст., які виникали після контівської системи.

Значення діяльності О. Конта для розвитку соціологічного знання: 1) створив нову науку про суспільство – соціологію; 2) ввів вдалий термін «соціологія»; 3) дав орієнтацію на позитивне знання, на предметну й методичну визначеність, науковість, а це стимулювало пошуки нових шляхів і засобів у розвитку соціального пізнання, розкриття соціальних законів, поглиблення знань про людину; 4) розглядав суспільство як систему з її статистичними та динамічними елементами.

2.3. Соціологічний натуралізм ХІХ ст.

У науці ХІХ ст. відбувається різкий перехід до соціальної проблематики. Наукове пізнання прийшло до усвідомлення, що всесвіт, земля, нежива і жива природа збуджують науковий пошук, адже це потрібно людині для забезпечення її існування. Розвиток соціології ХІХ ст. сприяв наданню соціальним знанням специфіки соціальної природи суспільства і людини, факту унікальності суспільства як природно-історичного феномена.

Більшість соціологічних шкіл ХІХ ст. розуміли соціальне через біологічне чи природниче, а тому одержали назву натуралістичної

соціології. У межах соціологічного натуралізму розвивалися органіцизм, соціал-дарвінізм, расово-антропологічний і географічний напрями. Одним із перших виникає біологічний напрям, початок якого пов'язаний з органістичною школою, його рисою є принцип редуccionізму (зведення соціального до біологічного, пояснення більш складної системи через простішу). Соціологи запозичили наукові досягнення біології. Вихідними принципами для частини соціологів стали аналогія (принцип подібності, тотожності організму, суспільства, за схожістю ознак робиться висновок про можливу схожість інших), редуccionізм, еволюціонізм. Натуралістичним напрямом була сприйнята теза О. Конта про необхідність використання в соціології порівняльного методу.

Прибічники еволюціонізму розглядали історію суспільства без аналізу безпосередніх історичних явищ, шукали закони загального розвитку суспільства в законах еволюції природи та її елементів, виходячи з установок тотожності природного та соціального. Це унеможливило пошуки соціальних закономірностей.

Органістична школа (Г. Спенсер)

Започаткував органістичну школу **Герберт Спенсер** (1820-1903) (праці «Соціологія як предмет вивчення», «Основні начала», «Основи соціології»). Його соціологічна система ґрунтується на трьох елементах: еволюційній теорії, органіцизмі та вченні про соціальні організації – інститути. Ідея еволюції спиралася на науковий природничий матеріал, а еволюціонізм поширився на всі, без винятку, явища природи та суспільства (космічні, хімічні, біологічні, соціальні, у тому числі психологію та культуру). Еволюція – єдність інтеграції, коли об'єкти переходять від стану однорідності до різноманітності, коли об'єкт включає різноманітні й неоднорідні елементи. Суспільство виникає як об'єднання людей у зв'язку із зростанням їх чисельності чи поступовим злиттям маленьких володінь у великі, з яких виростають провінції, королівства та імперії тощо. Еволюція має три фази: неорганічну (зміни космічних систем), органічну (виникнення рослинного, тваринного світу) та надорганічну (розвиток суспільства).

Найцікавіші елементи еволюційної теорії Г. Спенсера пов'язані з аналізом «надорганічної еволюції» і стосуються суспільства. Кожен наступний етап еволюції немовби «знімає» найістотніші риси попереднього й у видозміненій формі зберігає в собі. Тому в

соціальному організмі-суспільстві є елементи неорганічного, біологічного, психологічного характеру. Первісне суспільство – продукт неорганічних, біологічних і психологічних факторів еволюції. Це суспільство відносно просте й однорідне, без соціальних відмінностей. Однак з часом вони з'являються насамперед у зв'язку з поділом праці.

Недоліком концепції Г. Спенсера є виключення історичного суб'єкта як творчої суспільної сили (зникає різниця між еволюцією, її механізмами в природі й у суспільстві). Він підкреслює, що процес соціального розвитку настільки зумовлюється загальним характером еволюції, що його послідовні ступені не можна визначити наперед, удосконалити штучно, шляхом зовнішнього впливу. Так він виступає проти соціальних революцій, радикальних реформ.

Соціальна система Г. Спенсера уподібнюється живому організму. Він, обґрунтовуючи правомірність проведення аналогій між суспільством і біологічним організмом, виділяє подібності між ними: 1) соціальний і біологічний організми в процесі розвитку збільшують масу й обсяг; 2) з розвитком відбувається ускладнення внутрішньої структури; 3) ускладнення структури зумовлює диференціацію функцій; 4) різноманітні елементи соціальної та біологічної структури взаємозалежні між собою і перебувають у постійній взаємодії; 5) існування обох типів організмів пов'язане з обов'язковим виконанням відповідних функцій, тому цілісний організм існує довше за складові елементи.

Проте між біологічним і соціальним організмами є істотні відмінності: суспільство не має чітко окресленої форми, біологічний організм – певна цілісність пов'язаних між собою елементів; окремі елементи суспільства динамічні, рухливі, не пов'язані з певним простором, індивід відносно автономний, на відміну від структурних елементів біологічного організму; в організмі його складові елементи підпорядковані цілому й існують заради нього, у суспільстві не індивіди існують заради суспільства, а суспільство заради блага своїх членів тощо.

Необхідно відмітити, що в подальшому розвиток започаткованої Г. Спенсером органістичної школи призвів ототожнення цих двох різнорідних систем, закономірностей, специфіки їх розвитку. Поміркований органіцизм Г. Спенсера полягає у спробі відкрити в системі органічного світу певні раціональні елементи, які можна було

б використати в процесі пізнання суспільства. Оцінка ефективності такого підходу не може бути однозначною.

Виходячи з еволюційного вчення («закону групування»), Г. Спенсер показує, що на фазі надорганічної еволюції виникають і розвиваються спеціалізовані «соціальні органи» – «соціальні інститути». Сукупність взаємодіючих інститутів утворює суспільство. Соціальні інститути – різноманітні типи організації людей, спеціалізовані за видами діяльності, відмінні за формами, функціями, нормами, за допомогою яких організація регулює, контролює, заохочує чи примушує до відповідних форм взаємодії людей і груп. Г. Спенсер уводить в ужиток соціологічний термін «соціальний інститут», але спочатку використовує його нечасто, паралельно з поняттями «орган», «організація», «контроль», «регуляція» та ін.

Він виділяє й аналізує шість типів соціальних інститутів: домашні (сім'я, шлюб), обрядові (чи церемоніальні), політичні, церковні (релігійні), професійні та промислові. Показує, як завдяки розвитку соціальних інститутів відбувалася еволюція відносин між людьми у зв'язку з еволюцією знання, мови, моралі, мистецтва, зростанням інтелектуального потенціалу суспільства тощо. Ці типи соціальних інститутів він класифікує за функціями. Виділяє три системи інститутів: 1) інститути продовження роду; 2) система виробничих і розподільчих інститутів; 3) система регулюючих органів (обрядові, політичні та церковні інститути). Особливої уваги заслуговує третя система інститутів.

Г. Спенсер першим зробив спробу дослідити механізми й технологію соціального контролю та їх засоби.

У процесі переходу від однорідного простого суспільства до різноманітного, складно організованого величезну роль відігравали інститути регулюючих органів, які здійснювали організацію, контроль за допомогою засобів заохочення, тиску чи примушення (морального або фізичного). Вони розвивалися водночас із прогресом суспільства, у ході еволюції кожен з цих інститутів спеціалізував свої функції, чітко координував свою діяльність з іншими. Г. Спенсер показує генетичний процес, як це мало місце в соціальній еволюції, яким чином розвивалися відповідні явища – це природний процес (наприклад, як поява листя на деревах). Система соціальних інститутів необхідна умова для переходу суспільства і людини зі стану дикунства до цивілізованого суспільного стану, де формують

індивіда в суспільну істоту, соціалізують, де суспільство, держава – слугує людині.

Одними з перших соціальних інститутів суспільства, які здійснюють соціальний контроль, є обрядові, чи церемоніальні інститути, пов'язані з існуванням і розробкою норм, вимог, заборон (табу), на основі яких відбувається взаємодія між людьми, спілкування тощо.

Політичні інститути уособлює держава, політичні організації, установи та партії. З їх появою боротьба між індивідами за існування переноситься зсередини суспільства на зовнішні форми конфліктів і війн між ними. Політичне управління – це форма соціального контролю, який доповнює релігійні інститути. Чітко розподіливши функції регулювання, обрядові, церковні та політичні інститути здійснюють соціальний контроль над суспільним організмом матеріально і духовно, застосовуючи відповідні санкції щодо порушників.

Г. Спенсер, сприйнявши ідеї О. Конта, дійшов висновку про наявність консенсусу у суспільному житті. Він зауважує, що діяльність соціальних інститутів спрямована на збереження сталості соціального організму, врівноваження взаємодії між його структурними елементами.

Заслугою Г. Спенсера є започаткування ним дослідження соціальних інститутів та установ як істотних знарядь соціального контролю, розкриття механізмів їх діяльності тощо.

Серед найвідоміших представників органіцизму після Г. Спенсера були П. Лілієнфельд, О. Стронін, А. Шеффле, Р. Вормс, А. Еспінас, А. Фульє та ін.

Павло Федорович Лілієнфельд принцип аналогії Г. Спенсера замінює ототожненням соціального та біологічного організмів. Відмінність соціального організму від біологічного полягає в більшій досконалості та складності суспільства, хоча розвивається, як усі організми. Ототожнюючи біологічні й соціальні організми, стверджує існування та дію біологічних законів щодо суспільства, вважає, що об'єднання людей у різні групи нічим не відрізняється від природних законів, за якими об'єднуються біологічні клітини в організми. Він поширив поняття організму й на інші явища природи (грунти, клімат). П. Лілієнфельд доповнив органіцизм концепцією «соціальних хвороб» – будь-які відхилення чи порушення в системі

соціального організму. Функцію лікаря мусить брати на себе уряд і держава.

Напрям в організмі, представники якого ототожнюють біологічне та соціальне, можна назвати безплідним, бо він зводиться до пошуків аналогій, подібності (за таким принципом можна ототожнити коня із стільцем, спільне: чотири «ноги», можливість сидіти). Дистанція між цими системами величезна навіть за наявності деяких схожих елементів; в основу їх життєдіяльності покладено принципово різні механізми: в одному випадку – біологічні, в іншому – соціокультурні.

Альберт Еберхард Фрідріх Шеффле підкреслював, що суспільство подібне до організму, але вони не тотожні. Він розглядає суспільство як органічну цілісність, як «соціальне тіло», подібне до організму, але водночас таке, що істотно відрізняється від нього. Соціальне тіло утворюють п'ять типів «соціальної тканини» 1) засоби комунікації, житлове обладнання, аналогу яких немає в біологічному організмі; 2) захисна тканина (одяг, дахи тощо); 3) тканина, що складається з економічних, культурних, соціальних організацій; 4) тканина, яку утворюють організації та установи, що виконують державні функції тощо; 5) психофізіологічна тканина, що лежить в основі установ, які займаються інтелектуальною сферою та специфічні «соціальні органи». «Соціальні тканини» й органи, а також взаємодія між людьми (індивідами, групами, індивідами та групою і т. д.) функціонують завдяки сфері духовно-психологічних відносин між людьми. Він особливо підкреслює значення цих взаємовідносин, виділяючи фактор вихованості.

А. Шеффле характеризує суспільство як цілісне й неподільне співжиття індивідів, що виникає на основі духовно-психологічних факторів, зовнішнім виявом яких є символи. Тому предметом соціології має бути вивчення духовних механізмів і факторів, що визначають процеси взаємозв'язку між людьми тощо. Суспільство в процесі еволюції проходить п'ять етапів розвитку – первісна община, громадянське суспільство грецького полісу, суспільство з розподілом людей на стани (суспільство станів), територіальна спільність людей і національна чи етнічна спільність. При цьому соціальне життя розвивається завдяки зіткненню інтересу й волі в боротьбі за існування та виживання, унаслідок чого відбувається відбір найбільш пристосованих елементів і органів соціального організму, наприклад держави.

Як бачимо, органіцизм А. Шеффле істотно відрізняється від попередніх концепцій, оскільки в ньому в центрі уваги перебувають не стільки біологічні, скільки матеріальні та духовні фактори розвитку суспільства. Тут аналогія відіграла позитивну роль, а конструктивний внесок органіцизму в розвиток соціологічного знання полягав у дослідженні суспільства як системи зі складовими органами та функціями, діяльністю соціальних інститутів, установ, організацій, різноманітних елементів соціальної структури тощо.

Альфред Фульє намагався примирити різні точки зору через «вищий синтез». Він розглядає суспільство як живий організм, що виникає шляхом еволюційного розвитку. Не лише природні, а й соціальні фактори зумовлюють існування суспільства як єдиного організму. Люди бажають досягти щастя й благополуччя, заради чого на основі взаємної згоди та спільної мети укладають суспільний договір для здійснення морального закону. Тому суспільство – це і природний, і «договірний організм».

Альфред Еспінас вважав, що соціальна наука має вивчати не стільки аналогії між «клітинами» біологічного та соціального організму, скільки об'єднання між особинами тваринного світу, які більше нагадують об'єднання людей у суспільстві. Суспільство як асоціація особин є лише різновидом тваринних суспільств.

Рене Вормс уводить в ужиток терміни «соціальна патологія», «соціальна гігієна», що характеризує стан здоров'я суспільного організму, розглядає суспільство як «сталій агрегат живих істот», зайнятих спільною діяльністю. Пізніше він починає говорити, що органіцизм можна використовувати лише для аналізу примітивних суспільств, адже зі зростанням у процесі еволюції суспільства духовних факторів відбувається ускладнення системи соціальних взаємозв'язків, це потребує нових підходів. В останніх творах Р. Ворс зосереджував увагу на необхідності дослідження праці, життєвої активності та соціальної солідарності, які є наслідком залежності однієї людини від іншої і складають суттєву умову існування суспільного організму. Ці фактори пом'якшують дію біологічних законів у суспільстві. Вищою формою організації суспільного життя є держава із законами власного розвитку, де індивідуальне підкоряється загальному, а держава може вимагати від індивіда навіть жертв ціною життя.

Отже, механічне перенесення законів біології на суспільство та поверхові довільні аналогії майже нічого не дали для наукового

розуміння суспільства, особливо його законів, соціальне підмінювалось біологічним.

Орієнтація на еволюцію та відносно сталі закони біологічного світу не орієнтували на дослідження майбутнього. Це був крок назад порівняно з концепціями суспільного договору та філософії історії тощо. Окремі здобутки органіцизму, такі, як розуміння суспільства як системи, аналіз його структурних елементів, організацій, інститутів, функцій тощо, були не закономірними, а випадковими наслідками, коли порівняння біологічного та соціального випадково виявлялося вдалим, і аналогія базувалась на збігу якихось істотних ознак.

Соціальний дарвінізм

Органіцизм орієнтувався на пошуки зовнішніх аналогій між організмом і суспільством, тоді як соціальний дарвінізм намагався використати закони біологічної науки для розуміння суспільства. Вчення Ч. Дарвіна безпосередньо вплинуло на формування концепції соціал-дарвінізму (теорія міжвидової боротьби та боротьби за існування). Також є підстави пов'язувати генезис соціального дарвінізму з ідеями Р. Мальтуса про боротьбу за існування. Найвідоміші представники соціального дарвінізму – У. Беджгот, Л. Гумплович, У. Самнер, Г. Ратценхофер, А. Смолл та ін. У центрі досліджень – проблеми міжгрупової боротьби та соціальних конфліктів, викликані протилежністю інтересів, потреб тощо, які трактуються як біологічні фактори виживання найбільш пристосованих і сильних. Проте, як правило, окремі оригінальні ідеї соціологів цього напрямку виникають не у випадках перенесення законів біологічного світу на історію, а там, де вони аналізують соціальні процеси без їх підведення під біологічне.

Спільне, що об'єднує соціальних дарвіністів: натуралізація соціального, визнання природного відбору та боротьби за існування як головних соціальних детермінант і аналіз у їхньому контексті соціальних конфліктів і суперечностей.

Уолтер Беджгот (1826-1877) розглядає боротьбу за існування як головний закон соціальної еволюції, яка відбувається завдяки боротьбі між різними соціальними групами. Особливо на ранній стадії розвитку суспільства в процесі природного відбору виживають найбільш пристосовані. У суспільстві прагнення до панування він розуміє як соціальний варіант дії законів природного світу, який поширюється на силове змагання індивідів у групі за панівне

становище. Основна боротьба ведеться між групами й уособлюється в конфліктах, сутичках, війнах, де переможцями виходять найзгуртованіші спільноти. Найбільш життєдіяльні ті спільноти, в яких зберігається рівновага між новаціями та традиціями, між нововведеннями та наслідуванням, між мінливістю та стабільністю.

Спочатку сильніші вбивали слабших, згодом стали підкоряти їх, примушувати служити собі. У процесі боротьби за існування виникали і розвивались етноси, які теж розділялися на групи. Одні нації підкорюють собі інших, усередині націй теж точиться боротьба за панування між групами.

Людвіг Гумплович (1838-1909) вивів систему, що базується на принципах непримиренної міжгрупової боротьби «племен проти племен, родів проти родів, народів проти народів, держав проти держав», що є «нормальним станом людства» завжди, адже ця боротьба є «законом природи». Оскільки суспільство – частина природи, а природа – частина всесвіту, то й суспільство як елемент цілого підлягає дії вічних законів цілого. За Л. Гумпловичем, предметом соціології є соціальні групи та їх взаємовідносини, які характеризуються безперервною і нещадною боротьбою. Кожна група намагається підкорити собі іншу, поневолити її і панувати над нею. Ця боротьба становить зміст соціального життя. Індивіда він розглядає лише як похідне від суспільного цілого, як його продукт. Носіями соціальної реальності є лише суспільство, народ чи групи (сім'я, стани, класи). Індивід завжди перебуває під впливом групи чи суспільства, а тому його вивчення нічого не дає для соціології.

Л. Гумплович висуває концепцію походження суспільства: людство не єдине за своїм походженням, генетично різні групи походять від різних джерел, що й зумовлює його гетерогенність (неоднорідність). Історія, зазначає він, не дає жодного прикладу, коли б держава виникла без насильства, без підкорення однієї групи іншою. З часом у межах держави виникають інші форми взаємин між пануючою і підкореною групами. У цих процесах набуває великого значення культура, що об'єднує різнорідні соціально-структурні елементи в певну цілісність і перетворює їх у єдиний народ. Але боротьба не зникає, ускладнюється і виявляється як у внутрішній поляризації у зв'язку з поділом людей на касты, стани, класи та їх боротьбою за панування між собою, так і в намаганні однієї держави підкорити собі іншу. Таким чином, з появою держави боротьба ведеться у двох формах – зовнішній і внутрішній.

Л. Гумплович розглядає боротьбу між групами як природну й вічну. Головною причиною боротьби є матеріальні потреби кожної групи, намагання задовольнити їх за рахунок багатства і засобів існування інших груп і використання праці поневолених. Це споконвічний двигун людської історії. Постійна боротьба між різними групами («расами»), підкорення одних іншими хоч і є виявом «природного закону», проте історичними наслідками поневолення групи групою є і протилежні соціальні процеси, які Л. Гумплович називає «амальгамаціями» («амальгамація» – соціальні процеси, які відбуваються завдяки сумісному співіснуванню груп унаслідок проживання на певних територіях, у регіонах, коли між ними встановлюються тривалі історичні взаємозв'язки, формуються спільні традиції, звичаї, мова й інші елементи культури. Так виникають етнічні та соціальні групи, держава, народ, релігійні спільноти тощо. Упевненість спільноти у перевазі своїх групових цінностей, норм, звичаїв, культури і т.д. називає етноцентризмом.

Проблеми етноцентризму, поставлені Л. Гумпловичем, розроблені представником соціал-дарвінізму **Уїльямом Грехемом Самнером** (1840-1910). Необхідною умовою існування та розвитку людської цивілізації він називав бідність і багатство, конкуренція та свобода торгівлі – наслідок соціальної еволюції, яка через боротьбу за існування між людьми породжує існуючі суспільні відносини, де перемагає сильніший і пристосованіший. Аналізуючи явище етноцентризму, трактує його як схильність групи (індивіда) оцінювати або сприймати соціальні явища залежно від цінностей та уявлень своєї етнічної групи. Кожен розглядає свій спосіб життя як найдосконаліший порівняно з іншими. Домінуючі норми моралі, способи мислення, установки даної групи У. Самнер називає звичаями. Вони детермінують відповідні дії усіх членів групи, бо й самі звичаї виникають і оформлюються в процесі природного відбору, знаходять обґрунтування у філософії, етиці, релігії. Цьому сприяє система виникаючих табу на вчинки, дії, способи поведінки тощо. Головна мета життя – самозбереження спільності та її членів. Він правий, що середовище соціалізації особистості, її етнічно-культурна чи територіальна належність до певної спільності за відповідних умов виступають фактором консолідації чи ворожості, симпатії чи антипатії, але насправді ці механізми є складнішими.

У. Самнер один із перших аналізував соціальний інститут та механізми його діяльності. Соціальний інститут складається з

духовного елемента (ідеї, інтереси, поняття, доктрини) і «структури» (апарат функціонерів та інші форми організацій). Цікавою є його спроба проаналізувати процеси взаємодії між групами, він досліджує механізми взаємовідносин через феномен етноцентризму. Етноцентризм найперше виявляється в переоцінці якостей «ми-групи» як згуртованої та узгодженої, з усвідомленням переваг власних звичаїв і традицій, цінностей і норм, тоді як «вони-група» завдяки почуттям страху і самозбереження, потенційної загрози тощо оцінюватиметься як ворожа, менш раціонально організована, підступна та ін. Аналіз соціальних норм був першою серйозною спробою соціологічного дослідження цих проблем і вплинув на розвиток соціальної психології й етнографії. Щоправда, У. Самнер перебільшував почуття ворожості до інших груп.

У. Самнер був першим, хто спробував глибоко проаналізувати загальнолюдський феномен і специфіку сприйняття соціокультурних явищ однієї групи іншою.

Густав Ратценхофер (1842-1904) розглядає соціальні закони як закони природи, що пов'язані з біологічними законами. Суспільству притаманні процеси розмноження, самозбереження, боротьби за існування. Об'єкт дослідження – індивід. Групи виникають унаслідок об'єднання індивідів на основі спільності інтересів. Через інтерес Г. Ратценхофер намагається розкрити механізми соціальних процесів і явищ. Інтереси – усвідомлені біологічні потреби, рушійна сила розвитку суспільства. Він виділяє п'ять типів інтересів: продовження роду (прокреативні), живлення (фізіологічні), самоствердження (індивідуальні), спорідненості та забезпечення благополуччя групи (соціальні), релігійні (трансцендентальні). Так, соціальні групи виникають як союзи індивідів, об'єднаних спільними інтересами, а розвиток суспільства є наслідком боротьби чи співіснування індивідів і їх асоціацій. Г. Ратценхофер як один з основоположників концепції соціального конфлікту перебільшував значення насильства в історичному процесі, роль війн як «форми розвитку людського суспільства», ворожість рас тощо.

Соціал-дарвіністський напрям у соціології до початку ХХ ст. вичерпав свій потенціал, оскільки його головні принципи не були пов'язані з виявленням суто соціальних механізмів розвитку суспільства, ігнорували його історичну сутність.

Расово-антропологічний напрям

У руслі натуралістичного напрямку соціології XIX ст. виникає расово-антропологічна школа. Концепції расово-антропологічної школи відкинуті наукою, вивчення має скоріше моральне значення.

Спільні принципи расово-антропологічної школи: визнання расового фактора як визначального в історичному процесі, проголошення біологічної і культурної відмінності рас, намагання довести існування ієрархії рас, проведення ідеології та практики боротьби за збереження «чистоти» «вищої» раси та виступи проти змішування рас як головної причини фізичної та культурної деградації суспільства.

Один з основоположників расово-антропологічної школи в соціології – **Жозеф Артюр де Гобіно** (1816-1882). Він вбачає головні причини розвитку суспільства в расових особливостях народів. Чистота раси розглядається як головна причина розвитку цивілізації.

Цивілізація може успішно розвиватися лише тоді, коли на чолі її стає біла раса, якій притаманна монополія на розум, фізичну силу та красу. Біла раса - провідний елемент розвитку цивілізацій. Проте і сама вона неоднорідна, частково змішалася з чорною та жовтою расами. А. де Гобіно виділяє сімейство «арійців» – расу володарів, що зберегла свою расову чистоту. Разом із тим, біла раса, змішавшись з іншими, пише А. де Гобіно, приречена себе на загибель. Такі змішання руйнують стиль і спосіб життя раси, призводять до занепаду її культури та цивілізації, до виродження людини. Європейська цивілізація, створена «арійцями», не може вижити, бо втратила первісну біологічну «чистоту». Для аргументації власної концепції А. де Гобіно використовував ненаукові методи.

Деякі представники расово-антропологічної школи для обґрунтування своїх концепцій використовували дані антропології. Це, зокрема, Ж. Ляпуж і О. Аммон, з іменами яких пов'язане існування антропосоціології. Для них характерною є неправильна інтерпретація головного показника, який пов'язували з розумовими здібностями людей. «Головний показник» – це в антропології співвідношення поперечного діаметра голови до поздовжнього, вираженого в процентах. За ним розрізняють доліхоцефалів (довгоголовість), мезоцефалів (середньоголовість) і брахіцефалів (короткоголовість). Наука довела, що інтелектуальний потенціал людини не можна пов'язувати з головним показником, тим більше при вивченні людини, яка є її істотою соціально-історичною, з

особливим світом культури та буття, у якому різні фактори впливають на її фізичний, матеріальний і духовний розвиток.

Отто Аммон (1842-1916) розуміє людину як природну істоту, що розвивається завдяки дії законів боротьби за існування та природного добору. Хибна інтерпретація антропометричних даних зумовила його спроби встановити «закономірні» зв'язки між величиною головного показника та соціально-класовим становищем людини (нащадки нижчих рас утворюють трудящі класи). Першопричини у відмінностях соціального статусу, можливостях соціального просування, умовах життя і діяльності він вбачав у расових джерелах.

Жорж Ваше де Ляпуж (1854-1936) розробив концепцію соціальної антропології, де расовий фактор розглядає як вирішальний чинник історії, розподіляє раси на вищі й нижчі. Цивілізація кожного народу починається, коли в нього включаються представники арійської раси. Ж. Ляпуж доходить висновку про існування закону «інтенсивного знищення більш досконаліх», це призводить до «зменшення людей вищої раси». Він вводить поняття «соціального відбору», виділяє шість його форм: військовий, економічний, політичний, правовий, моральний, релігійний, завдяки яким кількість доліхоцефалів різко зменшується, а брахіцефалів – збільшується.

Історію народів Європи Ж. Ляпуж розглядав як історію боротьби двох рас – біловолосих доліцефалів і чорноволосих брахіцефалів. Перші є представниками найціннішого расового типу. Ж. Ляпуж вважав, що в історичній перспективі отримають перемогу представники нижчої раси круглоголових.

Х'юстон Стюарт Чемберлен (1855-1927) свої ідеї не намагався аргументувати, його концепція викладалась у белетристичній формі. Розглядає європейську цивілізацію ХІХ ст. як вершину розвитку людської культури, що була створена нащадками «арійської раси» та її наступниками – жителями Північної Європи (тевтони). Джерелами європейської цивілізації стали три культури (греків, римлян, євреїв). Тевтонська раса є прямою наступницею арійської раси та її духу (германці, кельти, західні слов'яни). Проте расова чистота тевтонів теж неоднорідна, найбільш «чисті» її представники залишилися лише в Німеччині. Він пропонував боротися за збереження чистоти раси й відродження «духу» предків – «арійців». Концепція Чемберлена просякнута антисемітизмом, євреїв розглядає як головного ворога тевтонів.

Расово-антропологічний напрям не дав для наукового розуміння людини та суспільства нічого, базувався на соціально-психологічних засадах відчуження і протиставлення народів і рас, заклав ідеологічні основи для політичної практики фашизму й геноциду. Расистські концепції показали свою безплідність тим, що спотворили й перекрутили навіть зміст поняття «раса», підмінивши фізичні, другорядні ознаки рас, які існують об'єктивно (колір шкіри, очей, особливості волосяного покриття, форма носа, губ і т.д.), штучними, вигаданими.

Географічний напрям у соціології

Історично першою в соціології виникла географічна школа. Спроби виявити залежність соціальних процесів від природних умов є в працях логографів, істориків, філософів стародавнього світу, у творчості Ж. Бодена, Ш. Монтеск'є та А. Тюрго. Ця традиція була продовжена географічною школою в соціології ХІХ ст., що природні фактори визнавала визначальними у розвитку суспільства. Недоліком даного напрямку є однобічність, абсолютизація природних факторів.

Досягнення природознавства ХІХ ст. вплинули на інтерес науковців до географічного фактора та його значення в розвитку суспільства. Типовим представником географічної школи є **Генрі Томас Бокль** (1821-1862). Він доходить висновку про взаємовплив «зовнішніх» явищ на людину й людини – на зовнішній світ. Основні «зовнішні» явища – клімат, ландшафт, ґрунти, їжа, якість і кількість котрих впливають на розвиток людини та її історії, зумовлюють тілесну конституцію людини, своєрідність її мислення, духовності, рівень національного багатства країни і т.д. Г. Бокль вбачає залежність між ландшафтом країни й інтелектуальними та психологічними особливостями народу. Могутність і велич природи, її стихії породжують почуття страху, пригніченості у людини, зумовлюють забобони, раціональне сприйняття дійсності, уява домінує над розумом. Ландшафтний фактор у Г. Бокля домінуючий щодо клімату. Клімат, ґрунт, їжа, на думку Г. Бокля, зумовлюють соціальну диференціацію, особливості політичних і соціальних відносин, впливають на зростання «розумового» фактора. «Розумовий чинник» завдяки прогресу наукового знання з часом перетворився на провідний і став мірилом ти критерієм розвитку соціальності. Розвинене духовне начало перетворюється в «істинний двигун» розвитку цивілізації. Основним недоліком концепції Г. Бокля було однозначне зведення механізмів і рушійних сил історичного

прогресу до географічних факторів. Г. Бокль намагався виявити статистичні закономірності в діяльності великих мас людей, протиставляючи цей підхід традиційній історіографії, що описувала діяльність видатних осіб та окремі події. Раціональна сторона даної теорії у тому, що показала необхідність дослідження проблем взаємодії двох систем – суспільства та природи.

У ХІХ ст. виникає ще одна течія – соціогеографія. Її представник **Жан Жак Елізе Реклю** (1830-1905) аналізував географічне середовище в соціальній історії. Він, характеризуючи взаємодію природи та суспільства, показує значення природних умов для розвитку людства. Дослідник вирізняв «статичне середовище» (природні умови) та «динамічне середовище» (соціальні умови). З появою людини, суспільства «динамічне середовище» стає визначальним у розвитку історії, і значення географічного фактора на суспільство різко зростає. Вважав критерієм суспільного прогресу плінність геніїв у суспільстві та здатність останнього використовувати їх інтелектуальний потенціал.

Визначне місце в історії географічної школи в соціології займає **Лев Ілліч Мечников** (1838-1888). У центрі його соціологічної концепції – ідея суспільного прогресу історії людства. Соціальний прогрес пов'язаний з розвитком промислового виробництва і техніки, які свідчать про зростання влади людини над силами природи. Прогрес пов'язаний з еволюцією соціальних зв'язків між людьми і «фактом зростання загальнолюдської солідарності». На відміну від біологічного світу, де відбувається боротьба за індивідуальне існування, в соціальній сфері люди об'єднують зусилля для досягнення загальної мети. Об'єднання індивідуальних зусиль він називає кооперацією чи принципом угоди. Суспільство можна уподібнювати організму, але не можна ототожнювати їх. Люди об'єднуються з метою виживання. Природа рідко створює сприятливі умови для існування людини. Духовні критерії прогресу він не визнавав, робив спробу знайти спільне, що притаманне кожній цивілізації і народам. Учений доходить висновку, що об'єктивним фактором розвитку є географічне середовище.

Із сукупності природно-географічних і фізичних явищ Л. Мечников виділяє гідрологічний (водний) компонент як головний у житті й культурі кожного народу, кожної цивілізації. Однак не відкидає й інші фактори географічного середовища. Учений розглядає гідрологічний чинник, навколо якого і завдяки якому

відбувається становлення та розвиток людської історії (індійська культура, китайська, асирійсько-вавилонська, єгипетська). Залежно від зміни масштабів взаємодії з гідрологічним фактором розвиток історії людства Л. Мечников поділяє на три періоди: 1) річковий (цивілізації – Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю); 2) середземноморський (із заснування Карфагена до часів Карла Великого (742-814) – виникають культури Фінікії, Карфагена, Греції, Риму, Візантії, освоюють Середземне, Чорне, Балтійське моря; 3) океанічний – домінування культури західноєвропейських країн, розташованих на берегах Атлантичного океану, є передоднем всесвітньої епохи, що зароджується в XIX ст.

Л. Мечников уперше фундаментально розробляє ідею взаємодії суспільства та природи і показує її значення для прогресу людства. Також він виступав проти расизму, доводив, що раса є не причиною історії, а її продуктом, результатом.

Історія науки XIX ст. багата на дослідження різноманітних елементів географічного середовища, які розглядалися як фактори, що детермінують історичний процес. Наприклад, П. Мужоль вважав, що цивілізація поширюється з гір на земні рівнини, згодом на водні простори, у напрямку від екватора до полюсів. С. Соловійов зазначав, що своєрідне географічне положення Росії між Європою й Азією зумовило постійну боротьбу з кочовиками, кріпацтво – як міру, викликану необхідністю жорстких форм керування, потребами збільшення війська у зв'язку з величезними просторами країни, суворістю кліматичних умов. В. Ключевський пов'язував основні періоди історії Росії з колонізацією чужих земель, розглядав її як «основний фактор російської історії». Виникнення Російської централізованої держави пов'язував із особливостями природних умов, за яких великі степові простори, відсутність природних перепон для ворожих племен зумовили створення централізованої влади для захисту.

Колоніальна політика європейських держав у XIX ст. зумовила формування в географічній школі напряму з назвою «геополітика». Так, **Фрідріх Ратцель** (1844-1904) вважав, що фактори географічного середовища мають визначальний вплив на економіку, політичний устрій, культуру та психологію народів. Так, землеробським народам притаманні слабкість, відсутність мужності та завзятості, просторова замкнутість того чи іншого народу породжують традиціоналізм, а степи – дух економії і централізовану владу. Знаходження країни у

певній півкулі, частині світу, наявність озер, рік, морів, пустель – усе це визначає хід історії. Він уподібнює державу живому організму, який може рости й розвиватися, якщо розширюватиме свої географічні кордони і занепадатиме в старих межах існування.

Геополітика виокремлюється в самостійну течію на початку ХХ ст. Уперше запропонував цей термін Рудольф Челлен, який розглядав державу як географічний організм, для існування якого необхідний територіальний простір. Розвивається держава за рахунок розширення кордонів, їй притаманне прагнення до влади й панування. Карл Хаусхофер державу називав «живою надістотою», необхідною умовою існування якої є «біологічні закони росту» (розширення території, захоплення колоній тощо).

У цілому ж географічна школа вперше поставила питання про характер взаємодії та взаємовпливу суспільства і природи. Географічний фактор у житті суспільства дуже істотний. Без природи немає суспільства. Людина походить зі світу природи й генетично є природною істотою. Значення географічного чинника в історичному процесі не можна ігнорувати, але й не слід перебільшувати, розглядаючи як головну причину соціального прогресу.

2.4. Соціальна теорія марксизму (К. Маркс)

Марксизм виступає не лише як напрям теоретичної думки, а й як впливова течія суспільно-політичної думки, що тісно пов'язана з масовими соціальними рухами. Ім'я К. Маркса називають поряд з іменами О. Конта, Е. Дюркгейма, М. Вебера та інших класиків соціології. **Карл Генріх Маркс** (1818-1883) прагнув по-новому осмислити майже всі сучасні йому соціальні науки (економічні, історичні, правові, політичні та ін.), але він ніде не ставить питання про створення нової окремої науки про суспільство. К. Маркс негативно поставився до контівської класифікації наук і його «проекту» соціології. Він протиставляв позитивізму гегелівський діалектичний метод. Засновники марксизму головною проблемою вважають заміну «неправильних» філософських засад правильними, науковими. К. Маркс перелицьовує гегелівську концепцію історичного процесу, за якою всесвітня історія – процес, у ході якого абсолютний дух відчужується, а потім, подолавши відчуження, приходить до ідентичності з самим собою. У К. Маркса категорія абсолютного духу поступається місцем поняттю «людської

предметної діяльності», а останнє поступово ідентифікується з поняттям «матеріального виробництва». Таким чином, місце діалектики абсолютного духу займає діалектика матеріального виробництва. Ті функції, які за О. Контом мала виконувати соціологія, фактично вже виконує, на думку К. Маркса, політична економія – наука про економічну структуру суспільства. Категорії економічної науки виступають чимось на зразок універсального ключа до всіх філософських, політичних і культурологічних проблем.

Дослідник Л. Веквонт вважає, що ідеї К. Маркса у соціології можна звести до трьох моделей – «базису-надбудови», «органічної цілісності суспільства» та його «діалектичного розвитку». Концепція «матеріалістичного розуміння історії» полягає у сприйнятті правових, етичних, релігійних цінностей як чогось вторинного порівняно з матеріальними інтересами. Згідно з матеріалістичним, точніше, економічним розумінням історії, система матеріально-виробничих відносин складає першооснову, «базис», на якому ґрунтуються всі інші відносини людей. Хоча формально «зворотній вплив» надбудови на базис не заперечувався.

Важливу роль у К. Марксовому розумінні суспільства відіграє принцип діалектичного розвитку, який орієнтує на вивчення процесів суспільної динаміки як певних фаз. К. Маркс надавав великої ваги «діяльному фактору» людини, що досягає своїх цілей. Процеси соціальних змін здійснюються внаслідок людської діяльності і шляхом цієї діяльності.

К. Маркс і Ф. Енгельс називали свої погляди, на відміну від інших представників цього напрямку, «науковим соціалізмом». Одна з головних засад наукового соціалізму – теорія класової боротьби між буржуазією і пролетаріатом як рушійної сили суспільного розвитку. Фундатори марксизму доводять, що суспільний лад, який формується на «індустріальних» економічних підвалинах, є ладом, далеким від ідеалів прогресу, нестабільним і внутрішньо суперечливим. Вони визнають, що сучасне їм західне суспільство – це суспільство з небувало високим рівнем розвитку продуктивних сил, яким не відповідають ті виробничі відносини, що складають основу всіх інститутів цього суспільства. Ця невідповідність виявляє себе в суперечності між суспільним характером індустріального виробництва і приватним характером присвоєння матеріальних благ, що дає змогу власникам засобів виробництва (буржуазії) експлуатувати виробників (пролетаріат).

К. Маркс назвав капітал, найману працю, земельну власність основними елементами внутрішньої структури буржуазного суспільства, яким відповідають три великі суспільні класи – буржуазія, пролетаріат і селянство. Марксистська концепція соціальної структури пов'язана з аналізом антагоністичних відносин між буржуазією і пролетаріатом як головними класами – ґрунтується на уявленні про двополюсний характер структури буржуазного суспільства. Головна структуротворча ознака класу – право володіння засобами виробництва або відсутність такого права (володіння лише власною робочою силою). К. Маркс вважає, що в буржуазному суспільстві відбувається постійна асиміляція проміжних елементів соціальної структури (селянства, дрібної буржуазії, інтелігенції), внаслідок чого формування «середнього класу» практично неможливе. Тому загострення соціальних конфліктів і доведення їх до соціального вибуху – пролетарської революції є об'єктивною тенденцією соціального розвитку, протидія якій безглузда, а стимулювання та прискорення, навпаки, доцільні й виправдані.

Висновки К. Маркса і Ф. Енгельса про специфіку класової структури буржуазного суспільства ґрунтувались на їхніх спостереженнях за умовами праці та побуту фабричних робітників Великої Британії. Марксистська концепція класів і класової боротьби має чітко визначену політичну спрямованість, виступаючи теоретичним знаряддям у боротьбі за повалення існуючого суспільного ладу і встановлення справедливого «безкласового» ладу.

К. Маркс і Ф. Енгельс неодноразово підкреслювали, що предмет їх теоретичного інтересу не суспільство взагалі, а певні історичні типи суспільства – «економічні суспільні формації». Наскрізними для всієї історії суспільного розвитку, як вони вважають, закономірності функціонування матеріальної основи суспільного життя, зміни способів виробництва. Ці зміни, за К. Марксом, можна вивчати «з природничо-науковою точністю», адже вони становлять певний «природно-історичний процес». Способи виробництва від первісного натурального господарства до капіталістичної товарної економіки утворюють неперервну лінію прогресу. Водночас соціальна теорія марксизму надає малої ваги значенню таких факторів, як прогрес правових інститутів, забезпечення прав і свобод особистості, рівень моральності, освіти тощо. Згідно з теорією базису й надбудови, ці інститути та цінності не мають власної історії і не є такими ж рівноцінними чинниками прогресу, як продуктивні сили.

Раціональне зерно марксистського «історичного матеріалізму» полягає насамперед у вивченні впливу системи матеріально-виробничих відносин та інтересів на функціонування інших соціальних субсистем – особливо правової і політичної. Нові ідеї були висловлені Марксом щодо розуміння впливу матеріальних інтересів класів і груп на їх менталітет, психологію, пояснення особливостей класових конфліктів.

Буржуазна цивілізація, зображена К. Марксом як світ, де все підпорядковується логіці функціонування капіталу, людські стосунки набирають форми «відносин між речами», справила вплив на європейську соціальну думку й на масову свідомість. Гостра критика сучасного їм соціального устрою як несправедливого сприяла реформуванню економічної системи та формуванню соціально орієнтованої державної політики. Водночас дана економічна модель капіталізму має певні однобічності, а також марксизм зорієнтований передусім на насильницькі методи зміни суспільного ладу.

У Росії та деяких країнах Сходу у першій половині ХХ ст. набула поширення «фундаменталістська» версія марксизму, у межах якої погляди Маркса були деформовані, «диктатура пролетаріату» розглядалась як обов'язкова умова переходу людства до майбутнього «райського» життя.

2.5. Психологічний напрям у соціології

Криза натуралістичного пояснення сутності соціально-історичних явищ змушувала шукати нові підходи в розумінні соціального. У цей період інтенсивного становлення психології спостерігаються спроби визначити механізми та детермінанти індивідуальної та групової поведінки, через які можна було пояснити суспільні відносини, механізми соціального розвитку. Щоправда, представники психологічної науки зверталися до вивчення окремих психологічних явищ і процесів, абсолютизуючи їх значення, зображали їх як провідні фактори соціально-історичного процесу.

В історію соціології включаються ті психологічні теорії, які не обмежувались аналізом суто психологічних явищ, а намагалися розглядати проблеми суспільства, його рушійні механізми життєдіяльності та розвитку. У другій половині ХІХ ст. у психологічному напрямі в соціології виявляються два підходи досліджень – номіналізм і реалізм. Номіналізм розглядає індивіда

головним елементом і джерелом діяльності (теорії наслідування, інтераціоналізму, інстинктивізму, зокрема психоаналіз З. Фрейда), реалізм стверджує, що носіями соціальної реальності є надіндивідуальні суб'єкти – народ, маси, натовп, групи і т.п. (концепції «психології народів», «натовпу»). Усі теорії містили певні раціональні елементи наукового знання, водночас мали і певні вади, перебільшені значення якогось чинника в системі інших елементів. Психологічна школа виявилася безсилою відмежувати психологічні процеси, які відбуваються завдяки тим психологічним механізмам, що виникають на фізіологічній основі, від тих, які визначаються не лише природними, генетично природженими, а й соціокультурними факторами. Випущеним з поля зору був аналіз економічних, політичних, культурних детермінант людської діяльності.

Особливістю психологізму в соціології є відсутність спроб вивчення інтелектуального фактора в людській діяльності: не розум і свідомо поведінка, а емоції, інстинкти, несвідомі імпульси, навіювання, лібідо, психологічні «опади» є предметом дослідження.

Концепції групової поведінки

Одними з перших концепцій психологічного напрямку в соціології були концепції групової поведінки, «психологія народів», зокрема **Морітца Лацаруса** (1824-1903) та **Хейнмана Штейнталя** (1823-1899). Головним суб'єктом історії вчені розглядали народ як уособлення «духу цілого». Народний дух виявляється в спільності рис характеру, моралі, мови, міфології, вірувань, об'єднує людей в одне ціле, у народ. Кожна людина виступає як представник даного народу, має спільні з ним риси, які єднають людину з людиною завдяки тому, що вони наділені особливостями природи даної спільності, живуть в єдиному середовищі, у загальних умовах складаються спільні риси характеру, діяльності та поведінки. Але дослідники не дали розуміння сутності «духу народу», не визначили його критеріїв. Їхньою заслугою була спроба виявлення особливостей національного характеру, що відображається в культурі, побуті.

Ці ідеї розвивав **Вільгельм Вундт** (1832-1920). Він не погоджувався, що індивіди – це продукт загального «народного духу». Індивідуальну свідомість не можна повністю вводити до свідомості народу, адже для індивіда характерні особистісні воля, відчуття, уявлення тощо. Свідомість народу є синтезом індивідуальних свідомостей.

Популярною була концепція «психології натовпу», яку обґрунтував Сціпіо Сігеле (1868-1913), і далі розвинув **Гюстав Лебон** (1841-1931). Г. Лебон поділяв ідеї щодо ієрархічності людських рас, критикував ідеї демократії та соціальної рівності. Він розглядав цивілізацію як продукт інтелектуально творчої еліти, яка в сучасних йому умовах поступово відтісняється від участі в історичному процесі, на зміну «ері еліти» приходять «ера мас», сліпої і стихійної юрби.

У центрі уваги Г. Лебона була ідея про відмінність у поведінці та діяльності особи в звичайних умовах і в групі людей, де під впливом юрби людина здійснює такі дії та вчинки, які ніколи б не звершила на самоті. Такі зміни він пояснює поведінкою індивіда внаслідок впливу гіпнозу та навіювання. Він ототожнює масу з натовпом, групами, соціальними класами. Виділяє два типи натовпів: гетерогенний (різномірний) – анонімна юрба (вуличний натовп) та гомогенний (однорідний) – неанонімний (суд, парламент).

Г. Лебон розглядає масу («натовп», «юрбу») як руйнівну силу, позбавлену здатності до раціональної діяльності. Маса гіпнотизує індивідів, і ті починають діяти ірраціонально, несвідомо під впливом емоційного збудження, людиною керує нетерпимість, догматизм, відчуття непереборної сили, втрата особистої відповідальності за дії. Серед нечисленних вожаків, на думку Г. Лебона, часто виявляються особи з аномальною психікою. Юрбу неможливо зупинити, майбутнє – за «ерою натовпу», тому державні діячі мають не керувати масами, а стримувати їх.

Помилковим є принцип Г. Лебона ототожнення різних соціальних груп з юрбою. У нього є лише еліта і натовп, відсутня соціальна структура суспільства. У сучасній психології поняття натовпу означає «безструктурне скупчення людей, позбавлене ясно усвідомленої спільності цілей, але пов'язаних між собою подібністю емоційного стану та загальним об'єктом уваги». Багато проблем щодо аналізу психології натовпу виявилися плідними та були продовжені в дослідженнях соціальних психологів і соціологів.

Теорія наслідування Г.Тарда

Габріель Тард (1843-1904) займався розробкою процесів наслідування та їх значення в житті суспільства. У центр дослідження ставив індивіда, а суспільства розглядав як продукт взаємодії індивідів. В основі соціології, за Г. Тардом, – колективна психологія, яка вивчає відношення нашого «Я» з іншими «Я» та їх взаємовпливи.

Кожна людина – унікальна самотня монада – неподільна єдність і першооснова всього; суспільство існує завдяки індивідам і в індивідах.

Наслідування – загальна характеристика процесу повторення різних форм буття. Головною рушійною силою розвитку суспільства є психічне прагнення людей до наслідування; усі явища людського життя здійснюються під впливом сили прикладу, і кожне має наслідувальний характер (звичай, мода, симпатія, покора, навчання, виховання і т. д.). Головним об'єктом наслідування є винаходи та відкриття. Окремі індивіди – творчі особи – здійснюють ці новації в суспільстві. З новацій завдяки наслідуванню виникають нові відкриття, нові вдосконалення елементів матеріальної та духовної культури. Наділена актом творчої уяви обдарована особа – єдине джерело всіх новацій. Становлення і розвиток суспільства пов'язані з відкриттями, бо вони зумовлюють три основні процеси в суспільстві: повторення відкриттів (завдяки наслідуванню), протистояння їм (опозиція) та пристосування (адаптація).

Завдяки винаходам геніїв-одинаків відбуваються всі «соціальні модифікації» (цим терміном замінює поняття еволюції). Винаходи здійснюються в різних місцях, поширюються хвилеподібно від центрів до периферії. Також у суспільстві відбувається боротьба між індивідами, що вибрали різні об'єкти наслідувань. Ця боротьба за право власного вибору породжує конфлікти, дискусії або співпрацю. Але рано чи пізно конфлікт наслідування приводить до відновлення соціальної рівноваги, і настає процес адаптації.

Г. Тард ретельно розробляє всі деталі процесу наслідування. Він розрізняє два типи наслідування – звичаї і моду. У традиційному суспільстві панує звичай, у сучасному – переважає мода. На зміну одним новаціям приходять інші, знову настає наслідування, опозиція й адаптація, і таким чином розвивається суспільство.

Становить інтерес дослідження Г. Тардом проблем суспільної думки. Він твердить, що у ХХ ст. розширюються можливості спілкування людей, що сприяють зростанню духовного потенціалу особистості, її самореалізації, що перетворює публіку в духовну спільність.

Інтеракціонізм Ч. Кулі

В американській соціології в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. виникла течія інтеракціонізму. З'являється спроба подолати протиставлення суспільства й особи. Особа розглядається як продукт взаємодії із

суспільством. **Чарльз Хортон Кулі** (1864-1929) розглядає суспільство як психологічний організм, що існує як цілісність завдяки тісній взаємодії між індивідами, соціальними групами та суспільством, де соціальне й індивідуальне єдині як частини цілого – «людського життя». Основу цієї взаємодії зумовлює психічна природа людини, бо суспільство не може існувати без психічних реакцій, почуттів, взаємних оцінок людини людиною.

Взаємовідносини між індивідами є причиною формування асоціацій людей, які Кулі називає «первинними групами», із тісними внутрішніми взаємозв'язками членів через особисті відносини. Вони становлять основу суспільства, адже індивіди пізнають соціальну дійсність, цінності, набувають досвід і знання через взаємні контакти. Завдяки їм відбувається соціалізація індивіда та формування його власного світосприйняття й менталітету. Такими первинними групами є сім'я, дитячі ігрові групи, сусіди тощо.

У концепції Ч. Кулі переплітається емоціональне з раціональним, немає критеріїв для розрізнення почуття й розсудку, унаслідок чого почуття набувають раціонального сенсу, а явища розсудку психологізуються. Прикладом цього є поняття «самовідчуття» як синкретичність відчуттєвого, почуттєвого та розсудкового, а свідомість зводиться до різноманітних «умонастроїв». Це характерний елемент усієї концепції.

Індивід розкриває для себе соціальне і входить у суспільство через особливості власних уявлень і самовідчуття, доповнюючи їх зовнішніми. Індивідуальна свідомість включається в «суспільну». Так виникають «соціальні чуття», на яких базується суспільство як соціальна організація з різноманітними формами її впливу на членів суспільства (соціальний контроль).

Процес «входження» індивіда на «соціальний макрорівень» Ч. Кулі розкриває в концепції «дзеркального Я». Соціальність індивіда розпочинається з усвідомлення ним власного «Я» у зв'язку з розумінням існування «Він», «Вони», «Ми». Інші люди є тим дзеркалом, завдяки якому соціалізується «Я», поведінка та діяльність індивіда через усвідомлення свого «Я» та зіставлення його з «Ми» чи «Вони» будуються свідомо, а отже, вони стають соціальними. Кулі вважав, що свідомо діяльність завжди має соціальний характер. Індивіду не байдуже, який «імідж» створюється навколо його особистості.

Ч.Кулі пише, що «Я» – це дзеркальне відбиття сукупності тих вражень, які, на думку індивіда, він справляє на людей, котрі його оточують. У своїй концепції «дзеркального Я» виділяє три основні моменти: а) яким я здаюся іншому індивіду; б) як він оцінює мій образ; в) як унаслідок цього сприйняття – моє почуття гордості чи приниження. Людина стає людиною завдяки її взаємодії з іншими людьми.

Ч. Кулі виділяє процеси спілкування й інші форми взаємовідносин людини з людиною як об'єкт соціологічного аналізу, першим вводить термін «комунікація». У соціології Ч. Кулі поєднуються індивід, групи і суспільство в єдину цілісну систему – психологічний організм. Він, вивчаючи соціальну організацію, велике значення надавав не лише елементам індивідуального життя, а й «безособовому» – «Над-Я».

Інтеракціоністську теорію Ч. Кулі не можна віднести ні до соціологічного номіналізму, ні до реалізму. Автор зважено розглядає процеси взаємодії індивіда, групи та суспільства, не надаючи особливої переваги одиничному чи загальному. Проте психологічні зв'язки з «уявленнями», «самовідчуттями» «Я» все ж виявляються домінуючими. Не можна погодитись із визнанням макроструктурних елементів суспільства (економіка, політика тощо) «вторинними» елементами соціального цілого.

Чимало з теорії Ч. Кулі стало здобутком сучасної соціології (проблеми інтеракціонізму, соціалізації особистості, малих груп, комунікації та ін.), вплинуло на розвиток сучасних соціологічних ідей.

Інстинктивізм У. Мак-Дугала

Однією з течій у психологічній соціології є інстинктивізм. На межі ХІХ–ХХ ст. дослідження інстинктів у біології стимулювало пошуки пояснення явищ людської психіки, незрозумілі з раціональної точки зору (гіпноз, установки, несвідоме, страх, гнів тощо). Вони стали розглядатись як імпульси чи інстинкти, ці явища використовували для пояснення соціальних процесів, а сама течія одержала назву інстинктивізму.

Уільям Мак-Дугал (1871-1938) розглядає інстинкти як основу життя й пояснює форми людської поведінки та діяльності через детермінацію їх притаманними людині інстинктами. Інстинкти є природженими та набутими; вони зумовлюють особливості мислення й поведінки індивідів чи груп, є першоджерелами особливостей

кожного народу й індивіда. За визначенням У. Мак-Дугала, інстинкт – це певна психофізіологічна схильність, яка спонукає індивіда сприймати певні явища відповідним чином, зазнавати при цьому певних емоційних збуджень, діяти відповідно до них, відчувати потребу до такої дії.

Кожному з основних інстинктів відповідають конкретні емоційні та вольові прагнення. Технологія соціальних процесів така: «горме» (бажання, поривання) зумовлює дію інстинкту, інстинкт породжує почуття і впливає на свідомість, а разом вони зумовлюють вияв дії чи появу інших процесів — явищ соціального життя. У У. Мак-Дугала інстинктам, яким відповідають певні емоції: інстинкту боротьби – почуття страху, інстинкту відрази – огида, втечі — самозбереження, цікавості – здивування тощо. Існує також коло інстинктів, для яких важко встановити відповідні емоції; до них належать інстинкти сміху, колекціонерські, сексуальні, інстинкти дряпання, чхання тощо.

Через сукупність притаманних людині інстинктів У. Мак-Дугал створює психологічну теорію суспільства. Загальні, надіндивідуальні процеси розглядає як форми вияву на соціальному рівні окремих інстинктів чи їх сукупності: здирництво та скнарість – вияв інстинкту придбання, наслідок – накопичення суспільного багатства; війни – наслідок інстинкту войовничості, почуття гніву; релігія – наслідок вияву інстинктів утечі, цікавості, самоприниження, батьківського інстинкту в одночасному сумісному вияві тощо. Це досить абстрактна схема штучного припасування соціального до інстинктів.

Інстинктивізм у соціології відзначається нечіткістю принципів, слабкою аргументацією науково-дослідницьких емпіричних матеріалів.

Соціологічні проблеми та психоаналіз З. Фрейда

Зигмунд Фрейд (1856-1939) не обмежився аналізом психологічного світу людини, намагався поєднати через індивідуальну психіку біологічне, соціальне, індивідуальне та загальне. Розкриваючи сенс людської поведінки через її інстинкти, нахили, пристрасті, потяги, З. Фрейд аналізує ці психічні явища в контексті зв'язку з соціальними процесами – нормами поведінки, творчістю, культурою і т.д.

Він розглядає психіку на трьох рівнях: несвідоме, передсвідоме та свідоме (елемент надбудови, що виростає над несвідомим і перебуває з ним у постійному конфлікті, залежить від нього). Домінуючим серед людських інстинктів у сфері несвідомого є лібідо (від грец. – статевий

потяг, пристрасть) – загальна причина людської поведінки, діяльності, характеру тощо. Лібідо включає любов батьків, загальнолюдську любов, дружбу, ненависть, боротьбу, творчість і т. п.

Кожна людина з моменту народження перебуває під впливом імпульсів лібідо, на основі чого виникає «Едипів комплекс». Згідно з концепцією З. Фрейда, «Едипів комплекс» викликає в індивіда почуття вини та призводить конфлікт у сфері несвідомого. Автор вважав, що першим об'єктом любові для хлопчика є мати («Едипів комплекс»), а для дівчинки – батько («комплекс Електри»), бо еротичність притаманна людині з раннього дитинства. Але така любов ганебна, злочинна. Людина начебто пригадує свої бажання усунути одного з батьків і зайняти його місце. Це відкриття викликає гнів, обурення, і вона намагається подолати його, витіснити в несвідоме. Витіснені неприємні наміри не зникають безслідно, а залишаються в підсвідомому і посиляють у свідоме імпульси, які людина відчуває як почуття провини, але не розуміє її причин.

З. Фрейд створює на основі цього модель особистості і включає в неї три елементи – «Воно», «Я» і «Над-Я». «Воно» – несвідоме – складається із забутих вражень дитинства, природжених інстинктів, згадок, що пов'язують людину з далекими предками доісторичних часів. «Я» – сфера свідомого, посередник між «Воно» та зовнішнім світом – природою, суспільством, соціальними інститутами тощо. Всі особливості та властивості особи – почуття, мислення, фантазія, уявлення безпосередньо пов'язані з відтворенням несвідомого. «Над-Я» – внутрішнє сумління особистості, оцінює конкретні обставини чи ситуації з точки соціальної, чи моральної оцінки. «Воно» вимагає задоволення і диктує «Я» свої вимоги. «Я» намагається зберегти баланс з «Воно» та зовнішнім світом – соціальною дійсністю. Бажання насолоди зіштовхується з існуючою системою соціальних заборон – табу. Тому «Я» не завжди здатне зберігати консенсус із «Воно». Постійні конфлікти між прагненням задоволення і зовнішніми заборонами породжують «Над-Я».

На основі суперечностей, які виникають між «Воно» та «Я», включаючи і «сторожа» – посередника «Над-Я», З. Фрейд будує гіпотезу, згідно з якою сексуальні потяги є головними детермінантами індивідуального та соціального процесів. «Над-Я» зменшує чи витісняє інформацію несвідомого або перетворює її в інші види та форми діяльності, враховуючи існуючі заборони (норми, санкції, соціальний контроль держави, моралі, релігії тощо). Такі

процеси трансформації імпульсів несвідомого З. Фрейд називає витісненням і сублимацією.

Сублимація як механізм психологічного захисту спрямовує енергію несвідомого (лібідо) на соціально сприйнятливі цілі й об'єкти, транспортує енергію інстинкту «Воно» у форми та види загально визнаної і морально схвалюваної діяльності та її результатів. Сублимацією З. Фрейд показує, як інстинктивні потяги до насолоди замінюються штучними сурогатами (наприклад, замість меду дали цукор, чи замість цукру – сахарин). Цим явищем З. Фрейд намагається пояснити все багатство суспільних явищ і процесів.

Учений розглядає культуру як сублимовану діяльність, що виникає на основі відмовлення від задоволення імпульсів несвідомого. Культура – це діяльність, обернена в сферу творчості. Процес розвитку культури зменшує долю людського щастя, чим більше сублимованих форм діяльності, тим більшою мірою залишаються незадоволені природні бажання людини та її відчуття вини. Первісна людина не мала обмежень у задоволенні своїх бажань, була впевнена, що щаслива, тоді як людина культури замінила можливість бути щасливою на почуття власної безпеки, придушує бажання, обмежена численними табу, а тому приречена на страждання.

Учення З. Фрейда лягло в основу багатьох напрямів і шкіл у різних галузях знання, поширених у соціології. Його концепцію розвивали послідовники, на її основі виникли течії – неофрейдизм, фрейдомарксизм тощо. Аналізуючи теорію З. Фрейда, помічаємо, що автором було абсолютизовано несвідоме, поширено на розуміння процесів, де його безпосередня роль не є такою значною. Також наявною у цій системі є примітивізація людини та суспільства, діяльність і залежність яких визначаються інстинктами.

2.6. Емпіричні соціальні дослідження ХІХ – початку ХХ ст.

Ламбер Адольф Жак Кетле (1796-1874) – один із засновників сучасної теорії статистики, котрий уперше всебічно використав статистичні методи для вивчення соціальних явищ у різних сферах суспільного життя. Він вводить поняття «середньої людини» – середня узагальнююча величина, яка відображає узагальнені середні ознаки (вікові, інтелектуальні, моральні й т. ін.).

Соціолог передбачив загальну кількість злочинів, окремі їх види та кількість за категоріями. Його прогноз був надзвичайно точним. За вченням Л. Кетле, суспільство містить зародки потенційної злочинності, оскільки в ньому мають місце умови, які сприяють її розвитку, а тому злочинець є ніби зняряддям. На його думку, існують можливості для вдосконалення людей завдяки зміні установ, звичок, освіченості й усього, що впливає на їх буття.

Л. Кетле підкреслював, що ці закономірності в суспільстві нічим не відрізняються від природних закономірностей фізичного світу. Соціальні закони притаманні суспільству як цілому, тому вони впливають на довільні дії людини, яка має розглядатись як елемент суспільного цілого. Він пише, що, незважаючи на те, що діяльність людини залежить від її волі, розуму, інтересів, ми можемо визначити певні закономірності та тенденції людської поведінки. Аналізуючи масу фактів індивідуальної поведінки й узагальнюючи їх методами математичної статистики, можна створити певний «фіктивний» тип людини, узагальнені середні характеристики якої будуть відображати її точніше, ніж кожен індивідуальний випадок. Це – «середня людина». Зміни в суспільстві відображаються у зміні параметрів «середньої людини».

Це була спроба введення середньостатистичних показників для систематичного всебічного вивчення соціальних процесів. Л. Кетле розробив ряд математичних методів обробки емпіричного соціального матеріалу. Він вважав, що основним методом соціології мусить бути статистичний метод дослідження соціальних явищ, відкрив і математично довів наявність загального та закономірного в соціальних процесах.

Після поширення ідей Л. Кетле розпочинається **масове дослідження явищ** злочинності, умов життя бідних верств населення, освіти, культури і т.д. Цей напрям одержує назву «моральної статистики». Андре Геррі звернув увагу, що немає прямого зв'язку між рівнем освіти та злочинністю. Він аналізує дві групи злочинів – злочини проти особистості та проти власності, розкриває їх залежність від місця здійснення, пори року, на які випадає пік злочинності, розглядає фактори впливу віку, статі, освіти на здійснення злочинів та ін. Найвища частка злочинності припадає на великі міста й багаті департаменти Франції. Він показує, що близько 80% злочинців – це чоловіки, 20% – жінки. Тенденція переваги кількості злочинів, здійснених чоловіками, є всезагальною.

Створюються нові умови для розвитку кримінології. Дослідження А.Кетле підняли статистику, демографію на вищий рівень, відкрили можливості для їх подальшого розвитку.

Девід Девіс використав анкету для вивчення сімейного бюджету англійських робітників. Анкета Джона Сінклера для дослідження сільських районів країни (нагадує анкети Татищева, Ломоносова) містила демографічні запитання (вік, стать, види занять, смертність населення, безробіття), природні, історичні, економічні й інші факти.

Відбувається спеціалізація досліджень на сфері «моральної статистики» (проблеми освіти, моралі, злочинності) та «соціальної гігієни (санітарії)» (питання соціального здоров'я, медичного обслуговування, умов проживання населення, особливо знедолених). Проблемами соціальної гігієни займалися Е. Чадуїк (Англія), Л. Віллерме, О. Паран-Дюшатле (Франція), Р. Вірхов (Німеччина) та ін. Із цими дослідженнями пов'язане вдосконалення методів, техніки збирання масового емпіричного матеріалу – спостережень, інтерв'ю, анкетних опитувань.

Джейм Кей-Шаттлуорт за допомогою анкетних опитувань зібрав матеріал про стан житла мешканців будинків, їхні професії, стан здоров'я тощо. Його праця стала зразком для обслідувань такого роду. Чарлз Бут досліджував соціальні проблеми міста, виявив різку зміну в соціальній структурі Англії внаслідок розвитку промисловості, кількість робітників відносно до селян зросла вдвічі. Ч. Бут – один із перших соціологів, що використав техніку включеного спостереження (певний час жив у сім'ях робітників). Дані багаторічних систематичних і різноманітних обслідувань давали повний різнобічний матеріал для характеристики соціальної структури міста, стану економічного й соціального життя населення, допомагали виділяти типологічні соціальні групи, аналізувати демографічні процеси народжуваності, смертності залежно від різноманітних чинників.

На основі поділу населення залежно від умов його існування (район проживання, прибуток, тип житла, кількість кімнат, наявність слуг) Ч. Бут виділив три суспільні класи – «вищий», «середній» і «нижчий», за критерій він брав кількість кімнат і наявність слуг, решта ознак розглядалась як похідна. Через декілька десятків років класифікація класів стала широко використовуватись у західній соціології без посилань на її основоположника.

Ле Пле (1806-1882) поставив за мету виявити причини суспільних процесів, з якими пов'язані соціальні потрясіння. Метод дослідження – спостереження (монографічний метод). Він вважав першоосновою суспільного устрою ідеї, звичаї й інституції приватного життя, які більше, ніж писані закони, характеризують суспільство. Він розробляв складну систему чинників стабільності суспільства. Головний об'єкт аналізу Ле Пле – сім'я, яку він поділяє на три типи: патріархальну, нестійку та корінну. Патріархальна сім'я будується на залежності усіх членів від глави роду – батька; діти не відмежовуються від батьків, навіть коли створюють свою сім'ю тощо. Нестійка сім'я характеризується тим, що діти полишають її, коли стають здатними жити самотійно, самотійно використовують власний заробіток, а майно батьків порівну ділиться між дітьми. Корінна сім'я пов'язана з наслідуванням майна батька одним з одружених синів, що залишається при батьку і продовжує його справу. Решта дітей одержують лише певну частку для самотійного влаштування свого життя. Корінна сім'я – найкращий тип сім'ї для стабільності держави, бо не породжує соціальних конфліктів.

Ле Пле досліджував сім'ї у різних країнах. Кожну сім'ю вивчав протягом певного часу, після чого по кожній розробляв монографію з описуванням умов її матеріального існування, духовного та морального життя. Для збирання емпіричного матеріалу використовував довільне інтерв'ю й особисті спостереження.

Також Ле Пле намагався відшукати соціальні показники, так звані індикатори – певні характеристики, ознаки, за якими можна виявити приховані інші характеристики чи ознаки. Наприклад, аналізуючи значні витрати на алкогольні напої, він пов'язував цей показник з атеїзмом чи легковажним ставленням до релігії, а за розміром профспілкових внесків членами профспілок робив висновки про їх вороже ставлення до вищого класу суспільства. Можна сперечатися щодо правомірності таких висновків.

Луї Віллерме займався проблемами соціальної гігієни. Він досліджував умови життя та праці робітників, рівень заробітної плати, сімейні бюджети, проблеми гігієни та ін. Олександр Паран-Дюшатле вивчав життя паризьких повій, з'ясовував причини виникнення цього заняття.

Соціальні емпіричні обслідування в Англії та Франції, досягнення в розвитку статистики і демографії стимулювали подібні

дослідження в інших країнах Європи. Особливо масовими були такі обслідування з використанням методів опитування анкетного типу.

У Німеччині Ернст Енгель, зіставляючи статистичний матеріал із праць Ле Пле та Котле щодо бюджетів пролетарських сімей, показав, що частка витрат на харчування в структурі сімейного бюджету зменшується, коли бюджет зростає, і питома вага витрат на їжу різко підвищується зі зниженням сімейного бюджету. Крім того, Е. Енгель довів, що структура витрат кожної сім'ї незалежно від розмірів прибутку для всіх типів сімей однакова, включає витрати на житло, харчування, одяг, культурні й інші потреби. Цей взаємозв'язок між сімейним бюджетом і часткою витрат на харчування називається «законом Е. Енгеля».

Розвиток емпіричних обслідувань у Німеччині в ХІХ ст. не відрізнявся чіткістю методологічних розробок програм, документації, методики збору й аналізу результатів. Поставити емпіричні соціальні дослідження на наукову основу спробував Макс Вебер.

У цей час розпочинається дослідження соціальних факторів деформації емпіричного матеріалу. **Дмитро Петрович Журавський** (1810-1850) підкреслював необхідність використання «чисельної сторони» для вивчення масових явищ дійсності. Він розглядав кріпацтво як фактор, що гальмує розвиток науки, зокрема статистики, заважає використовувати об'єктивні методи вивчення соціальних явищ. Напівграмотне начальство на місцях не здатне зібрати точних відомостей, не зацікавлене в поданні точних даних, приховує крадене тощо. Д. Журавський зауважував, що за таких умов не варто довіряти даним конторських облікових книг, які складаються на підставі усних свідчень начальства. Священиків, що реєструють народжуваних і померлих, більше цікавлять власні інтереси та потреби, часті зміни ними приходів зумовлюють значні помилки в метричних книгах. Також селяни нерідко навмисне вводили священиків в оману. Перераховує Д. Журавський і фактори спотворення статистичної інформації. Російська держава ХІХ ст. була бідна на емпіричні соціальні дослідження. Тим часом у Західній Європі та Сполучених Штатах Америки вони розгорталися повним ходом.

У ХІХ ст. з'являються перші спроби вивчення громадської думки. Громадська думка як стан масової свідомості виражається в оцінках і ставленні до конкретних соціальних явищ і процесів. Існує громадська думка з моменту появи первісного людського колективу. Громадська думка є «середньоарифметичним» виразом стану масової

свідомості різноманітних елементів соціальної структури. Перші спроби виявлення громадської думки методами опитування пов'язані зі Сполученими Штатами Америки. Її дослідження започаткували журналісти. Вибори конгресу, президента, адміністрації штатів і місцевої влади вимагали знання розстановки політичних сил, настроїв і вподобань виборців, їх ставлення до кандидатів. Йшли пошуки шляхів і засобів прогнозування можливих результатів виборів. Звичайно, перші спроби опитувань населення не завжди спиралися на наукові принципи та засади. Журналісти в різних кінцях країни опитували виборців і на основі арифметичних розрахунків намагалися визначити шанси кандидатів. Не рідко зроблені висновки були помилковими.

Соціальна наука в XIX ст. набуває найбільш прагматичного значення також на території США. Це виявилось у використанні досягнень соціології, соціальної та загальної психології у рекламній справі. Витоки реклами в Америці починаються з другої половини XIX ст. Вона виникає з потреб ділових людей у необхідній інформації і в інформації про інформацію. Рекламну справу започатковує в 1841 р. бізнесмен з Філадельфії Волні Палмер, який у газетах опублікував рекламу своїх товарів. У 1865 р. виникає одне з великих рекламних агентств у Бостоні, засноване Джорджем Роуеллом, який видав у 1869 р. «Американський газетний довідник Роуелла» про тиражі американських і канадських газет для бажаючих помістити рекламу в пресі. Рекламна справа зростала й удосконалювалася; враховувала інтереси, потреби, індивідуальні та групові особливості населення, психологічні особливості сприйняття та запам'ятовування тощо. У 1885 р. рекламою товарів займалися чотири журнали загальним тиражем 100 тис. примірників, через 20 років відповідні цифри склали вже 20 журналів з тиражем понад 5 млн. примірників. Розвиток рекламної справи в США – приклад оперативного й умілого використання наукових досягнень.

Сама по собі реклама – не предмет соціології, але як соціальне явище вона дуже цікавий феномен для соціологічних досліджень багатьох проблем – реклами як елемента пропаганди, як явища суспільної свідомості, як засобу формування і забезпечення матеріальних і духовних потреб, як елемента соціалізації та виховання, як важливого компонента комунікаційного процесу.

Характерною ознакою соціальних емпіричних досліджень XIX ст. є їх більш чи менш органічне влиття в структуру сучасної науки.

Вони у всезростаючому темпі від випадкових, аматорських переходять на рівень науково обґрунтованих, концептуальних і виступають як прикладна сфера наукового знання.

2.7. Німецька формальна соціологія кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Ф. Тьонніс, Г. Зіммель)

На шлях капіталістичного розвитку німецьке суспільство переходить з певним запізненням, тут повільніше відбувалися процеси модернізації, і позитивізм не лишив глибокого сліду, а викликав більше заперечень, ніж наслідувань. Домінуючою у німецькій соціологічній думці даного періоду стає духовно-історична орієнтація, набуває поширення ідея про специфічну «духовну сутність» господарських, правових і релігійних інститутів, яка не підлягає відтворенню за допомогою емпіричних методів, характерних для природничих наук.

Позитивізм, як зауважує В. Дільтей, це свідчення не сили, а слабкості гуманітарних наук, які, звільнившись у добу Ренесансу від теологічних пут, потрапили потім у нову, ще більшу залежність від могутності природничо-наукового знання. На той час саме на ґрунті німецької культури склалася традиція історичного підходу до явищ суспільного життя, згідно з якою окремі факти розглядаються лише в контексті «загальних зв'язків процесу історичного розвитку». Центральна ідея історичної герменевтики полягає в тому, що не лише історичні джерела, а й сама дійсність розглядається як текст, котрий належить витлумачити, зрозуміти.

Історико-герменевтичні методи можуть бути повноцінно реалізовані лише в царині історії та культури, а не соціології, концептуальний апарат якої орієнтований в напрямі емпіричного дослідження суспільних явищ. Однак у реальній дослідницькій практиці ці методи можуть взаємопроникати й доповнювати один одного. Соціологія як окрема наука у Німеччині не стільки засвоюється як комплекс певних розроблених понять і методів, що поступово виокремлюється з наявного масиву історичних, економічних, правових і філософських наук. Герменевтичні й емпірико-дослідницькі методи тут не лише протистоять, а й доповнюють один одного.

Важливе значення для формування національної соціологічної традиції мали методологічні дискусії в німецькій історичній науці

1880-1890-х рр., де обговорювалось питання взаємозв'язку економічної сфери та позаекономічних факторів суспільного розвитку. Представники історичних шкіл німецької політекономії та правознавства порушили питання про специфіку розвитку господарства і права, вказавши, що так звана «раціональність» економічних законів і юридичних норм не має абсолютного характеру, є чимось похідним від обставин місця й часу.

Фердинанд Тьонніс (1855-1936) зробив спробу систематизації основних понять соціології. Специфіку соціології, порівняно з іншими суспільними науками, Тьонніс вбачає в абстрактному, ідеалізованому, отже, «формальному» характері її об'єкта. Соціологія вивчає зв'язки та відношення, які не очевидні, не фіксовані прямо й безпосередньо, а можуть бути лише абстраговані з реальних життєвих ситуацій, із фактів соціальної взаємодії. Тому її метод більш схожий на методи хімії, ніж на методи описового природознавства.

Соціальні стосунки ґрунтуються, за Ф. Тьоннісом, на спільній волі людей до сумісного життя, яка переважає над їх егоїстичними нахилами. Соціальні зв'язки, котрі утворюються внаслідок волі до взаємності, можуть бути двох типів: або зв'язками реального чи органічного життя – у цьому суть спільноти, гемайншафту, або ідеальними чи механічними утвореннями – у цьому суть суспільства, гезельшафту. Існують гемайншафти мовні, сімейні, побутові, релігійні. Поняття «суспільство» має реальний ґрунт у правах і поглядах третього стану. Тут воно еквівалентне поняттю «народ». Там, де є міська культура – там з'являється суспільство як невід'ємний її елемент. У сільському житті зв'язки гемайншафту сильніші, ніж воля окремої людини; тут це поняття символізує тривалість і надійність сумісного життя.

Так, у відносинах на ґрунті спільного ведення домашнього господарства, занять ремеслом переважають, за Ф. Тьоннісом, зв'язки «гемайншафтного» типу. Натомість у сфері торгівлі як сфері спілкування домінують раціонально-егоїстичні стереотипи, що дає підставу говорити про неї як про переважно суспільну сферу. Ядро відносин гемайншафтного типу складають відносини між поколіннями та між подружжям у сім'ї. Ґрунтований на родинних зв'язках «гемайншафт» розвивається до територіальної спільноти, далі – до спільноти релігійної, культурної, національної. Суспільство як різновид раціоналістично-індивідуалістичного типу особистісних взаємозв'язків «витісняє» спільноту, розкладає її природну органіку.

Отже, Ф. Тьонніс висунув ідею про «неодномірність» соціальних відносин і зв'язків, прагнув осмислити протистояння і взаємопроникнення двох начал людського життя – «природного», традиціоналістського і новаційного, культурно-раціонального.

Ф. Тьонніс зробив спробу співвіднести поняття суспільства як відображення системи формалізованих інтегральних зв'язків з поняттями, які фіксують неформальні міжособистісні зв'язки в межах первинних груп. Результатом його дослідів стала історична феноменологія найтипівіших форм соціального зв'язку. Приділяв увагу проблемам сучасного йому суспільного життя: увів у науковий обіг поняття громадської думки, а її саму визначав як один з головних факторів суспільного розвитку; зазначав необхідність розв'язання соціального питання – «забезпечити мирне співіснування різних прошарків, класів ... народу, які за своїми економічними умовами, життєвими звичками і поглядами стоять далеко один від одного».

Загострення соціального питання Ф. Тьонніс вважає наслідком об'єктивного процесу капіталізації сфери матеріального виробництва. Тенденції поглиблення капіталістичного визиску можуть «протистояти три сили – організований робітничий рух, раціональна соціальна політика держави і громадська думка». Ф. Тьонніс – послідовний прихильник реформістського шляху розв'язання соціальних питань. У сучасних цивілізованих країнах, доводить він, громадська думка вимагає соціалістичного устрою. Проте капіталістичний спосіб виробництва не можна відмінити насильно. Ф. Тьонніс заперечував соціалістичну ідею як насильницьку.

Георг Зіммель (1858-1918) – майстер феноменологічного аналізу «чистих форм суспільності», його висновки ґрунтуються на інтерпретації таких конкретних форм людської взаємодії, як праця, панування й порядкування, обмін, конкуренція і т.п. Соціологія, за Г. Зіммелем – це новий засіб дослідження, новий метод, який дає змогу підійти до явищ новим шляхом. Соціологія проникає в дослідницькі сфери всіх наук, допомагаючи знайти нові рішення вже наявних проблем.

Розуміючи ризик, пов'язаний із застосуванням суто формального підходу, Г. Зіммель дещо пом'якшив його критерії. Існують об'єктивні форми людської взаємодії, зміст яких полягає в єдності, солідарності, спрямованості до певної спільної мети. Однак потенційно людська діяльність несе в собі соціальний вимір. Це є об'єктивною підставою правомірності існування «метанаукового» конструкту – суспільства.

Мотиви релігійні, еротичні, комунікативні, оборонні, агресивні, виробничі й інші спонукають людей до спільного буття, змушуючи їх діяти на користь інших, разом з іншими, проти інших. Єдності, або соціації, людей можуть мати різні ступені розвитку – від тимчасового об'єднання для прогулянки до рівня сімейного союзу, від перебування на тимчасовій роботі до належності до однієї держави тощо. Конкретні мотиви й цілі людської діяльності можуть лише набувати соціального змісту або, навпаки, втрачати його. Соціація – це та форма, завдяки якій індивіди на ґрунті різноманітності чуттєвих, духовних та інших інтересів утворюють єдності, у рамках яких вони реалізують ці інтереси.

Г. Зіммель ставив проблему зв'язку між індивідом і групою, розглядав деякі механізми їх взаємодії. Аналізуючи принцип «колективної відповідальності», простежував основні етапи переходу від анонімної колективної відповідальності до особистої тощо.

Соціальна диференціація й індивідуалізація (становлення особистості) виступають, як показує Г. Зіммель, двома сторонами того ж самого. Диференціація послаблює внутрішньогрупову згуртованість, однак підвищує рівень міжособистісного спілкування й розкриття індивідуальних здібностей.

Соціолог виступав проти розуміння змісту поняття суспільства як якоїсь «універсалії», котра існує до і над виявами соціального життя, підпорядковує їх собі. Дефініція «суспільство» має як мінімум два значення. В одному випадку ним називають певну реально існуючу людську спільноту, певну множину соціалізованих індивідів. У другому – це система відносин між цими індивідами, система форм, у яких відбувається соціалізація.

Г. Зіммель три рівні соціального пізнання: 1) екзистенційний, де враховуються особистісні позиції реальних носіїв соціальних зв'язків; 2) формальний, де увага акцентується на формах взаємодії; 3) предметно-змістовний, де йдеться про вивчення конкретного змісту форм взаємодії, сфер суспільного життя (господарства, політики, науки, мистецтва і т. д.).

В архаїчних суспільствах, зазначає Г. Зіммель, має місце максимально можлива схожість між індивідами, що належать до однієї групи; натомість самі групи (родоплемінні спільноти) протистоять одна одній як чужі, ворожі. У ході історичного розвитку наростає диференціація між індивідами, форми вияву

індивідуальності стають різноманітнішими, а протистояння між спільнотами послаблюється.

У сучасному житті є наявною тенденція до витіснення тих установ і форм спілкування, які ще несуть у собі безпосередньо людський смисл – механічними, формальними, неживими. Духовного сенсу їм надає лише певна спільна мета, котра реалізується вже поза їх межами, у рамках суспільного цілого. Наприклад, служба сучасного солдата на противагу подвижництву середньовічного лицаря, праця біля конвеєра – на противагу праці ремісника.

Г. Зіммель робить спробу викласти проблематику відчуження. Він наголошує, що окремі сфери життя набувають дедалі загальнішого характеру, підпорядковуючи собі все більше елементів навколишньої дійсності. Це, насамперед, інтелектуальна діяльність, право та гроші. Вони мають спільну ознаку – байдужість до людської індивідуальності. Г. Зіммеля цікавлять не зовнішні аспекти функціонування інституцій, а внутрішні соціо-психологічні механізми міжособистісної інтеракції в їх межах.

Велика кількість сучасних цивілізованих людей живе переважно технічними інтересами, концентруючи зусилля на тому, що далеке від справді свідомих цілей. У межах сучасної культури індивід інтегрується у різні телеологічно організовані системи взаємодії (звичаї, ритуали). Зосереджується на вирішенні практичних питань, на реалізації засобів, а не цілей.

Г. Зіммель розробив оригінальну теорію цінностей. Він аналізує зміст поняття економічної цінності, проблему вартісних відносин у сфері матеріального виробництва тощо. «Чиста форма» вартості – гроші. Перетворення сфери товарно-грошових відносин у певну самозаконну систему та пов'язана з цим ціннісна абсолютизація грошей залежні від змін промислової революції Нового часу. У традиційних суспільствах домінує споживацька орієнтація господарства, гальмується розвиток товарно-грошових відносин. Сучасний світогляд, вважає Г. Зіммель, близький до товарного типу господарства. Усі людські відносини пройняті інтересом до грошей, місце змістовних життєвих цілей зайняла цінність, котра є лише засобом. Негативне ставлення до торгово-посередницької діяльності католицької церкви він пояснює наявністю внутрішньої психологічної спорідненості між прагненням до спасіння та прагненням збагачення і страхом перед конкуренцією, яку можуть створити підприємницькі інтереси релігійним.

Відрив форми функціонування інституту від його змісту Г. Зіммель розглядає на прикладі правових і культурних відносин. Він доводить, що інтелектуалізація та раціоналізація культурного життя за соціальними функціями тотожні «ринковізації» життя господарського. Утвориться «об'єктивний стиль життя», у межах якого нейтралізується первісна імпульсивність мотивацій людської поведінки. Наприклад, егоїстичний імпульс грабунку, або альтруїстичний – дарунку.

Інтелектуальна культура, ринкове господарство мають двозначну, амбівалентну природу: нівелює індивідуальність речей і людей, замінюючи її абстрактними еквівалентами. Це сприяє посиленню нерівності між людьми, утвердження егоїзму в стосунках, відбувається розрив традиційних зв'язків, посилення індивідуалістичних орієнтацій. Саме тому, зауважує Г. Зіммель, низка соціальних рухів й ідейних течій має негативне ставлення до принципів формальної рівності, освіченості як такої.

2.8. «Розуміюча» соціологія М.Вебера

Макс Вебер (1864-1920) свої теоретичні розробки називав дослідженнями в галузі «розуміючої соціології» і пояснював як методологічний антипод позитивістсько-натуралістській соціології і соціологічному емпіризму, хоча це протиставлення не абсолютне.

Важливим напрямом веберівських дослідницьких інтересів була соціологія господарства та права, влади й суспільства. Робив також спробу узагальнити результати досліджень з теми «Протестантизм і капіталізм» на матеріалі східних релігій. Досліджував М. Вебер східні релігійні вчення (конфуціанство, даосизм, індуїзм, буддизм, іслам та іудаїзм) під кутом зору їх відповідності інтересам певних суспільних класів і станів та їх етичної спрямованості. Розглядаючи західну культуру, він, як і А. Тойнбі, підкреслював її раціональний характер порівняно з культурами східних народів. Важливими для соціального життя вважав ряд факторів – економічний, релігійний, психологічний, етнічний.

Важливою ідеєю, яку також висловлював М. Вебер, є те, що сучасний учений-гуманітарій мусить залишати поза дослідженням свої політичні та філософські уподобання.

Наприкінці 1980-х рр. у німецькій економічній науці відбулася «дискусія про капіталізм». М. Вебер розглядав капіталізм як певну

форму економічного раціоналізму – систему, що побудована на розрахунку норми прибутку та плануванні виробничого процесу, з використанням найманої праці формально вільного виробника.

М. Вебера цікавлять нахили людей до раціональної економічної поведінки. Особливу увагу надавав співвідношенню між господарчим статусом і конфесійною приналежністю. Наприклад, було встановлено, що більшість представників західноєвропейського великого бізнесу, що вважають себе віруючими, належить до протестантських конфесій. Відтак протестанти виявляють специфічну схильність до економічного раціоналізму, тоді як послідовники католицизму й інших конфесій такої схильності не виявляють. Даний факт М. Вебер пояснює не зовнішніми чинниками, а специфікою особистісних ціннісних орієнтацій, що сформувались під час виховання у протестантському середовищі. Він дійшов висновку, що своєрідний склад психіки, привитий вихованцям, й зумовлений релігійною атмосферою країни, сім'ї, визначав вибір професії і подальший напрям професійної діяльності.

Ціннісне ядро протестантської культури складають норми аскетичного характеру, котрі вимагають пуританської поведінки, раціонального контролю за способом життя тощо. Ці вимоги, вважає соціолог, виражають відношення «вибіркової спорідненості» до вимог економічного раціоналізму. Завдяки цій спорідненості виникає здатність повністю віддаватися діяльності у рамках своєї професії. На доказ тези про «вибіркову спорідненість» М. Вебер наводить вислови Б. Франкліна – «час – це гроші і кредит – це гроші», це не життєва мудрість, а певна етика, найвищою цінністю якої є жадоба збагачення, за повної відмови від усіх життєвих насолод, які можуть бути здобуті за гроші. Отже, нажива стає вже чимось трансцендентним. Тепер існування людини спрямоване на придбання, яке стає метою її життя.

М. Вебер переконаний, що капіталізм як система раціонального господарювання і «дух капіталізму» як психологічна готовність до такого господарювання – це не ідентичні речі. Раціонально господарювати вміли вже в Індії, Китаї, Вавилоні та ін., однак там не було «духу капіталізму». Для того, щоб відбувся відповідний капіталістичний «відбір» у способах життя і відношеннях до професії, потрібно, щоб певний спосіб життя виник і утвердивсь у межах певних груп як певний різновид групового світовідчуття.

Механізми спорідненості між протестантизмом і капіталізмом М. Вебер аналізує на історико-культурному матеріалі, звертаючись до текстів ідеологів реформації, теологічної літератури. Це концепція «покликання – професії» Лютера на основі інтерпретації євангельських джерел тощо.

М. Вебер обстоює ідею багатовимірності причинно-наслідкових зв'язків у соціальному світі. Взаємозв'язок між матеріальним базисом, формами соціальної і політичної організації і духовним життям називає «неймовірно складним». Через це він виступає проти спроб тлумачити результати його дослідження на користь ідеалістичного розуміння історії, зокрема розглядати «капіталістичний дух», капіталізм як продукт лише реформації.

Слід зауважити, що концепція раціоналізації, обґрунтована в рамках «Протестантської етики» М. Вебера головним чином на історико-релігійному матеріалі, у подальшому знайшла застосування в інших галузях соціології і соціальної філософії та до сьогодні залишається предметом живих дискусій.

Важливе місце у науковій творчості М. Вебера займає проблема побудови теорії у соціальних науках. Він виступає проти спроб розуміти поняття соціальних наук як прямі й безпосередні копії об'єктивної реальності, але й не погоджується зі спробами ототожнити поняття і методи гуманітарного-пізнання з поняттями і методами точних наук.

Узагальнення, підкреслює М. Вебер, не є самоціллю соціологічної науки: чим загальніший обсяг поняття, тим абстрактніший, бідніший його зміст. Категорії соціальних наук – це не прямі адекватні реальності, а мисленнєві конструкції, за допомогою яких дослідник визначає напрями аналізу матеріалу, узагальнює емпіричні факти. Зміст ідеального типу залежить від інтересів дослідника. Ідеальні типи – «капіталізм», «господарство», «християнство» тощо. Явища реальності не можуть бути тотожними із змістом ідеального типу, однак існує міра адекватності між першим і другим. Капіталізму у чистому вигляді не існує, але господарське життя західноєвропейських країн відповідає змісту цього ідеального типу більше, ніж у Індії. Поняття ідеального типу допомагає досліднику зрозуміти специфіку соціального явища.

М. Вебер застерігає проти того, щоб узагальнення не перетворювалися на самоціль. Зауважував також, що дослідник мусить бути максимально об'єктивним, спиратися лише на факти,

дотримуватися принципу «свободи від оціночних суджень». Водночас М. Вебер зауважує, що це не свобода мислителя від цінностей епохи, які концентрують у собі духовний досвід окремих представників людства.

М. Вебер визначає соціологію як науку, котра прагне зрозуміти соціальну дію, пояснити її процес і вплив. «Дія» – це вчинки людей, «поведінка». Смысл дії або поведінки можна зрозуміти, реконструювавши в раціональних поняттях мети дії та засобів дії. Людські вчинки і їх мотиви легше науково систематизувати, коли ввести поняття нормативного зразка, наближеннями або відхиленнями від якого будуть конкретні форми людської поведінки. Такого роду нормативним зразком виступає так звана «цілераціональна» дія.

Соціальною дією М. Вебер називає дію, яка за намірами дійової особи співвідноситься з діями інших людей, орієнтована на них. Не всім типам людських взаємовідносин притаманний соціальний характер. Наприклад, зіткнення двох велосипедистів – це не більше ніж подія, схожа на явище природи. Проте спроба когось запобігти зіткненню, як і лайка, сутичка чи мирне врегулювання конфлікту після зіткнення, – це вже соціальні дії. Глибинною проблемою теорії соціальної дії у М. Вебера також виступає питання про поєднання «свободи і нормативного порядку». Мотиваційне підґрунтя соціальної дії він розглядає як складну систему, утворену внаслідок взаємодії та взаємопроникнення кількох головних мотиваційних субсистем – «традиційної», «афективної» (емоційної), «ціннісно-раціональної» та «цілераціональної»:

- традиційна соціальна дія часто за межами того, що можна вважати осмисленими вчинками, це більша частина звичайної повсякденної людської поведінки, але «вірність звичкам» може бути свідомою, таку поведінку можна віднести до категорії соціальних дій;

- ціннісно-раціональна – поведінка індивіда пов'язана зі свідомою і наперед планованою орієнтацією не на досягнення якоїсь мети, а на свої власні переконання про честь, обов'язок, гідність, красу, віру – така поведінка підпорядкована «заповідям» чи «вимогам»;

- цілераціональна – поведінка, коли «прораховуються» всі можливі наслідки дії і засоби її досягнення – така поведінка не емоційна і «не традиційна», оскільки побудована на свідомому виборі та розрахунку.

Чисті типи тієї чи іншої соціальної поведінки трапляються рідко, проте всі форми людської взаємодії можуть розглядатися з точки зору «тяжіння» до того чи іншого типу.

Соціологія політики та права - окремий напрям досліджень М. Вебера. Зміст сучасної соціології політики та права значно базується на принципах, які вперше обґрунтував М. Вебер. Політичними відносинами він називає такі, що пов'язані з самостійним керівництвом тією чи іншою галуззю суспільного життя (фінансова політика, політика в галузі освіти тощо). Політика, підкреслює М. Вебер, означає прагнення до прямої участі у здійсненні влади або прагнення впливати на її розподіл усередині держави чи між державами. Серед різноманітних форм відносин панування і підпорядкування він виділяє владу, яка ґрунтується на балансі інтересів, і владу, що випливає із законодавчих принципів, тобто оформлену юридично.

Державна влада спирається не лише на насилля, а й на авторитет тих, хто панує, тобто вона має певні «внутрішні підстави». М. Вебер виділяє три типи легітимного панування.

1. Традиційне – підпорядкування традиції. Ґрунтується на авторитеті «вічно вчорашнього». Це – панування, за якого владні функції здійснюються людьми знатного походження; влада нерідко набуває сакральних рис. Володар може вольовими рішеннями порушувати традицію. Практично відсутній розподіл влади, у стосунках між членами штабу управління домінує міра особистої відданості (вірності) слуг панові. Найбільш частий тип традиційного панування – патріархальне, батька родини, голови клану, «батька нації». Це – повна підпорядкованість володарю, особиста залежність від нього, відсутність гарантій від сваволі. Головна вада традиційного панування криється, як зазначає М. Вебер, у відсутності формального права, рішення нерідко приймаються, «зважаючи на особи».

2. Харизматичне – підпорядкування авторитету особистості. Тип влади над масами, який мають «пророки, військові герої та великі демагоги». До числа типових харизматичних лідерів М. Вебер відносить Христа, Перикла, Клеона, Лютера, Наполеона. Владні функції легітимуються завдяки могутньому афективному захопленню особою лідера. Харизматичний лідер – обов'язково «вождь», за яким ідуть послідовники. Панування, зауважує М. Вебер, триває лише доти, доки є докази харизми (творить чудеса, здобуває перемогу й т. ін.). Штаб управління лідера-харизматика формується певною мірою

стихійно; особиста залежність, станове походження, фаховий рівень тощо відходять на задній план перед вірою у місію харизматика та відданістю йому і його справі.

3. Легальне – підпорядкування обов'язковості раціонально обґрунтованих правил і настанов. Ґрунтується на певній системі запроваджених правил – законів, які визначають, хто, кому і як підпорядковується. Такий тип панування існує тоді, коли є можливість створювати, змінювати та відмінити правові норми, котрі регулюють відносини між владою і підлеглими. Це панування будується за аналогією з відносинами в межах підприємства, а не сім'ї. Штаб управління складається з компетентних чиновників; той, хто владарює, також підпорядковується закону, для підлеглих він лише «начальник». Вступ до спільноти, яка здійснює функції влади, вихід з неї відбуваються на формально добровільних засадах, зумовлених контрактом.

М. Вебер підкреслює, що у реальній практиці влади поєднуються традиційні, легальні та харизматичні форми панування.

Дослідження світових релігій М. Вебера ґрунтуються на величезному масиві емпіричного аналізу економічного життя і соціальної структури східних суспільств. Зокрема, він прагне проаналізувати зв'язки між певними суспільними верствами, станами і релігійними віровченнями. Він з'ясовує, як релігійні уявлення й цінності стають основою формування груп однодумців, громад, з яких розпочинається станова диференціація, і як та чи інша позиція станової структури впливає на зміст і форму релігійних переконань.

Виникнення релігій М. Вебер пояснював потребою людини в гармонізації стосунків між нею і космосом або потребою в спасінні. Світові релігії виступають як складні раціоналізовані системи етичної регуляції людської поведінки. Кожна з них спирається на вчення святих книг про позасвітового Бога, котрий оцінює людські вчинки категоріями добра і зла. Порівняно з божою досконалістю світ завжди недосконалий, тому кожна релігія своїм способом вимагає дистанціювання від світу, його порядків (вчення про аскезу).

Використовуючи соціоструктурний критерій, М. Вебер визначає соціальну позицію основних світових релігій: конфуціанство – станова етика літературно освічених імператорських чиновників, котрі витісняли зі свого середовища всіх малоосвічених; індуїзм так само «релігія інтелектуалів», існує каста «фахівців»-індуїстів, здійснює значний вплив на суспільство регіону; буддизм – рух

старцюючих монахів, що пропагують аскетично-споглядальний спосіб життя; іслам – релігія арабської військової аристократії, спрямована на завоювання світу; іудаїзм – релігія груп, які існували на периферії суспільства, займалися малокваліфікованою працею; християнство виникає як релігія мандрівних ремісників, упродовж своєї історії лишається релігією міських середніх класів.

М. Вебер доводить, що релігійні цінності у вигляді певних нормативних систем (етик) справляють значний вплив на поведінку людей у позарелігійній сфері, зокрема економічній. Аскетична орієнтація буддизму й індуїзму виступає як детермінанта соціальної поведінки, що не сприяє розвитку раціональних форм економічного, політичного життя та світосприйняття. Тому, вважає дослідник, капіталізм на Сході не міг розвинутися самостійно.

Він робить висновок, що західні вчення про державу, розуміння завдань історичної науки відрізняються від східних раціональним характером. Навіть музична культура Заходу має більш раціональні засади, причиною цього називає поділ християнської релігії на католицький та православний різновиди, що стимулювало потребу розмежування літургійної практики.

У загальному контексті раціоналізації розглядає соціолог і капіталізм як економічне явище. Капіталізм як різновид економічного раціоналізму не можна ототожнювати з ірраціональною жадобою грошей і багатства – навпаки, його можна розглядати як спробу приборкати таку жадобу, раціонально її регламентувати. Так, для М. Вебера капіталізм ідентичний прибутку, що безперервно відроджується, тобто до рентабельності. Раціональна економіка знаходить юридичний аналог в «організації професійно-кваліфікованих чиновників», парламентській системі, багатопартійності й т. д. Таким чином, буржуазне суспільство у веберівському розумінні становить певну чітко структуровану й функціонально організовану систему, побудовану на засадах раціональної взаємодії.

Вебера як дослідника цікавили питання, як виникла та формувалася система раціональної взаємодії людей в економічній, правовій і політичній сферах. Він виходив з тези про вплив на формування раціональної господарської поведінки людей раціональної етики, а саме у старозавітній культурній традиції, у стародавньому іудаїзмі та християнстві. Вони формують раціонально-активістську спрямованість людини оволодіння світом.

Етичні ж вчення Стародавнього Сходу хоч і мають раціональний характер, але орієнтують людину на повну «втечу від світу», конформістське пристосування до його порядків.

Започаткована ще біблійними пророками раціональна «етика світооволодіння» була, на думку М. Вебера, одним з тих чинників, які розхитували традиціоналістські стереотипи масової свідомості та стимулювали інноваційні процеси в економіці та культурі Західної Європи. Біблійний раціоналізм не можна вважати джерелом раціональної економіки чи раціонального права, однак саме завдяки йому формувалася той масовий менталітет, який був необхідний для успішного розвитку раціональних форм господарювання, права та політичного життя. Таким чином, гіпотеза про вибіркову спорідненість між раціональною етикою і «духом капіталізму» здобула у пізніх працях Вебера подальше обґрунтування новими фактами історії та культури.

2.9. Соціологічний реалізм Е.Дюркгейма

На зламі XIX–XX ст. стає очевидною обмеженість методології традиційного натуралістичного позитивізму, зростає суперечність між новими фактами про суспільне життя та старими теоретичними схемами. Соціологія, як і ряд інших наук, вступає у переломну фазу розвитку. Творцем нової парадигми соціології став **Еміль Дюркгейм** (1857-1917), автор близько двохсот наукових праць, зокрема «Про поділ суспільної праці», «Метод соціології», «Самогубство», «Елементарні форми релігійного життя» тощо. Теоретичну концепцію Е. Дюркгейма називають соціологізмом, соціологічним реалізмом. Він прагнув розмежувати поняття індивідуального й колективного (соціального), доводячи пріоритет останнього. Соціальні явища – це щось зовнішнє щодо індивідів, їх можна і потрібно розглядати як об'єктивні даності, як речі. При цьому він не твердить, що соціальні факти – це речі, а доводить, що їх потрібно вивчати як речі.

Концепція соціологізму спочатку формувалась як методологічний антипод психологізму, однак згодом набула самостійного значення. Смысл соціального, доводить Е. Дюркгейм, не можна редукувати до психічної чи якоїсь іншої взаємодії індивідів, тому що соціальне ціле – це дещо більше, ніж проста сума його складових частин. Спроба розбудови Е. Дюркгеймом «чистої

соціології» містить методологічні суперечності. Декларуючи засаду «цілісності», він вдається до протиставлень різних рівнів – соціально-детермінованого та біологічно заданого, колективного й індивідуального, особистого. «Чиста соціологія», як зазначали дослідники, скоріше реалізовувалась у дослідницькій практиці як соціальна психологія (проблеми колективної свідомості, дії тощо).

Е. Дюркгейм підкреслює, що «суспільство» виникло в ході індивідуальної взаємодії, але згодом стає поза- і надіндивідуальною реальністю. Суспільна реальність змістовно багатша, «краща» з точки зору цінності, ніж індивідуальна реальність. Ідеалізовані конструкти «суспільства», «колективності» видавалися Е. Дюркгейму ключем до розуміння пізнання, розв'язання проблем філософії, релігії, культури. Метод соціологізму не передбачає існування вже сформованої концепції суспільства як певної готової системи відносин, їх належить реконструювати, дешифрувати. Риса соціальних фактів – їх незалежність від індивідуальної свідомості та примусовості відносно індивідуальної волі. Релігійні вірування та звичаї, мова і письмо, форми господарювання і грошові системи – всі ці явища функціонують до певної міри незалежно від того, як ведуть себе в їх межах ті, хто господарює, спілкується, вірить і т. д. До соціальних він відносить і явища психічного рівня – образи мислення, які функціонують «без переломлення» в індивідуальній свідомості.

Критерії розмежування «соціального» й «індивідуального» навряд чи можуть бути строгими. Йдеться скоріше про те, що суспільним інститутам, як і груповим чи номінальним спільнотам, притаманна власна логіка функціонування, котра не збігається з особистісними позиціями, здійснює на них регулятивний вплив. Концепцію «соціальних фактів» Е. Дюркгейма можна розуміти і як теорію соціалізації.

Е. Дюркгейм формулює принципи пізнання соціальних явищ. Зокрема принцип об'єктивності – «соціальні факти слід розглядати як речі». Йдеться, таким чином, не про наперед задану ідею, з якої можна виводити окремі ознаки певного явища, підтвердивши їх окремими «прикладками», а про дотримання певних емпіричних процедур (спостереження, фіксації, аналізу), котрі передують теоретичним узагальненням і становлять їх вихідний пункт. Поняття не дані нам безпосередньо. Дійти до них можна не прямим шляхом, а завдяки тій реальності, у якій вони знаходять вираження.

Перші дослідницькі кроки в соціологічній сфері, підкреслює Е. Дюркгейм, мусять бути орієнтовані не на пошук «загальних ідей», «сутностей», а на елементарне визначення об'єкта та предмета дослідження шляхом уточнення (операціоналізації) понять. Один із найважливіших елементів дослідницької процедури – типологізація досліджуваного явища. Дослідницька увага мусить бути зосереджена насамперед на «стійких формах» соціальної структури: юридичні й моральні норми, способи життя, професійні навички, вірування.

Важливої методологічної ваги Е. Дюркгейм надає поняттям соціальної норми і соціальної патології. Концепція соціального нормативізму Е. Дюркгейма є формулюванням основних засад теорії інститутів і соціального контролю. Він вважає можливим розмежовувати між «здоровим» і «хворим» у різних категоріях соціальних явищ, переконаний в існуванні об'єктивних критеріїв такого розмежування. Для цього потрібно віднайти зовнішню, емпіричну, фіксовану ознаку цих понять. Зокрема поширеність певного явища у суспільстві або його рідкісність, винятковість. При цьому, окрім просторових, враховуються часові ознаки – наявність певних явищ на певній фазі існування «колективних факторів». Нормальні факти мають найбільш поширені форми, інші – патологічні. Нормальний тип збігається з типом середнім, будь-яке відхилення від цього еталону – хворобливе явище.

Звичайно, загальні умови норми та патології не можуть бути абсолютними, важливо враховувати діахронні, вікові зміни. Соціальний факт є нормальним для певного соціального виду тільки відносно певної фази розвитку останнього. В оцінці рівня нормативності явищ сучасного суспільного життя, вважає Е. Дюркгейм, важливо фіксувати умови, які спричиняють їх існування, відстежувати їх змінність, стабільність. Нормальність сучасної економіки можна визначити, порівнюючи з минулими способами господарювання. У випадку зміни умов господарювання економіка не може бути незмінною, бо втрачає «нормальні» ознаки.

Е. Дюркгейм виступає проти загальноприйнятого розуміння злочину як соціальної патології, оскільки за всіма ознаками його можна вважати за нормальний факт. Підтвердження – поширеність злочинності в усіх суспільствах. Статистичний рівень злочинності (співвідношення між річною цифрою злочинів і кількістю народонаселення) не знижується з часом, а навпаки, є тенденція до зростання. Немає, переконує Е. Дюркгейм, явища із більш

безсумнівними ознаками нормальності, ніж злочинність. Але, зауважує, існування злочинності нормальне, доки воно не сягає певного для кожного суспільства рівня, котрий може бути встановлений емпіричним шляхом.

Також «нормальність» злочинності як соціального факту не пов'язана з питанням про біопсихічну нормальність індивідів, які скоюють злочини. Це – дві різні проблеми. Семантика злочинної дії визначається не стільки внутрішньою її мотивацією, скільки оцінкою такої дії колективною свідомістю, котра залежить від змінного «порогу чутливості» останньої. Отже, злочин, резюмує соціолог, «необхідний, адже пов'язаний з основними умовами соціального життя і вже завдяки цьому корисний – оскільки умови, з якими він пов'язаний, необхідні для нормальної еволюції моралі та права».

Е. Дюркгейм заперечував розуміння його концепції як виправдання злочинності. Йдеться, пояснював він, про історичну відносність рівнів соціального контролю у зв'язку з еволюцією правових і моральних норм. Якби соціальні норми використовувалися з абсолютною точністю, зникла б і можливість соціальних змін, суспільство б застигло в існуючих нормах.

Е. Дюркгейм солідаризується з ідеєю Г. Спенсера про соціальну еволюцію. Він вважає, що просте суспільство – це те, котре не включає в себе інші простіші, ніж воно, і яке не несе в собі ніяких ознак попередньої сегментації. У пошуках конкретно-історичних аналогів «протоплазми соціального світу» звертається до понять «орди» або «клану», для котрих, на його думку, характерна відсутність диференціації на групи – індивіди розташовані поруч, наче атоми. Існують суспільні агрегати, утворені простим повторенням «орд» або «кланів», коли між кожним із них і групою, котра об'єднує їх усіх, не утворюються проміжні групи або агрегати, що виникають унаслідок послідовного поєднання або злиття «простих» суспільств. Як виняток, соціолог допускає можливість виникнення нового соціального типу шляхом об'єднання різнопорядкових суспільств (тобто не лише тих, що безпосередньо передують новому). Таким явищем була Римська імперія.

Пропонована Е. Дюркгеймом типологія суспільств ґрунтується на поняттях із виразною біологічною семантикою («вид», «сегменти», «злиття» і т. ін.). Соціолог був переконаний, що закономірності структурної організації притаманні всьому живому. Спираючись на матеріал первісної та стародавньої історії, він висуває не проблеми

стадійного розвитку, що було характерно для еволюціонізму, а питання структурної організації.

Е. Дюркгейм негативно ставиться до спроб класифікації суспільств за етапом їх цивілізації. Він говорить про структурну організацію суспільства з точки зору її складності чи простоти.

Щодо проблеми раціонального пояснення соціальних явищ (фактів), Е. Дюркгейм зауважує, що найцікавішою особливістю цих явищ є «дивна регулярність, з якою вони відтворюються в однакових обставинах». Однак, наголошує він, при поясненні соціального явища слід відмежувати ту функцію, яку воно виконує, і «реальну» причину, яка зумовлює його виникнення. Зміст функції соціального явища більш глибинний, ніж причини цього явища. Функція породжує причину з метою «самовідтворення». Е. Дюркгейм вказує, що наслідок не може існувати без причини, яка має потребу у своєму наслідку. Тому наслідок не може щезнути, щоб це не позначилось на причині. Наприклад, соціальна реакція, якою є покарання, викликається інтенсивністю колективних почуттів тих, кого ображено злочином. Однак вона виконує функцію підтримки цих почуттів на тому ж рівні інтенсивності, оскільки вони постійно б ослаблювалися, якби за образу не передбачалося покарання.

Не відмовляючись від детерміністичного пояснення, він водночас пропонує нетрадиційний, «нежорсткий» варіант детермінізму в соціальній сфері. Функція соціальних явищ полягає у підтримці існуючої причини, з якої вони ведуть своє походження. Зміст принципу детермінізму набуває у такій інтерпретації певного фіналістського відтінку. Е. Дюркгейм розглядає суспільство з позицій функціоналізму, котрий, хоча й не суперечить детермінізму, прагне замкнути причинно-наслідкові ланцюги в межах певної цілісності.

Е. Дюркгейм розглядає суспільство як структуру, що перебуває у процесі змін. У цілому суспільство виступає силою інтегруючою, «тисне» на індивідів, змушуючи їх зважати на його вимоги. Водночас реальна автономія індивідів у сучасному суспільстві вища, ніж у минулому. Шукаючи відповіді на питання про поєднання суспільного порядку й індивідуальної свободи, Е. Дюркгейм звертається до поняття поділу суспільної праці. Поділ праці, на думку Е. Дюркгейма, «суто моральне» явище, котре не піддається вимірам, але природу і функції його можна зрозуміти шляхом спостереження. Завдяки поділу праці реалізується принцип органічної солідарності.

Е. Дюркгейм розмежував два типи солідарності – органічний, природний і механічний, насильницький. Він доводить, що органічні, солідаристські відносини реалізуються в раціоналізованих суспільних формах. В архаїчних суспільствах домінує механічна солідарність, котра пов'язує індивіда і суспільство. Ця солідарність не враховує відмінностей, індивідуальних особливостей. У кожному є дві свідомості: одна представляє суспільство в нас; друга, навпаки, втілює те, що у нас особисте й відмінне, що робить з нас індивіда. Ці сили спрямовані у протилежні сторони. У випадку домінації механічної солідарності щезає особистість.

Органічний тип суспільної солідарності – колективна свідомість залишає відкритою частину свідомості індивідуальної, сприяє формуванню функцій, які не регламентуються колективно. Мова йде про формування особистості, що бере участь у поділі суспільної праці. Чим примітивніші суспільства, тим більше подібностей між індивідами, що їх складають, і чим вищими є певні «соціальні типи», тим більшого розвитку набуває поділ праці. Механічна солідарність домінує спочатку, з часом поступається місцем органічній. Таким є, вважає Е. Дюркгейм, історичний закон суспільного розвитку.

Соціальні елементи у структурі суспільства органічної солідарності не однакової природи, і розташовані не однаково. У такому суспільстві статус індивідів визначається не їх походженням, а видом соціальної діяльності, професійною спеціалізацією, функціями їх як фахівців.

Функціональна диференціація підпорядковує собі кланові та територіальні форми. Народ тим більше просувається вперед у розвитку, чим меншого значення набувають територіальні відмінності всередині країни. Вони поступаються місцем професійному поділу праці – регіональному та галузевому.

Незважаючи на наявність економічного підтексту у змісті поняття поділу суспільної праці, Е. Дюркгейм прагне розмежувати, а не ототожнити суспільне життя із системою економічних відносин. Економічний поділ праці – це матеріальний аналог більш складного процесу поділу суспільної праці або соціальної диференціації.

У структурі соціологічного знання Е. Дюркгейм виділяє соціальну морфологію (науку про морфологічні суспільні факти) і соціальну фізіологію, яка вивчає факти колективної свідомості (ідеї та почуття, що передаються з покоління в покоління, втілені у звичаях, віруваннях як раціональних регуляторів суспільного життя).

Об'єктом соціальної морфології виступає матеріальна щільність (основні елементи, що складають суспільство, способи їх поєднання, розподіл населення на території, шляхи сполучення, форма житла тощо). Предмет морфологічного аналізу – територіальне розташування суспільства, демографічні характеристики, інфраструктура, а також соціальна структура.

Явища морфологічного порядку – це те, що складає об'єкт соціології, «соціологічні факти» або «колективні уявлення». Колективні уявлення у Е. Дюркгейма – це масова свідомість, взята як щось автономне і самозаконне, незалежно від свідомості індивідуальних носіїв. Вся група мислить, відчуває і діє зовсім інакше, ніж це робили б її окремі члени. У структурі колективної свідомості соціолог виділяє інтелектуальний, емоційний і вольовий рівні. Колективні уявлення (факти колективної свідомості) складають реальний зміст символічних систем міфології і релігії, фольклору й ідеології, моралі та права. У колективістському походженні криється джерело сили та стійкості релігійних вірувань. Розділивши явища світу на «буденні» і «священні», людина тим самим ввела і розмежування між «особистим» і «колективним». Е. Дюркгейм проголошує, що не бачить у понятті Бога нічого, окрім символічного перевтілення суспільства.

Е. Дюркгейм вживає термін «моральна щільність» – показник сили моральної згуртованості суспільства – міра, якою певним людським масивом володіють спільні почуття та ідеї. Прогрес поділу праці ґрунтується не на «прирості соціального обсягу», а за умови одночасного «стиснення» соціальної маси і зростання рівня моральної щільності.

Морфологічні факти разом з колективними уявленнями утворюють «внутрішнє соціальне середовище», котре виступає визначальним фактором колективної еволюції.

Е. Дюркгейм зауважує, що моральна дезорганізація не менш небезпечна в соціальному відношенні, ніж економічна. Одним із свідчень моральної дезорганізації суспільства є ріст кількості самогубств, які Е. Дюркгейм розглядає як соціальний факт, об'єктивно існуючий, незалежний від індивідуальних психологічних мотивів процес зміни станів колективної свідомості.

Самогубство – це форма вияву влади вищої колективної реальності над індивідом. Про це свідчить стабільність відсотку самогубств у різних народів, постійність сезонних ритмів коливання

кількості самогубств, наявність певних закономірностей зв'язку між самогубством і шлюбами, розлученнями, релігійністю, перебуванням у армії та ін. Е. Дюркгейм указує на багатоманітність, а в ряді випадків – на суперечливість мотивації самогубства. Він робить висновок, що число самогубств специфічне для кожної соціальної групи й тісно пов'язане з глибинними рисами національного темпераменту. Існує певна специфічна міра колективної схильності до самогубств, типова для кожного з окремих суспільств.

До позасоціальних причин суїциду Е. Дюркгейм відносить психоорганічну схильність і навколишнє середовище. Серед психічно хворих найчастіші самогубства маніакального типу (спричинені мареннями, галюцинаціями тощо), меланхолічного типу (депресія, викликана хворобою), унаслідок одержимості й так зване імпульсивне самогубство. Е. Дюркгейм робить висновок, що самогубства психічнохворих відрізняються від інших, як імпульсивні реакції – від усвідомленої дії. Усвідомленість наслідків виступає критерієм кваліфікації суїцидного вчинку.

Е. Дюркгейм також доходить висновку про відсутність прямого зв'язку між неврастенією, алкоголізмом і суїцидною поведінкою, хоча дегенерація у різних своїх формах створює придатний психологічний ґрунт для розвитку причин, які можуть спонукати до самогубства.

Значну увагу приділяє аналізу расових і спадкових факторів самогубства й зауважує, що спадкова детермінація самогубств мусила б за статистикою однаково впливати на обидві статі; насправді ж кількість самогубств серед жінок значно нижча, ніж серед чоловіків. Проти «спадкової теорії» свідчить також вікова дисперсія випадків суїциду – безперервне зростання їх числа зі збільшенням віку.

Е. Дюркгейм зіставляє також коливання числа самогубств із сезонними змінами клімату. Він вказує, що кількість самогубств сягає максимуму влітку, людина хоче розлучитись із життям тоді, коли воно для неї найлегше. Детермінуючим фактором тут виступає тривалість дня, час найбільшого пожвавлення людської діяльності, коли перехрещуються людські відносини, соціальне життя виявляє себе найбільш інтенсивно. Дослідник водночас вказує і на стан соціального середовища як детермінуючий фактор, відсоток самогубств різко змінюється зі зміною умов соціального середовища.

Егоїстичний тип самогубства спричинюється насамперед соціальною ізоляцією індивіда, відсутністю колективної підтримки у важливих ситуаціях. Альтруїстичне є виявом ситуації, коли групові

цінності поглинають індивіда, і він добровільно віддає за них життя. Суспільна аномія (безладдя, хаос), що пов'язана з кризою в суспільному розвитку, стає причиною життєвих зламів у третьому випадку, посилена регламентація і примус – у четвертому. В усіх випадках самогубство виступає наслідком того, що індивіда захоплює та чи інша соціальна течія дезінтегруючого характеру. Аномія, альтруїзм, егоїзм як певні соціальні течії наявні постійно, і їх вплив на особистість у кінцевому результаті урівноважується. Порушення ж рівноваги спричинює суїцид.

Порушення міри між індивідуальним і соціальним спричиняється швидкими темпами соціальних змін, до яких не може адаптуватись індивідуальна свідомість. Вважаючи внутрішньогрупову згуртованість найдієвішим засобом запобігання виявам суїцидних нахилів, Е. Дюркгейм рекомендував практикувати різноманітні форми спілкування людей.

Отже, теоретичні ідеї класиків світової соціологічної думки ХІХ – початку ХХ ст. свідчать про плюралізм думок і теоретичних концепцій. Кожен із класиків соціології обстоював своє бачення предмета, методів і проблематики цієї науки.

2.10. Розвиток соціології у ХХ ст.

Соціологія ХХ ст. представлена розмаїттям шкіл, напрямів, течій, що відрізняються теоретичною спрямованістю, політичною орієнтацією та ін. Однак можна виділити її характерні риси: інтернаціоналізація соціології; перетворення її в академічну науку; експертизація – залучення соціологів як експертів до праці в галузі соціальної роботи; фактографізація – зростання об'єктивності, точності й індуктивності, вдосконалення кількісних і якісних методів соціологічних досліджень, поліпшення техніки їх проведення; соціологізація інших наук; диференціація соціології – зростання спеціалізації, виникнення нових галузей соціологічної науки.

Сучасна західна соціологія відзначається поліпарадигмальністю. Так, прикладна соціологія має за мету розв'язання практичних завдань із керування суспільними процесами, розробку засобів соціального контролю та соціальної інженерії тощо за допомогою соціологічних досліджень. Структурні ж парадигми розглядають організацію, функціонування і розвиток суспільства як єдиного цілого на макрорівні. Інтерпретативні соціологічні теорії акцентують

увагу на дослідженні й тлумаченні людської поведінки на мікрорівні. Окремо вирізняється інтегральна соціологія П. Сорокіна.

Емпірична соціологія

Емпірична соціологія розвивається паралельно з теоретичною соціологією, але набуває самостійного значення лише на початку ХХ ст. Коріння емпіричної соціології – у працях Е. Дюркгейма й А. Смолла. Дослідники з діяльністю цих авторів пов'язують перший етап (1885-1920) у розвитку емпіричної соціології з її інтересом до конфліктів і соціальних реформ. Проте на початку ХХ ст. емпіричні дослідження ще мали розрізнений характер, не існувало розробленої методології і методики їхньої підготовки та проведення. Активніше емпіричні соціологічні дослідження стали впроваджуватись у 1920-1930-х рр., коли розвиток соціології перемістився до США. Центром формування емпіричної соціології став Чиказький університет – **«чиказька школа»**. З її діяльністю пов'язують другий етап розвитку соціологічних досліджень (1920-1950).

Тут розгорнулися багатоцільові прикладні дослідження, зорієнтовані на детальні дослідження життєдіяльності людей у конкретних ситуаціях. Засновники Чиказької школи – У. Томаса і Р. Парка. Вплив на формування цього напрямку відіграла праця У. Томаса (1863-1947) та Ф. Знанецького (1882-1958) «Польський селянин в Європі та Америці» (1918). У роботі виділяються такі проблеми: соціальна модель щастя, індивідуальна та соціальна активність, відносини між представниками різних статей, злочинність, проституція, алкоголізм. За результатами свого дослідження вони створили типологію осіб залежно від характеру їх пристосування до соціального середовища (міщанський, богемний і творчий тип). Ця праця ознаменувала перехід соціології до емпіричних досліджень.

З переходом суспільства в менеджеральну епоху соціологія зіштовхнулася зі сферою виробництва. Зароджується індустріальна соціологія. Гасло «вся влада спеціалістам» та концепції «наукового менеджменту» Ф. Тейлора, А. Файоля, М. Фоллета та ін. були визначальними в даному процесі. Поступово сформувався й методологічний інструментарій проведення соціологічних досліджень, етапи і стандартні процедури. У розвитку методики та техніки масових опитувань велику роль відіграла діяльність «Американського інституту суспільної думки» Дж. Геллапа, який у

1930-х рр. проводив загальнонаціональні опитування, розробив вибіркового метод опитування, якісні параметри вибірки та правила складання анкети.

У 1950-х рр. розпочинається третій етап розвитку емпіричної соціології й на перший план виходять школи Колумбійського та Гарвардського університетів. Соціологи **Колумбійського** університету основну увагу зосереджують на відкритті універсальних закономірностей поведінки людини в соціальній організації, з'ясуванні механізмів збереження стабільності соціальних систем, структури соціальної взаємодії між людьми та ролі особистості тощо.

Гарвардська школа розробляє індустріальну соціологію і доктрину «людських взаємин». Особливої уваги заслуговують «хоторнські експерименти» **Елтона Мейо** (1880-1949) та його учнів, які проводилися на виробництві у «Вестерн Електрик Компані». Їхнім завданням був пошук додаткових факторів ефективності виробництва. З'ясувалося, що умови праці (освітлення робочих місць, температура й вологість повітря у приміщеннях, кількість перерв на відпочинок тощо) відіграють незначну роль; основний вплив на продуктивність праці мають людські стосунки. У результаті проведення експериментів Е. Мейо отримав такі результати: на зростання продуктивності праці впливають фактори, які не залежать від умов праці: «груповий дух», міжособистісне спілкування тощо. Тому серед нових на той час засобів підвищення продуктивності праці називають «гуманізацію праці», «просвітництво робітників», їхню обов'язкову участь в управлінні тощо. Вважається, що Е. Мейо започаткував індустріальну соціологію.

Проведені експерименти змінили сутність менеджменту та сформувавши нове уявлення про організаційну поведінку людини у виробничих процесах. «Людина економічна» поступилася місцем «людині соціальній». Виникла необхідність підготувати еліту лідерів організацій, здатних аналізувати групові відчуття, мотивувати поведінку людей і створювати умови для особистісного самовираження у праці. Виникла професія соціолога.

У 1970-1980-х рр. у США відбувається зростання обсягів емпіричних досліджень. У 1980-х рр. виокремлюються два напрями: **клінічна соціологія** (практичне навчання керівників, службовців і персоналу з метою конкретного вирішення поставленого завдання) й **соціальна інженерія** (спрямована на перебудову структури управління). Соціоінженерна діяльність спрямована на надання

комплексу самостійних консультативних послуг з регулювання та соціального контролю різних організаційних структур для вирішення соціальних завдань. Першочерговими завданнями було підвищення безпеки праці, забезпечення комфортності в системі «людина-машина». У подальшому почали займатися в основному соціальними проблемами на виробництві. Елементи соціальної інженерії застосовувалися в оборонній промисловості США, індустріальній соціології, військовій соціології, у дослідженнях пропаганди та комунікацій, у виборчих технологіях.

Структурний напрям теоретичної соціології

Структурний напрям теоретичної соціології включає структурний функціоналізм і конфліктологію. Засновники структурного функціоналізму американські соціологи Т. Парсонс і Р. Мертон, які використовували ідеї Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, М. Вебера та ін.

Структурний функціоналізм. При структурному підході об'єкт дослідження (суспільство, соціальний інститут чи соціальний процес) складається з одиниць чи елементів, які входять до його складу й утворюють певну структуру. Функціональний підхід з'ясовує зв'язки між елементами й цілим, а також способи їх функціонування. При цьому соціолог розглядає можливі стани системи, допустимі сполучення елементів у ній, визначає набір функцій як способів поведінки, притаманних певному системному об'єкту за умови збереження його структурної цілісності.

Толкотт Парсонс (1902-1979) висунув положення, що соціологія повинна не лише «приходити» до теорії, а й «починати» з неї. У побудові соціологічної теорії звертається до розробки понятійного апарату, абстрагованого від складної та різноманітної емпіричної дійсності. Це дозволило «охоплювати» найістотніші та найважливіші риси соціальної дійсності. Визнаючи власний шлях у розвитку обраної теми, він використовував положення М. Вебера (вивчення соціальних організацій та інститутів), Е. Дюркгейма (аналіз стабільності соціальної системи, що складена з функціонально-диференційованих ролей), З. Фрейда (аналіз людини як динамічної структурно-функціональної системи), поєднавши їх у функціональний підхід.

Характерною ознакою функціоналізму є системне бачення суспільства як упорядкованої сукупності диференційованих і взаємоузгоджених частин, кожна з яких має у структурі цілого своє

чітко визначене місце та призначення, тільки їй властиву функцію у процесі самозбереження, самовідтворення системи.

Цінною є теорія структурного функціоналізму та соціальної дії Т. Парсонса. З позицій структурного функціоналізму, суспільство – це не сукупність індивідів, груп, класів, а особливий спосіб їхнього існування. У ньому наявні елементи, які зберігають відносну сталість буття, утворюючи каркас соціальної системи. Це і є структура цього конкретного суспільного утворення. Кожна соціальна система зорієнтована на самозбереження та самовідтворення й повинна пристосовуватися до постійних змін у навколишньому середовищі, створюючи відповідні адаптивні механізми.

За Т. Парсонсом, будь-яка соціальна дія вимагає наявності «діючої особи», «конкретної ситуації», «умов дії» та «нормативних факторів». Дія – самоорганізуюча система, що характеризується наявністю символічних механізмів регуляції (мова, цінності), нормативністю (залежність дії від прийнятих у суспільстві норм та цінностей), волюнтаристичністю (незалежність від умов середовища).

«Система дії» – взаємопов'язаність різних рівнів соціальної реальності (соціальної системи, культури, особистості, організму). Щоб кожна система нормально функціонувала, необхідне «дотримання» основних умов: підтримка ціннісного її взірця, інтеграція, ціледосягнення, адаптація. На рівні суспільства функцію адаптації здійснює економіка, цільовизначення – політика, інтеграції – право і культура, латентну функцію – інститути соціалізації, сім'я, школа, церква і т. ін. Т. Парсонс дійшов висновку, що пов'язують суспільство не економічні відносини, а спільність цінностей, людей і взаємне дотримання правил соціальної поведінки (гри).

Елементи соціальної дії – діяч, ситуація, орієнтація діяча на ситуацію. Структура соціальної дії: система норм і цінностей, яка співвідносить ціль із ситуацією, обмежуючи вибір засобів; прийняття індивідуальних рішень про шляхи досягнення цілей; наявні засоби та умови. Формалізована система соціальної дії містить чотири підсистеми: соціальну, культурну, особистісну й органічну.

Т. Парсонс увів у обіг систему координат «діюча особа – ситуація», яка є аналогічною в біології – «організм – середовище». Це – його найбільш загальна конструкція категорій. Соціальну систему вчений розглядає як систему мотивованих поведінок, котра взаємодіє з навколишнім середовищем. На відміну від попередників, Т. Парсонс представив суспільство й особу як дві відносно самостійні

підсистеми загальної системи дії, особливого значення надавав аналізу процесів інтернаціоналізації (засвоєння цінностей та суспільних норм, культурних взірців) та соціалізації (засвоєння стандартів та ідеалів груп до рівня мотивації соціальної дії).

Згідно з основними положеннями структурно-функціональної теорії соціальних систем, суспільство – це соціальна система, яка досягла у відношенні до навколишнього середовища найвищого рівня самодосконалості. Ця точка зору розходила з загальноприйнятим поглядом на суспільство як сукупність конкретних індивідів і наближалася до твердження К. Маркса про те, що суспільство – це сума зв'язків і відносин, в яких перебувають люди.

Однак із 1960-х рр. у США формується загальна критика структурно-функціонального підходу Т. Парсонса, в якій стверджується, що йому не вдалося знайти методичного ключа для пояснення процесів соціального розвитку.

Роберт Мертон (1910-2003), учень Т. Парсонса, також розробляв структурно-функціональну теорію, запропонував більш точну модель структурно-функціонального аналізу та сприяв практично орієнтованому застосуванню її ідей.

Функціоналізм до Р. Мертона зосереджував увагу переважно на розгляді тих чи інших функцій різних соціальних утворень (організації, інституції). Однак, як зауважував Р. Мертон, іноді ці функції підмінювалися суб'єктивними мотивами соціальних суб'єктів. Р. Мертон у розгляді індивідуальної соціальної дії змістив акцент з мотиву на результат, який впливає на стан всієї системи. Це дало можливість сформулювати прогнозуючу модель можливих шляхів розвитку системи. Розуміння схеми структурно-функціонального аналізу Р. Мертон сформулював так: мотив – дія – наслідок для соціальної системи.

У інтерпретації Р. Мертона місце поняття соціальної дії займає поняття «функція», яке виступає інструментом аналізу наслідків дій індивіда. Функції він поділяв на наявні та латентні. Коли внутрішня мотивація збігається з об'єктивними наслідками – це явні, виражені функції. Коли наслідки дій не передбачаються дійовими особами, не усвідомлюються ними – це прихована, латентна функція. Якщо ж наслідки дій ведуть до послаблення саморегуляції системи та зниження її пристосованості до середовища – це дисфункція, функціональний розлад. При цьому на рівні функціонального аналізу йдеться про стандартизовані об'єкти (ролі, процеси, структури), а не

про окремих індивідів. Зміни всередині системи стимулюються дисфункцією (напруженостями, стресами, конфліктами).

Положення про дисфункції є одним з найцінніших у функціоналістській теорії Р. Мертона. Він виділяє у соціальній структурі дві важливі множини елементів, завдяки яким підтримується її стабільність. Це задані культурою цілі, наміри й інтереси людей, які є легалізованими, взаємопов'язані та утворюють ієрархічну систему. Для членів суспільства такі цілі є чимось «життєво важливим», ідеалом. Іншу множину елементів соціальної структури становлять ті нормативні засоби регулювання та контролю, якими суспільство регулює засоби досягнення життєво важливих цілей. Ці елементи не перебувають у незмінних стосунках. Якщо цілі та засоби їх досягнення є неадекватними, з'являються небажані зміни, небажані зразки поведінки, діяльності. Такого роду суспільства Р. Мертон називав суспільствами зі слабо інтегрованою культурою. Протилежний випадок – суспільства із жорстко інтегрованою культурою. Між цими крайніми полюсами розташована множина «нормальних» суспільств, де культурна інтегрованість і стабільність поєднуються з відкритістю до змін. Ослаблення інституційного регулювання поведінки має наслідком соціальну нестабільність, веде до розвитку аномії.

Нормальне функціонування суспільства, його рівновага, за парсонсівсько-мертонівським підходом, залежать від культурної інтеграції спільноти. Особлива увага приділяється спотворенню соціальної поведінки внаслідок того, що зразки «правильної поведінки» не знаходять належної підтримки з боку культури. У такому випадку індивіди можуть обирати замість інституційних, але неефективних засобів досягнення протиправні культурі цілі, більш ефективні, хоча і «неправильні» з точки зору існуючої ціннісно-нормативної системи. Послаблення інституційного врегулювання поведінки приводить до розвитку феномена під назвою «аномія» (нехтування нормами).

Р. Мертон багато зробив і для підвищення рівня теоретико-методологічної обґрунтованості емпіричних досліджень, подолання відриву соціологічної теорії від практики. Особливу популярність вченому принесло обґрунтування й виведення спеціальних і галузевих соціологічних теорій. Його модель передбачає оптимальне поєднання теорії з емпіричними дослідженнями. Р. Мертон запропонував застосування «теорії середнього рівня» з метою

подолання розриву між теоретизуваннями й емпіричними дослідженнями. Функціоналізм у нього стає методологією побудови теорії середнього рівня й розробки загального підходу, що визначає новий погляд на вивчення соціальних процесів. За допомогою «теорій середнього рівня» утворюється з'єднувальний міст між конкретними соціологічними дослідженнями та загальносоціологічною теорією. Соціологія саме на цьому рівні виконує свою основну роль у суспільстві, концентрує фактори реального управління соціальними процесами з урахуванням конкретних емпіричних досліджень.

Окрім того, Р. Мертон досліджував девіантну поведінку, масові комунікації, міжособистісні відносини, бюрократичні структури, референтні групи й ін.

Взагалі структурно-функціональний напрям у соціології є досить складною для розуміння конструкцією через теоретико-методологічну спрямованість, оригінальність і нестандартність мислення вчених. Т. Парсонс основну увагу приділяє механізмам підтримки соціального порядку, Р. Мертон зосереджується на дослідженні дисфункцій, поведінки, що відхиляється від суспільних норм, стану аномії, соціальних конфліктів тощо. Р. Мертон створює цілісну теорію суспільства та парадигму функціонального аналізу й, на відміну від Т. Парсонса, вдається до глибшого пояснення суспільних і соціально-психологічних явищ.

Теорія конфлікту з'явилась у 1960-1970-х рр. На відміну від функціоналізму, конфліктологічний підхід зосереджує увагу не на механізмах самозбереження соціальної системи, а на чинниках трансформації, якісного перетворення її. Зміст конфліктного підходу полягає у тому, що будь-яке суспільство характеризується нерівномірністю розподілу обмежених за кількістю цінних ресурсів, нерівний доступ до яких породжує конфлікти й антагонізм. Сама система конфліктних ситуацій і дій спричиняє реорганізацію соціальної системи, створює передумови для нових конфліктів.

У середині 1960-х рр. «теорії порядку» протиставляється «конфліктна теорія», ідеї «соціальної рівноваги» – ідея «соціальної зміни». Зокрема, **Чарльз Мілс** (1916-1962) вважав, що теорія Т. Парсонса недосконала, бо формує переконання щодо гармонійності інтересів, стабільності, порядку суспільного життя, ігноруючи при цьому нестабільність і конфлікти, притаманні будь-якому суспільству. **Льюїс Козер** (1913-2003) фіксує конфліктність як органічний стан соціальної системи, й висуває ідею про позитивну

роль конфлікту. Конфліктні процеси за певних умов сприяють збереженню, зміні й пристосуванню соціальної системи до нових обставин, її життєздатності й стабільності. Соціально контрольований конфлікт вважає Л. Козер, дозволяє «краще пізнавати одне одного й унаслідок цього навіть зближуватися у межах якоїсь спільноти». Конфлікт із зовнішнім ворогом, допомагає підтримувати згуртованість групи та суспільства загалом. Конфлікт, нарешті, сприяє соціальним змінам і виникненню нового, він стимулює відкриття в економічній і технологічній сферах.

Ральф Дарендорф (1929-2009) є автором конфліктної моделі суспільства: кожне суспільство перебуває у процесі постійних змін; у кожному суспільстві є незгоди й соціальні конфлікти; кожний елемент у суспільстві сприяє його інтеграції та змінам; кожне суспільство ґрунтується на насильстві одних його членів над іншими.

Суть теорії Р. Дарендорфа зводиться до антагонізму влади й опору, які є рушійною силою історії. Визнаючи конфлікти природним станом суспільства, Р. Дарендорф пропонував їх регулювати й не допускати «соціальних потрясінь». Цю думку поглиблює **Кеннет Боулдінг** (1910-1993), зазначаючи, що конфлікт – динамічний тип соціальних відносин, пов'язаних із потенційно можливим чи реальним зіткненням суб'єктів на ґрунті певних суперечливо усвідомлених переваг інтересів чи цінностей, які постійно присутні та не підлягають цілковитому усуненню. А тому соціологія повинна досліджувати динаміку кризових ситуацій, щоб уможливити контроль над конфліктами й не допустити руйнації суспільства.

Мішель Крозьє (1922 р. н.) розглядає трансформацію сучасного суспільства, як процес адаптації суспільного ансамблю до умов «зовнішнього середовища», кінцевою метою його розвитку вважає відновлення загубленої рівноваги соціальної системи.

Американські соціологи К. Боулдінг, М. Крозьє стверджують, що конфлікти полягають у протидії груп, які мають несумісні цілі.

Даніель Белл (1919 р. н.) вважає, що найбільш гостра форма конфлікту – класова боротьба – ведеться через перерозподіл доходів. Незважаючи на те, що конфлікт визнається одним із головних рушіїв соціального прогресу, згідно з теорією конфлікту, у парі з ним виступають і «узгодженість», «стабільність», «порядок», «спокій».

У цілому ж для прихильників теорії соціального конфлікту характерним є розгляд їх (конфліктів) як неантагоністичних протиріч, впевненість у можливості їх регуляції. Головне, на думку соціологів,

не допустити розширення соціальних конфліктів, переростання їх у стан підвищеної соціальної напруженості.

В Україні проблематика конфлікту була довгі роки забороненою темою. Пов'язано це з тим, що марксизм став пануючою ідеологією. Однак було б помилкою вважати, що вітчизняна наука ігнорувала проблематику конфлікту. У літературі періодично з'являлися роботи, присвячені цьому явищу. В основному це були дослідження мистецтвознавчих, сімейних, трудових конфліктів, побудовані на добутках літератури й мистецтва, конкретно-соціологічному матеріалі, що й не припускають широких узагальнень. На жаль, і тут дослідження здійснювалися під досить твердим партійним і ідеологічним контролем.

Інтерпретативні напрями теоретичної соціології

Інтерпретативний напрям у соціології спрямований на дослідження не суспільства в цілому, а на вивчення дій окремих людей і малих груп.

Символічний інтеракціонізм - теоретично-методологічний напрям, що зосереджується на осмисленні й аналізі соціальних взаємодій. Інтеракціонізм поведінку людини розглядає як похідну від повсякденних міжособистісних взаємодій. Особистість і суспільство, за даною теорією, є наслідком рольової взаємодії між людьми. При цьому особистість сприймає себе завдяки сприйняттю інших індивідів. Це зумовлює формування особистості завдяки соціально-психологічним факторам. Соціальна взаємодія (інтеракція) розглядається як така, що відбувається не безпосередньо (за схемою «стимул – реакція»), а опосередковується певними символічними засобами (слова, предмети, дії – жести, вирази обличчя тощо), яким кожен учасник взаємодії надає відповідного значення. Сутність символічного інтеракціонізму полягає в аналізі символічних аспектів соціальних взаємодій.

Створення символічного інтеракціонізму пов'язане із представниками Чиказької школи – Ч. Джеймсом, Ч. Кулі, особливо Дж.-Г. Мідом.

Джордж-Герберт Мід (1864-1931) висунув такі ідеї – люди реагують на навколишнє середовище залежно від значень – символів, якими вони наділяють своє оточення; ці значення виступають продуктом соціальної повсякденної міжособистісної взаємодії –

інтерації; соціокультурні значення підлягають змінам у результаті індивідуального сприйняття в межах такої взаємодії.

Соціальний світ людини виникає із взаємодії індивідів, їхніх суспільних зв'язків. «Породження» соціального світу Дж. Мід аналізує за допомогою понять «символ» (особливо мова), «жест», «узагальнений інший» (конструкція, в якій втілено функції, соціальні ролі, які індивід відчуває на собі та «приміряється», як йому діяти). Сприймаючи й інтерпретуючи жести, людина реалізує здатність «приймати роль іншого», перейматися проблемами та цілями того, з ким вона взаємодіє. Завдяки цьому люди конструюють, підтримують і змінюють моделі соціальної організації.

Чарльз Кулі (1864-1928) автор концепції, у якій формування особи та характер її взаємодії з іншими подаються як комплекс уявлень про себе, створений з оцінок інших людей. Керівним моментом цієї теорії («я-теорія» або теорія «дзеркального «я») є «відображене я». «Відображене я» складається з уявлення про те, як бачать нас інші, як сприймають, оцінюють нашу поведінку та діяльність; це реакція на уявні оцінки у вигляді роздумів, задоволення, сорому тощо.

У цьому ж спрямуванні працювали І. Хейзинг, Дж. Морено, Н. Смелсер, Г. Блумер, І. Гофман та ін. Так, І. Хейзинг вважає, що в людському світі гра має сенс, є рушійною силою культурного життя. Дж. Морено визначав гру як спосіб реалізації внутрішньої суті людини. Нейл Смелсер зазначає, що люди надають значення отриманим стимулам (мова, окремі слова, предмети, дистанція, на якій спілкуються люди, вирази їх обличчя та вчинки) і реагують на ці значення, а не на самі стимули. Згідно з Г. Блумером, людське суспільство є різностороннім соціальним процесом, в якому люди зайняті побудовою спільних дій з метою вирішення наявних ситуацій.

І. Гофман розробив «драматичний підхід». Він ототожнює елементи сценічної дії і соціальної взаємодії. Цей підхід опирався на теорію взаємодії як гру – людина веде гру разом з іншими індивідами, а характер і процес їхньої взаємодії зумовлюється завдяки таким ототожненням, як «сценарій», «аудиторія», «актор», «маска». Соціальний світ як драма має свій сценарій, у процесі гри актори виступають на сцені, де й відбуваються соціальні дії.

Феноменологія. Основу феноменології заклав на початку ХХ ст. Едмунд Гуссерль (1859-1938). Зміст феноменології полягає у тому, що сутності всіх предметів чи явищ не завжди доступні пізнанню

шляхом спостережень чи аналізу, скоріше шляхом інтуїтивного відчуття. Е. Гуссерль робив наголос на безпосередньому «вбачанні» істини, її здатності саморозкриватися (поза роботою мислення).

У 30-х рр. ХХ ст. концепцію феноменології розробив **Альфред Шюц** (1899-1959). Він показує, що найбільш повно й послідовно людська суб'єктивність реалізується у світі повсякденності. Повсякденність - одна зі сфер людського досвіду, що характеризується особливою формою сприйняття й осмислення світу та виникла на основі трудової діяльності людини. Повсякденність є «найвищою реальністю», основою, на якій тільки і можуть формуватися всі інші знання. Повсякденна «типологізація» світу дає можливість краще його пізнавати, надає йому сенсу та є частиною мови, якою ми спілкуємось, та інструментарію, яким ми пізнаємо світ. Це знання він назвав знанням першого порядку, а наукове – знання другого порядку, абстрактний світ наукових понять і законів.

Ідеї феноменологічної соціології розробляли **Томас Лукман** (1927 р. н.) і **Пітер Бергер** (1929 р. н.). Вони, як і А. Шюц, виходять із того, що наукові знання, так само як і продукти художньої творчої уяви або релігійного переживання, закорінені у повсякденному життєвому світі людини, а тому їх можна розглядати як похідні від «повсякденного знання». Феноменологічна соціологія саме і вивчає зміст, структурні форми та функції такого знання. Причому повсякденне знання, на їхню думку, – це динамічна структура, у якій постійно має місце обмін, циркуляція. Основу її становить так звана «ситуація обличчям до обличчя» (візаві).

У будь-якій людській діяльності має місце повторення певних стандартних дій, що ведуть до успіху. Люди здебільшого діють за звичкою та готовими зразками, а не тяжіють до інновацій. А соціальні інститути формуються як певні способи типологізації вже наявних зразків взаємодії. Завдяки використанню феноменологічного аналізу соціальна реальність, на думку Т. Лукмана і П. Бергера, постає як феномен «життєвого світу», що безпосередньо подано свідомістю індивідів, яка існує в їх колективних уявленнях і корегується людською інтуїцією та відчуттям.

Етнометодологія існує як різновид феноменологічної соціології та займає проміжне положення між символічним інтеракціонізмом і феноменологією, спираючись на принцип єдності між суб'єктом та об'єктом опису. Це вивчення того, як соціальне й суспільне тло рутинно і майже неусвідомлено застосовується для того, щоб

розібратися у взаємодіях повсякденності чи взяти у них участь якось інакше. Етнометодологія звертає увагу передусім не на методи самої науки, а на методи описування і конструювання соціальної реальності, які використовуються людьми у їх повсякденності. Особливо етнометодологи підкреслюють те, що описування соціальної реальності є тотожним її конструюванню.

Започаткована **Гарольдом Гарфінкелем** (1917 р. н.) етнометодологія демонструє, що за примітивними формами повсякденності – повсякденної поведінки ховаються соціальні структури, що підтримують існування всього суспільства. Він відкрив етнометодологічний порядок, який вказує людям як їм осмислювати свій суспільний світ і відповідно діяти в ньому.

Аарон Сікурелл (1928 р. н.) є засновником когнітології або когнітивної соціології в межах етнометодології. Визначає соціологію як науку, що шукає відповідь: яким чином ми осмислюємо своє оточення соціально прийнятним способом? Фрагменти соціального світу стають такими, що упізнаються завдяки мові, яка «виявляє» культурні зразки спілкування, що впорядковують та структурують його. А. Сікурелл приділяв особливу увагу проблемам розуміння повсякденної мови, а також невербальним комунікаціям у повсякденному спілкуванні. Широко використовував методи когнітивної лінгвістики, теорії штучного інтелекту, математичного моделювання.

Г. Гарфінкель і А. Сікурелл звертали увагу на активний і творчий характер людської поведінки, її здатності організувати соціальне середовище в повсякденному житті. Об'єктом дослідження тут є методи, якими люди користуються у повсякденному спілкуванні, не усвідомлюючи, звичайно, їх суті (як не усвідомлюється суть більшості традицій, звичаїв і ритуалів).

Феноменологія й етнометодологія доводять, що повсякденність тісно пов'язана із процесами відтворення соціальних інститутів. Основна вимога етнометодології – не допустити розриву між суб'єктом та об'єктом соціології. Соціолог повинен бути включеним у ситуацію дослідження, перебувати у стані взаємозв'язку з досліджуваним.

Феноменологічні ідеї продуктивно застосовуються в соціології мистецтва як генератор мовних структур, образів, смислів. Створений на них герменевтико-рецептивний підхід широко використовується в естетичних дослідженнях («ігрової» інтерпретації людського існування Х. Яусса, Х. Гадамера й ін.). Цей напрям дозволяє розкрити

механізми взаєморозуміння між мистецтвом та аудиторією, взаємодії художнього твору та людини.

Неомарксизм обґрунтовував необхідність радикальних соціальних змін. У межах напряду здійснювалася критика індустріалізації, раціоналізації, панування меншості над більшістю. Спроба переглянути, доповнити марксистську теорію було здійснена у 1920-х рр. Д. Лукачем, Б. Беньяміном, К. Коршем та ін. Пізніше в межах соціології неомарксизму працювали М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Р. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм, Ю. Хабермас та ін. Більшість теорій цих науковців навіюється швидше соціально-філософським змістом, ніж соціологічним. Це стосується і системи теорій «індустріального» та «постіндустріального суспільства».

Так, **Макс Хоркхаймер** (1895-1973) в основу своїх робіт поклав ідею «божевілля» буржуазного розуму, «пошкодженого» в силу початкового протистояння його природи у вигляді волі до влади, котра і придушувала «природне» як в самій людині, так і поза нею. На протилежність «офіційній», західній соціології він стверджував як основні завдання критичної теорії «теоретичне сприйняття» (відчуття, рефлексію) соціальної реальності, радикальну критику всіх виявів гноблячого, антиособистісного характеру сучасного «пізньокапіталістичного» суспільства в усіх сферах.

Теодор Адорно (1903-1969) трактує історію Заходу як патологічний процес посилюючого божевілля і втрати індивідуальної свободи. Мистецтво розглядав як зброю критичної революції. Революцію Т. Адорно визначав як найбільш глибокий вихід людей «із себе», звільнення від «буржуазного «Я», завдяки якій має виникнути новий індивід. Особлива роль у критиці індустріального суспільства надавалася мистецтву. Авангардистське мистецтво повинно було «покінчити» з репресивною культурою, за допомогою якої індустріальний світ «декораціював» (представляв) свою раціональність.

Герберт Маркузе (1898-1979) намагався розв'язати питання: наскільки і яким чином можлива революція в «пізньокапіталістичному суспільстві». Він обґрунтовував тезу про деградацію пролетаріату в «індустріальних країнах». Г. Маркузе висунув ідею про «одномірну людину», яку ототожнював із «масовою людиною», «людиною організації», «зовні орієнтованою особистістю», «керованою особистістю» тощо. При цьому їх характерно некритичне ставлення до дійсності, до поведінкових та пропагандистських стереотипів, відсутність індивідуальності,

маніпуляційність, консерватизм та ін. Згідно з концепцією Г. Маркузе, соціокультурна одномірність, одномірність мислення – це продукти «індустріального суспільства».

Г. Маркузе висуває ідею тотальної відмови від «єдиного індустріального суспільства», від участі у грі «споживчого суспільства». Змініте такий стан речей той, хто володіє «двомірним» мисленням, здатний критично оцінювати дійсність, протистояти маніпулюванню свідомістю. Найперше, це інтелігенція, службовці, які володіють інтелектуальним та культурним потенціалом.

Соціальна теорія **Еріха Фромма** (1900-1980) поєднує та розвиває ідеї З.Фрейда, філософської антропології, марксизму. За Е. Фроммом, історія – це розвиток людської суті в умовах ворожої їй соціальної структури. Сучасне суспільство ототожнював із відчуженням людської суті через машинізацію, комп'ютеризацію і роботизацію людини в процесі розвитку науково-технічна революція. Критично ставився до капіталістичного суспільства, яке довело до межі процес самовідчуження особистості.

Юрген Хабермас (1929-1964) намагаючись знайти шлях виходу сучасну західноєвропейської «громадськості» із стану кризи, він звертається до проблематики міжлюдської взаємодії, комунікації, інтеракції. Ю. Хабермас висуває абстрактну модель системної людини, людини майбутнього, що здатна зберігати прогресивність людства. При цьому він виділяв «бажано-прогресуючі» сторони соціально-людської природи: «технічний», пізнавальний інтерес; «практичний» інтерес, що сприяє формуванню ідеалів, цілей, визначає напрям використання та розвитку науки і техніки; «визвольний» («емансипаційний») інтерес – відображає прагнення людини до визволення від усіх і будь-яких форм «відчуження» та суперечностей.

Інший напрям неомарксизму – **сцієнтистський** (світоглядний підхід, в основі якого лежить уявлення про наукове знання як про найвищу культурну цінність). В межах цього напрямку ідеї Л. Альтюссера, який пропагував перегляд ідей К. Маркса «економічного детермінізму», «еволюційного історизму», «монізму» тощо. Він вважав, що необхідно по-новому поглянути на сутність держави і характер її взаємин із різними суспільними класами.

Окремо можна виділити «**академічний марксизм**», прихильники якого прагнуть перереформувати сутність і категорії історичного матеріалізму крізь призму методів сучасної науки: теорії ігор,

моделювання, функціонального підходу. Вони уточнюють марксистське тлумачення джерел соціальних змін.

Необхідність нового типу демократії визнавав Е. Райх, який вказував на глибоку диференціацію класової структури як істотного чинника в процесі формування «класових» союзів. Він наполягав на переорієнтації політики марксистів з матеріальної площини на «культурну», за якої зливатимуться інтереси і робітничого класу, і суміжних прошарків суспільства.

Теорія соціального обміну спрямована на реальну поведінку раціонально діючого індивіда, його економічні інтереси, елементарні форми соціальної поведінки та на редуціювання соціальних процесів. Обмін різними типами діяльності виступає як фундаментальна основа суспільних відносин, на якій виникають різні структурні суспільні утворення (влада, статус, престиж). Обмінні процеси є універсальними – від міжособистісних до міжсуспільних і є обов'язковою складовою всіх соціальних явищ.

Засновується теорія соціального обміну на припущенні, що в поведінці людини домінують раціональні задатки, котрі спонукають її до отримання певної вигоди (цінність, корисність, нагорода, плата, результат). З іншого боку процес соціальної взаємодії тлумачиться як постійний обмін між людьми, різноманітними формами вигоди.

Представники напряду – **Джордж Хоманс** (1910-1989) та **Пітер Блау** (р. н. 1918). Дж. Хоманс стверджував, що особисті інтереси виступають універсальною спонукальною мотивацією, котра рухає світом. Людська природа є такою, що люди хочуть і намагаються збільшити задоволення від приємного і водночас уникнути неприємного. А так як ресурси суспільних благ обмежені, то люди, як соціальні суб'єкти, вступають у відносини обміну. Таким чином, соціальні відносини включають постійний процес обміну між соціальними суб'єктами. Також представники теорії соціального обміну особливу увагу звертають на соціальну структуру як обмін. Оскільки обмін є основою взаємодії між особами, він виступає водночас і фундаментальною базою існуючих соціальних систем. У методологічному підході Дж. Хоманса та його послідовників проявляється мікросоціологічний рівень аналізу з усіма перевагами та недоліками. Однак перейти до пояснення макрооб'єктивних соціальних умов учений так і не зміг.

П. Блау шукав точки стику між мікропроцесами взаємодії, міжособовим обміном і такими структурними утвореннями, як

спільноти, групи, інституції, організації. Основну увагу приділяв нормативно-ціннісній стороні процесів обміну, щоб пояснити великомасштабні соціальні процеси. Доповнює концепцію обміну описом елементарного розкриття складних процесів – інституціоналізації. Якщо у Дж. Хоманса дана концепція ґрунтується на психологічних постулатах міжособової взаємодії, то у П. Блау вона доповнюється «виникаючими якостями» суспільних утворень, які не залежать від індивідів. Соціальне життя бачить він як «базар», де суб'єкти торгують один із одним задля вигоди.

Отже, символічний інтеракціонізм намагається подолати протиставлення людини й суспільства або їх розгляд як самостійних автономних підсистем, що характерно для структурного функціоналізму. Водночас намагання досягнути цієї мети призводить представників символічного інтеракціонізму до визнання пріоритету соціального над індивідуальним.

Інтегральна соціологія П. Сорокіна

Окремим самостійним напрямом є інтегральна соціологія П. Сорокіна. **Пітирим Сорокін** (1889-1968), покинувши Росію, продовжив займатися соціологією в Америці. Доробок науковця дослідники називають новим етапом у розвитку соціологічної думки, особливо у дослідженні макросоціологічних проблем. П. Сорокін розробляв поняття предмета, структури, ролі соціології, механізму та шляхів соціального розвитку, соціальної структури суспільства й соціальних переміщень, соціокультурної динаміки. Він критикував емпіричну соціологію за невміння охопити широкі соціальні проблеми. Його інтегральна об'єднуюча соціологія, навпаки, охоплює всі соціологічні аспекти культури в її найширшому вияві.

П. Сорокін висловив думку, що «особистість – суспільство – культура» – нерозривні, через них соціологія вивчає всі проблеми. Суспільство – сукупність людей, котрі перебувають у процесі спілкування й взаємодіють в одному соціокультурному просторі. Взаємодія – найпростіша модель соціального явища, її елементами є індивіди, акти (дії) та провідники спілкування (символи інтеракції), тобто мова, писемність, музика, мистецтво, гроші тощо. Суспільне життя й усі соціальні процеси можуть розглядатися як явища й процеси взаємодії двох або більше індивідів.

Науковець виділив три розділи в теоретичній соціології: соціальна аналітика; соціальна механіка; соціальна генетика

(еволюції суспільного життя). Він поділяв соціологію на загальну та спеціальну. Загальна соціологія – теорія про родові властивості, відносини та закономірності соціокультурних явищ. Спеціальні соціології – це теорії структури та динаміки відповідного класу соціокультурних явищ (демографічна соціологія, аграрна, урбаністична, економічна, соціологія війни, релігії, сім'ї, мистецтва).

Важливий внесок П. Сорокіним був зроблений у дослідження проблем соціальної стратифікації та соціальної мобільності. Науковець не лише узагальнив досвід попередників Г. Зіммеля, М. Вебера, Е. Дюркгейма, В. Парето, а й якісно розвинув їхні ідеї. Соціальне розшарування (економічна, політична, професійна нерівність людей), на думку дослідника, – нормальний стан людського життя. Для визначення соціального статусу особи П. Сорокін використовував «метод соціальних координат» – неоднорідність економічних, політичних, фахових, національних, релігійних, вікових, статевих ознак людей. Диференціацію певної сукупності людей (населення) на страти, групи в ієрархічному ранзі, тобто існування в суспільстві вищих і нижчих страт, груп, Сорокін називає соціальною стратифікацією, соціальне ж переміщення, переміщення «вгору» чи «вниз» – вертикальною соціальною мобільністю, переміщення в межах однієї площини соціального простору – горизонтальною соціальною мобільністю. Відкрите демократичне суспільство з рівними правами для всіх громадян – це суспільство інтенсивної соціальної мобільності. Учений виокремлює три види соціального розшарування: економічний, професійний (престиж професії), політичний (доступ до влади).

П. Сорокін є автором концепції соціокультури та соціокультурної динаміки. Соціокультурою він називав увесь суперорганічний світ, створений людиною (сенси, мова, наука, релігія, філософія, право, література, мистецтво, різні теорії тощо). З іншого боку, соціокультуру визначав як одну з цивілізацій, котра має свою власну ментальність, світогляд, філософію, закони, засоби, методи, правила та способи пізнання дійсності. Залежно від цього поділяв культурні суперсистеми на три типи: чуттєвий – реальність сприймається безпосередньо почуттями; світоглядницький – реальність пізнається через мислення, інтуїцію; ідеалістичний – поєднує попередні два. Історія для П. Сорокіна – процес змін усередині соціокультурних систем і наступної заміни однієї суперсистеми іншою. Такий перехід супроводжується радикальною трансформацією соціальних

інститутів, норм і цінностей, що знаходить свій вияв у соціальних і культурних кризах, революціях та війнах. Разом із тим П. Сорокін дотримується поступового реформування суспільства.

Стан західної культури П. Сорокін вважав кризовим. Замість неї, на думку дослідника, з'явиться нова цивілізація. Це станеться внаслідок конвергенції – різні системи набудуть загальних або подібних ознак з подальшим злиттям у якісно нове єдине суспільство, в якому будуть збережені позитивні риси й цінності одного й другого ладу.

Теорії постіндустріального суспільства та постмодернізм

В останній чверті ХХ ст. у західній соціологічній думці з'явилися теорії, в яких осмислюються нові соціальні реалії у соціально-економічній і соціокультурній сферах. Це теорії постіндустріального суспільства та соціальний постмодернізм.

Теорії постіндустріального суспільства є своєрідним продовженням теорії індустріальної фази суспільного розвитку. Теорії цього напрямку розглядали фактично новий етап науково-технічної революції, в якому наука і техніка більше не виступали ворогами людства та його природного оточення, а формували екорозумну економіку, працевзбережувальні виробництва й електронно-інформаційну культуру. Пріоритетами розвитку тут є загальнолюдські цінності й виживання людства як головні чинники епохи. При цьому «постіндустріальний» розвиток трактувався у тому значенні дотехнотронного надіндустріального суспільства, в якому переважна частина суспільного життя концентрується на непромисловій діяльності – сфері споживання та послуг. Постіндустріальне суспільство – це інформаційне суспільство, яке приходить на зміну «трудоному» і є його запереченням. У ньому саме інформація, а не праця виступатимуть системовизначальним фактором нової соціальної реальності. При цьому порушувалися проблеми соціального управління та соціального контролю, як такі, що визначають розвиток певних соціальних процесів. У межах цього напрямку працювали Дж. Гелбрейт, Д. Белл, А. Турен, О. Тофлер та ін.

Джон Гелбрейт (1908-2006) розробляє ідею переходу індустріального суспільства до нового етапу до влади техноструктури (технократії). Основним завданням виробництва дослідник називав виробництво, якість життя споживачів при цьому має другорядне значення. Держава повинна займати головну роль у вирішенні суспільних інтересів. Разом із тим Д. Гелбрейт був прибічником

теорії конвергенції (поєднання кращих сторін капіталістичної і соціалістичної систем в єдину нову).

Даніель Белл (1919) також розробив концепцію постіндустріального суспільства, за якою науково-технічна революція унеможливило соціальну. Як самостійні й автономні розглядав різні сфери суспільства. Визначальними факторами постіндустріального суспільства Д. Белл вважає теоретичні знання. Дослідник також займався соціальним прогнозуванням. Він сформулював декілька компонентів прогностичної моделі майбутнього суспільства, а саме: перехід від виробництва товарів до виробництва послуг; перевага класу професійних спеціалістів і технологів; домінування теоретичного знання; контроль над технологією і технологічними оцінками діяльності тощо. Це, вважає науковець, має підпорядкувати економіку соціальній політиці. Остання буде перетворювати всю систему соціальних відносин, стане соціальною інженерією. Таким чином, до влади прийдуть «найкращі» (вчені, управлінці, інженери та ін.), визначальну роль у соціальній структурі відіграватиме технократія (техноструктура), яка буде здійснювати організацію соціальної діяльності та управління власністю.

Інший підхід постіндустріального розглядали А. Турен, О. Тофлер та ін., які сформулювали радикальні футурологічні концепції.

Олівін Тофлер (1928 р. н.) обґрунтовував ідею, що прискорення соціальних і технологічних змін створює все більше складностей для адаптації і виявляє шокову дію на суспільство, особу. Вивчаючи зміни в житті сучасного суспільства, він зазначає крах усіх соціальних інститутів і прагне виявити тенденції, котрі свідчать, що елементи всіх сфер суспільного життя так чи інакше ведуть до диференціації в існуванні та незалежності, багатогранного «приватного» життя в нових своєрідних общинах. Кризу сучасного суспільства пояснює переходом до нової цивілізації – «третьої хвилі» (після «аграрної» та «індустріальної»). Аналізуючи майбутнє, О. Тофлер стверджує, що зміни в суспільстві мають супроводжуватися інноваціями способу виробництва, способу життя та культури, що вирішують основні глобальні проблеми.

Ален Турен (1925 р. н.) характеризує постіндустріальне суспільство як таке, що визначається не економічними чинниками, а соціальними й культурними. Для нього постіндустріальне суспільство – класове із соціальними конфліктами в боротьбі між

пануючими класами – технократією та професіоналами. Важливої революційної сили надає студентству як особливій соціальній групі.

Постіндустріальне суспільство вчені ототожнюють із «стратегічним пристосуванням» до нової культури (постмодерністської) і цивілізації, які формувались у результаті глобальної трансформації соціального світу. І ця трансформація охоплює все глобальне суспільство. Завдяки певним новаціям, які виступають рушіями в радикальній соціальній перебудові (стимуляція впровадження мікропроцесорів та поява нових видів діяльності; поява нових форм організації людських відносин, що відповідають розвинутій технології; зміна способу життя в бік цінностей якості життя), футурологи окреслюють орієнтири постіндустріального суспільства, які тією чи іншою мірою можуть визначати стиль життя майбутнього людства.

Соціологічний постмодернізм – відносно новий феномен, пов'язаний зі зміною ролі культури в житті сучасного соціуму, здобуттям нею домінуючого становища серед інших соціальних сфер. Теорію постмодернізму запропонував Е. Гідденс, хоча вживати це поняття почали раніше.

Дослідники цього спрямування намагалися з'ясувати розбіжність між «модерністю» і постмодерністю (неминучого нового майбутнього), показати те радикально нове, що вже з'являється в житті. Постмодернізм є не стільки теоретичною парадигмою, скільки набором концептуальних підходів до соціокультурної реальності. На відміну від теорій індустріального суспільства, в яких увага приділяється науково-технічному прогресу, розвитку нових технологій, що викликають великі зміни в соціальній структурі – соціальних інституціях, способі життя людей, де суспільство показане раціоналізовано жорсткою системою, – постмодерне суспільство характеризується більш ірраціональними й гнучкими формами соціальних зв'язків.

Культурні фактори розглядаються як критерії суспільного прогресу. Більше того, прибічники даного напрямку стверджують рівноправність різних культур, незалежно від ступеня їх розвитку, довершеності й т. ін. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. соціологи характеризують як період соціокультурного розвитку людства з просуванням культури на вістря соціального поступу. Представники соціології постмодернізму – Е. Гідденс, П. Бурдьє, Ж.-К. Пассерон.

Ентоні Гідденс (1938 р. н.) вважає, що в постмодерністському суспільстві головну роль відіграє ідея суб'єктивації всіх соціальних процесів, пов'язаних із культурною активністю соціальних спільнот. Сутність принципу постмодернізму найбільш виразно виявляється через перекоструювання підходів, розумінь щодо аналізу змін соціальної реальності. Замість єдиної систематизованої соціологічної теорії пропонується набір різних соціологічних концепцій, іноді таких, що не зовсім стикуються і взаємостимулюються між собою. Постмодерний напрям відображає новий синтез ідей щодо інтерпретації соціального світу. Один із пошуків інтегрованого підходу в сучасній соціологічній теорії є намаганням синтезувати мікро- та макрорівні аналізу соціальної реальності, представленого теорією «структуралізації» Е. Гідденса, де увага зосереджується на передумові й результатах людської діяльності як структурних властивостях соціальних систем.

П'єр Бурдьє (1930-2002) соціальний світ сприймає як складну багатовимірну структуру, де об'єктивне і суб'єктивне взаємно пронизується та доповнюється одне одним. Пояснюючи смисл і механізм соціальної взаємодії, учений використовує поняття «габітусу» (свідомість діячів, система дії, спосіб відчуття, осмислення суб'єктом того, що визначається поняттям «стиль життя» соціального світу), «соціального простору». Соціальний простір є ареною змагань соціальних діячів або групи за поліпшення своїх позицій, здобуття місця в соціальній ієрархії, є структурною частиною «соціального простору». У соціальному світі є кілька «полів» (економічне, політичне, релігійне, культурне тощо). «Поле» виступає своєрідним різновидом ринку, де використовуються різні види «капіталів» (економічний, культурний, соціальний). При цьому «капітал» – це факт закріплення людських соціальних відносин у формі інтересів, поваги, обов'язку, що дає шанси на здобуття влади, впливу в межах певного соціального поля (культурний капітал – дипломи, знання, рівень мови, манери; соціальний капітал – зв'язки, мережі впливу).

Саме П. Бурдьє першим звернув увагу проблеми, пов'язані з новим перерозподілом світових ресурсів, появою «нових бідних».

Дослідження П. Бурдьє соціальних факторів змінили погляд на деякі інститути: музеї, телебачення, науку, освіту. Разом із **Жан-Клодом Пассероном** він показує, яким чином система шкільної освіти «відкидає» дітей зі скромного середовища та спростовує сформовані уявлення про рівні можливості державної школи. Він

також говорить про те, що погляди й «габітус» викладачів престижних шкіл, які схожі з поглядами дітей з родин визначеного соціального рівня, сплетені міцним культурним і соціальним капіталом, сприяють відтворенню з покоління в покоління нового, так званого «державного дворянства».

Отже, постмодернізм – це відображення структурно подібних явищ у суспільному житті й культурі сучасних високорозвинених країн, породжених новою соціокультурною ситуацією кінця ХХ – початку ХХІ ст. У центрі цієї ситуації процес формування специфічного, невідомого раніше типу відносин між людиною і суспільством, коли особистісні риси стають однією з домінант соціального поступу, а розвиток людини (унікального творчого суб'єкта) виявляється джерелом глобальних економічних, політичних, соціальних, культурних трансформацій. Постмодернізм – динамічно рухливий комплекс уявлень, для якого найкращими відповідниками є поняття певної ментальності, особливого погляду на світ, специфічного способу світосприйняття, світовідчуття й оцінки суспільства та людини в ньому, сучасного відчуття духу своєї епохи – кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Резюме II

Соціальне пізнання XVII-XVIII ст. створило нові умови для подальшого розвитку соціології в XIX ст. Відкриття законів матеріального виробництва, установлення статистичних і демографічних об'єктивних тенденцій і закономірностей сприяли збагаченню соціального знання новими ідеями та проблемами.

А. Сен-Симон один із перших приходять до розуміння «позитивного» знання і позитивної науки та пропонує перейти від абстрактної науки про людину до справжньої та надати їй позитивний характер. Ідеї А. Сен-Симона лягли в основу системи позитивної філософії О. Конта, котрий називає соціальну науку «соціальною фізикою», а згодом уводить термін «соціологія». Значення діяльності О. Конта: створив нову науку про суспільство – соціологію; дав орієнтацію на позитивне знання, на предметну й методичну визначеність, науковість; розглядав суспільство як систему з її статистичними та динамічними елементами.

Більшість соціологічних шкіл XIX ст. намагалися зрозуміти соціальне через біологічне чи природниче, а тому одержали назву натуралістичної соціології, у межах якої розвивалися органіцизм, соціал-дарвінізм, расово-антропологічний і географічний напрями.

Органістичну школу започаткував Г. Спенсер. Його соціологічна система ґрунтується на еволюційній теорії, органіцизмі та вченні про соціальні організації (інститути). Зауважує, що діяльність соціальних інститутів спрямована на збереження сталості соціального організму, врівноваження взаємодії між його структурними елементами. Заслугою Г. Спенсера є започаткування ним дослідження соціальних інститутів та установ як істотних знарядь соціального контролю, розкриття механізмів їх діяльності тощо.

Серед найвідоміших представників органіцизму були також П. Лілієнфельд, О. Стронін, А. Шеффле, Р. Вормс, А. Еспінас, А. Фульє та ін. Однак механічне перенесення законів біології на суспільство та поверхові довільні аналогії майже нічого не дало для наукового розуміння суспільства, особливо його законів.

Учення Ч. Дарвіна безпосередньо вплинуло на формування концепції соціал-дарвінізму. Є підстави пов'язувати генезис соціального дарвінізму з ідеями Р. Мальтуса про боротьбу за існування. Найвідоміші представники – У. Беджгот, Л. Гумплович, У. Самнер, Г. Ратценхофер, А. Смолл та ін. У центрі досліджень – проблеми міжгрупової боротьби та соціальних конфліктів, викликані протилежністю інтересів, потреб, які трактуються як біологічні фактори виживання найбільш пристосованих і сильних.

У руслі натуралістичного напрямку соціології XIX ст. виникає расово-антропологічна школа з такими принципами: визнання расового фактора

як визначального в історичному процесі, проголошення біологічної і культурної відмінності рас, намагання довести існування ієрархії рас, проведення ідеології та практики боротьби за збереження «чистоти» «вищої» раси та виступи проти змішування рас як головної причини фізичної та культурної деградації суспільства. Один з основоположників расово-антропологічної школи в соціології Ж. Гобіно вбачає головні причини розвитку суспільства в расових особливостях народів. Чистота раси розглядається ним як головна причина розвитку цивілізації.

Спроби виявити залежність соціальних процесів від природних умов є в працях логографів, істориків, філософів стародавнього світу, у творчості Ж. Бодена, Ш. Монтеск'є та А. Тюрго. Ця традиція була продовжена географічною школою в соціології XIX ст. (Г. Бокль, Ж. Реклю, Л. Мечников, Ф. Ратцель, Р. Челлен та ін.). Природні фактори визнавалися визначальними у розвитку суспільства.

Марксизм тісно пов'язаний із масовими соціальними рухами. Ідеї К. Маркса можна звести до моделей «базису-надбудови», «органічної цілісності суспільства» та його «діалектичного розвитку». Концепція «матеріалістичного розуміння історії» полягає у сприйнятті правових, етичних, релігійних цінностей як чогось вторинного порівняно з матеріальними інтересами.

У другій половині XIX ст. у психологічному напрямі виявляються два підходи досліджень – номіналізм і реалізм. Методологія номіналізму розглядає індивіда головним елементом і джерелом діяльності (теорії наслідування, інтеракціоналізму, інстинктивізму, зокрема психоаналіз З. Фрейда), реалізм стверджує, що носіями соціальної реальності є надіндивідуальні суб'єкти – народ, маси, натовп, групи і т.п. (концепції «психології народів», «натовпу»).

Одними з перших концепцій психологічного напрямку в соціології були концепції групової поведінки, «психологія народів», зокрема М. Лацаруса та Х. Штейнталя. Суб'єктом історії вчені розглядали народ як уособлення «духу цілого». Ці ідеї розвивав В. Вундт. Популярною була концепція «психології натовпу», яку обґрунтував С. Сігеле і далі розвинув Г. Лебон. Г. Лебон поділяв ідеї щодо ієрархічності людських рас, критикував ідеї демократії та соціальної рівності; розглядав цивілізацію як продукт інтелектуально творчої еліти, котра в сучасних йому умовах поступово відтісняється від участі в історичному процесі, на зміну «ері еліти» приходить «ера мас», сліпої і стихійної юрби.

Г. Тард займався розробкою процесів наслідування та їх значення в житті суспільства. У центр дослідження ставив індивіда, а суспільства розглядав як продукт взаємодії індивідів. В основі соціології, за Г. Тардом, лежить колективна психологія, яка вивчає відношення нашого «Я» з іншими «Я» та їх взаємовпливи. Кожна людина – унікальна

самобутня монада – неподільна єдність і першооснова всього; суспільство існує завдяки індивідам і в індивідах.

В американській соціології кінця ХІХ – початку ХХ ст. виник інтеракціонізм. З'являється спроба подолати протистояння суспільства й особи. Ч. Кулі розглядає суспільство як психологічний організм, що існує як цілісність завдяки тісній взаємодії між індивідами, соціальними групами та суспільством, де соціальне й індивідуальне частини цілого – «людського життя». Основу цієї взаємодії зумовлює психічна природа людини – суспільство не може існувати без психічних реакцій, почуттів, взаємних оцінок людини людиною.

Однією з течій у психологічній соціології є інстинктивізм. Дослідження інстинктів у біології стимулювало пошуки пояснення явищ людської психіки, незрозумілі з раціональної точки зору (гіпноз, установки, несвідоме, страх, гнів тощо). Вони стали розглядатись як імпульси чи інстинкти та використовуватися для пояснення соціальних процесів.

У. Мак-Дугал розглядає інстинкти як основу життя й пояснює форми людської поведінки та діяльності через детермінацію їх притаманними людині інстинктами. Інстинкти є природженими та набутими; вони зумовлюють особливості мислення й поведінки індивідів, груп. Вони – першоджерела особливостей кожного народу й індивіда.

З. Фрейд намагався поєднати через індивідуальну психіку біологічне, соціальне, індивідуальне та загальне. Розкриваючи сенс людської поведінки через її інстинкти, нахили, пристрасті, потяги, він аналізує ці психічні явища у зв'язку з соціальними процесами – нормами поведінки, творчістю, культурою і т.д. Розглядає психіку на рівні несвідомого, передсвідомого та свідомого. Домінуючим серед людських інстинктів у сфері несвідомого вважає лібідо як загальну причину людської поведінки, діяльності, характеру тощо.

Л. Кетле уперше всебічно використав статистичні методи для вивчення соціальних явищ у різних сферах суспільного життя. Він уводить поняття «середньої людини» – середня узагальнююча величина, яка відображає узагальнені середні ознаки (вікові, інтелектуальні, моральні й т. н.). Після поширення ідей Л. Кетле розпочинається масове дослідження явищ злочинності, умов життя бідних верств населення, освіти, культури і т.д. Цей напрям одержав назву «моральної статистики» (А. Геррі, Д. Девіс, Дж. Сінклер).

Ле Пле поставив за мету виявити причини суспільних процесів, з якими пов'язані соціальні потрясіння. Його метод дослідження – монографічний, (спостереження). Вважав першоосновою суспільного устрою ідеї, звичаї й інституції приватного життя, які більше, ніж писані закони, характеризують суспільство. Розробляв складну систему чинників

стабільності суспільства. Головний об'єкт його аналізу – сім'я (патріархальна, нестійка та корінна).

Дослідження соціальних факторів деформації емпіричного матеріалу розпочав Д. Журавський. Підкреслював необхідність використання «чисельної сторони» для вивчення явищ дійсності: напівграмотне начальство на місцях не зацікавлене в поданні точних даних, приховує крадене; конторські облікові книги складаються на підставі усних свідчень начальства, часті зміни священниками приходів зумовлюють значні помилки в метричних книгах.

У XIX ст. з'являються перші спроби вивчення громадської думки методами опитування, започатковане журналістами США. Вибори конгресу, президента, адміністрації штатів і місцевої влади вимагали знання розстановки політичних сил, настроїв і вподобань виборців, їх ставлення до кандидатів.

Соціальна наука в XIX ст. набуває прагматичного значення. Це виявилось у використанні досягнень соціології, соціальної та загальної психології у рекламній справі. Рекламну справу започатковує в 1841 р. бізнесмен з Філадельфії В. Палмер, який у газетах опублікував рекламу своїх товарів.

Важливе значення для формування національної соціологічної традиції мали методологічні дискусії в німецькій історичній науці 1880–1890-х рр., де обговорювалось питання взаємозв'язку економічної сфери та позаекономічних факторів суспільного розвитку.

Ф. Тьонніс специфіку соціології вбачає в абстрактному, ідеалізованому – «формальному» характері її об'єкта. Соціологія вивчає зв'язки та відношення, які не очевидні, не фіксовані прямо й безпосередньо, а можуть бути лише абстраговані з реальних життєвих ситуацій, із фактів соціальної взаємодії. Тому її метод, вказує Ф. Тьонніс, більш схожий на методи хімії, ніж на методи описового природознавства.

Г. Зіммель увійшов до історії соціології як майстер феноменологічного аналізу «чистих форм суспільності», його висновки ґрунтуються на інтерпретації таких конкретних форм людської взаємодії, як праця, панування й порядкування, обмін, конкуренція і т.п. Соціологія, за Г. Зіммелем, – це новий засіб дослідження, новий метод, який дає змогу підійти до явищ новим шляхом.

М. Вебер свої теоретичні розробки називав дослідженнями «розуміючої соціології» і пояснював як методологічний антипод позитивістсько-натуралістській соціології. Важливим напрямом його дослідницьких інтересів є соціологія господарства та права, влади й суспільства. Досліджував також східні релігійні вчення під кутом зору їх відповідності інтересам певних суспільних класів і станів та їх етичної спрямованості.

На зламі XIX-XX ст. творцем нової парадигми соціології став Е. Дюркгейм, теоретичну концепцію якого називають соціологізмом, соціологічним реалізмом. Він прагнув розмежувати поняття індивідуального й колективного (соціального), доводячи пріоритет останнього. Соціальні явища розглядав як щось зовнішнє щодо індивідів, як об'єктивні даності.

Загалом соціологія XX ст. вирізняється поліпарадигмальністю, оскільки представлена розмаїттям шкіл, напрямів, течій з різною теоретичною та практичною спрямованістю: емпірична соціологія (чиказька, колумбійська, гарвардська школи); структурний функціоналізм (Т. Парсонс, Р. Мертон) і конфліктологія (Ч. Мілс, Л. Козер, Р. Дарендорф, К. Боулдінг, М. Крозьє, Д. Белл та ін.); інтерпретативний напрям теоретичної соціології, що охоплює символічний інтеракціонізм (Ч. Джеймс, Ч. Кулі, Дж.-Г. Мід й ін.), етнометодологію як різновид феноменологічної соціології (Г. Гарфінкель, А. Сікурелл), неомарксизм (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Р. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм, Ю. Хабермас та ін.), теорію соціального обміну, спрямовану на реальну поведінку раціонально діючого індивіда (Дж. Хоманс, П. Блау). Окремим самостійним напрямом є інтегральна соціологія П. Сорокіна, в основі якої концепції соціокультури та соціокультурної динаміки, що охоплюють усі соціологічні аспекти культури в її найширшому вияві. Своєрідним соціологічним вченням є теорії постіндустріального суспільства (Дж. Гелбрейт, Д. Белл, А. Турен, О. Тофлер та ін.) і постмодернізм (Е. Гідденс, П. Бурдьє, Ж.-К. Пассерон й ін.).

Отже, теоретичні ідеї класиків світової соціологічної думки XIX – XX ст. свідчать про плюралізм думок і теоретичних концепцій. Кожен із класиків соціології обстоював своє бачення предмета, методів і проблематики цієї науки.

Запитання й завдання II

1. Які соціально-політичні фактори зумовили виникнення соціології як науки?
2. Розкрийте значення ідей А. Сен-Симона для становлення соціології.
3. У чому полягає лінійна система класифікації форм наукового знання О. Конта?
4. Якою є структура соціологічного знання О. Конта?
5. У чому полягає «закон трьох стадій» О. Конта?
6. Визначте історичне значення соціологічного вчення О. Конта.
7. Які ідеї запозичив О. Конт у свого вчителя А. Сен-Симона?
8. Дайте загальну характеристику соціологічного натуралізму.
9. Охарактеризуйте соціологічну систему Г. Спенсера:

Еволюційна теорія
Органіцизм
Вчення про соціальні інститути

10. У чому полягає заслуга Г. Спенсера в історії соціології?
11. Що нового внесли представники органістичної школи в соціологію?
12. Розкрийте причини виникнення й характерні риси соціального дарвінізму.
13. Проаналізуйте зміст основних концепцій расово-антропологічної школи.
14. Визначте місце й роль географічної школи в соціології.
15. У чому полягає специфіка соціального вчення К. Маркса?
16. Дайте оцінку соціальної теорії марксизму:

Позитивне	Негативне	Не можна визначити, як позитивне чи негативне
...

17. Визначте причини виникнення психологічного напрямку в соціології XIX-XX ст.
18. У чому полягає елітарність і соціальна обмеженість поглядів Г. Лебона?
19. Проаналізуйте достовірність основних положень теорії наслідування Г.Тарда.
20. Визначте сутність інтеракціоністської концепції Ч. Кулі.
21. Виділіть характерні особливості інстинктивізму У. Мак-Дугала.
22. У чому полягає психоаналітична теорія З. Фрейда?
23. Чому принцип сублимації З. Фрейд вважав основним методологічним принципом аналізу соціокультурних процесів?
24. Назвіть причини інтенсивного розвитку емпіричних соціальних досліджень XIX-XX ст.
25. Розкрийте значення досліджень Л. Кетле для прогнозування соціальних процесів.

26. Проілюструйте значення масових анкетних опитувань у ХІХ ст. для розвитку соціології.
27. У чому полягає новизна емпіричних досліджень Ле Пле?
28. Назвіть основні проблеми німецької формальної соціології ХІХ-ХХ ст.
29. Яке значення мало вчення Ф. Тьонніса про «спільноту» і «суспільство» для подальшого розвитку соціологічної теорії?
30. Визначте сутність формальної соціології Г. Зіммеля.
31. У чому полягають теоретичні дослідження М. Вебера у галузі «розуміючої» соціології?
32. Визначте смисл праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму».
33. Проаналізуйте теорію соціальної дії М. Вебера.
34. Визначте основні елементи соціологічної теорії М. Вебера.
35. Опишіть соціологічні дослідження М. Вебера у галузі релігії.
36. У чому полягає новаторство соціологічної концепції Е. Дюркгейма?
37. Як визначає Е. Дюркгейм соціальну норму та патологію?
38. Опишіть типологію суспільних форм Е. Дюркгейма.
39. Визначте засади вчення Е. Дюркгейма про суїцид.
40. Узагальніть теоретичні ідеї класиків світової соціологічної думки ХІХ – початку ХХ ст.:

	Бачення предмета, методів і проблематики соціології
О. Конт	
Г. Спенсер	
К. Маркс	
М. Вебер	
Е. Дюркгейм	

41. Чим пояснюється різноманітність шкіл, напрямів, течій соціології ХХ ст.?
42. Охарактеризуйте соціологічні вчення ХХ ст.

Напрямок, течія	Представники	Проблематика
структурний функціоналізм	Т. Парсонс, Р. Мертон	
конфліктологія		
символічний інтеракціонізм		
етнометодологія		
неомарксизм		
теорія соціального обміну		
інтегральна соціологія		
теорії постіндустріального суспільства		
постмодернізм		

Тестовий контроль знань II

1. Класичний період розвитку соціології розпочинається з:
 - а) 1819 р., коли виходить 1-й том праці А. Шопенгауера «Світ як воля та уявлення»;
 - б) формування нової філософської парадигми, яка протиставляла класичній традиції нового часу альтернативні напрями в змісті філософствування;
 - в) розвитку природознавства у XIX ст.;
 - г) виникнення «позитивної науки» про суспільство напр. 30-х рр. XIX ст.

2. Термін «соціологія» з'явився:
 - а) на початку XX ст.;
 - б) наприкінці XVIII ст.;
 - в) у першій половині XIX ст.;
 - г) в античності.

3. Першим у науковий обіг термін «соціологія» увів:
 - а) Георг Зіммель;
 - б) Огюст Конт;
 - в) Герберт Спенсер;
 - г) Чарльз Хортон Кулі.

4. Позитивізм як науковий напрям:
 - а) заперечував пріоритет спостереження;
 - б) абсолютизував досягнення природознавства;
 - в) фіксує і пояснює наукові факти;
 - г) відкидав стару «метафізику» і вводив нові теоретико-методологічні положення, які визначали «позитивне» дослідження.

5. А.Сен-Симон першим приходить до розуміння «позитивного» знання і позитивної науки, запропонував перейти від абстрактної науки про людину до справжньої, надати їй позитивний характер.
Так. Ні.

6. Основою прогресу суспільства вважав прогрес знання, прогрес людського розуму, який він розглядав як «верховний закон»:
 - а) О. Конт;
 - б) А. Сен-Симон;
 - в) Г. Спенсер;
 - г) Е. Дюркгейм.

7. Сутність позитивізму як соціологічного методу полягає в:
 - а) запереченні основних принципів негативізму;

- б) визнанні універсалізму законів природи й доцільності застосування методів природничо-наукових дисциплін до вивчення суспільства;
 - в) твердженні першорядного й виняткового значення соціальної реальності й соціологічних методів пояснення буття людини та її середовищ;
 - г) визнанні необхідності специфічного методу пізнання в соціальних науках, що відрізняє їх від дисциплін природничо-наукового циклу.
8. О. Конт стверджує, що елементарною структурною одиницею суспільства є:
- а) мала група;
 - б) родина;
 - в) рід;
 - г) особистість.
9. Суспільний прогрес, за О. Контом, є предметом вивчення:
- а) соціальної статистики;
 - б) соціальної динаміки;
 - в) соціальної фізики;
 - г) соціометрії.
10. Основоположником якого теоретичного напрямку соціології є Герберт Спенсер:
- а) соціологізм;
 - б) органічна аналогія;
 - в) концепція ідеальних типів;
 - г) історичний матеріалізм.
11. У межах соціологічного натуралізму розвивалися:
- а) позитивізм, дарвінізм;
 - б) біологізм, редукціонізм, еволюціонізм;
 - в) органіцизм, соціал-дарвінізм;
 - г) расово-антропологічний і географічний напрями.
12. Соціологічна система Герберта Спенсера ґрунтується на:
- а) космогонічній теорії;
 - б) еволюційній теорії;
 - в) органіцизмі;
 - г) вченні про соціальні організації – інститути.
13. Які фактори соціального розвитку Г. Спенсер відносить до вторинних:
- а) клімат;
 - б) наслідки вирубань лісів;
 - в) флору й фауну;
 - г) інтелектуальні якості соціальних одиниць.
14. Еволюція, за Г. Спенсером, – це:

- а) синонім прогресу;
- б) процес швидкого, стрибкоподібного переходу матерії з одного стану в інший;
- в) процес плавного, поступового нагромадження кількісних змін у стані матерії;
- г) інтеграція матерії з переходом з невизначеного стану в певне.

15. Суспільство, на думку Г. Спенсера, – це:

- а) випадкове скупчення взаємодіючих між собою людей;
- б) група індивідів, що складаються в родинному зв'язку між собою;
- в) досить тривале об'єднання самостійних індивідів, що не вступають у регулярні взаємодії;
- г) продукт еволюції малих людських співтовариств у більші.

16. Кому належать праці:

- 1) «Соціологія як предмет вивчення», «Основні начала», «Основи соціології»;
- 2) «Курс позитивної філософії», «Дух позитивної філософії»;
- 3) «Про поділ суспільної праці», «Метод соціології», «Самогубство», «Елементарні форми релігійного життя».
 - а) Е. Дюркгейму;
 - б) О. Конту;
 - в) А. Сен-Симону;
 - г) Г. Спенсеру.

17. Ідея еволюції спиралася на:

- а) науковий природничий матеріал;
- б) єдність інтеграції, коли об'єкти переходять від стану однорідності до різнорідності;
- в) об'єднання людей у зв'язку із зростанням їх чисельності;
- г) на всі явища природи та суспільства (космічні, хімічні, біологічні, соціальні, у тому числі психологію та культуру).

18. Уводить в ужиток соціологічний термін «соціальний інститут»:

- а) Г. Спенсер;
- б) А. Сен-Симон;
- в) П. Лілієнфельд;
- г) А. Шеффле.

19. Соціальний дарвінізм:

- а) орієнтувався на пошуки зовнішніх аналогій між організмом і суспільством;
- б) виник на основі ідей Р. Мальтуса про боротьбу за існування;
- в) аналізує соціальні процеси без їх підведення під біологічне;

г) намагався використати закони біологічної науки для розуміння суспільства.

20. Найвідоміші представники соціального дарвінізму:

- а) П. Лілієнфельд, О. Стронін, А. Шеффле, Р. Вормс, А. Еспінас, А. Фульє;
- б) У. Беджгот, Л. Гумплович, У. Самнер, Г. Ратценхофер, А. Смолл;
- в) Р. Мальтус, Ж. Гобіно, Л. Мечников.

21. Соціальних дарвіністів об'єднує:

- а) натуралізація соціального;
- б) визнання природного відбору та боротьби за існування як головних соціальних детермінант;
- в) перенесення законів біологічного світу на історію;
- г) аналіз соціальних конфліктів і суперечностей.

22. Концепції расово-антропологічної школи визнані сучасною наукою та мають практичне значення.

Так. Ні.

23. Спільні принципи расово-антропологічної школи:

- а) невизнання расового фактора як визначального в історичному процесі;
- б) проголошення біологічної і культурної подібності рас;
- в) намагання довести існування ієрархії рас;
- г) проведення ідеології та практики боротьби за збереження «чистоти» «вищої» раси та виступи проти змішування рас як головної причини фізичної та культурної деградації суспільства.

24. Основоположник расово-антропологічної школи в соціології:

- а) Жозеф Артюр де Гобіно;
- б) Жорж Ваше де Ляпуж;
- в) Отто Аммон;
- г) Х'юстон Стюарт Чемберлен.

25. Географічний напрям у соціології XIX ст. презентують:

- а) Ж. Боден, Ш. Монтеск'є, А. Тюрго;
- б) Ж. Гобіно, Ж. Ляпуж, О. Аммон;
- в) Г. Бокль, Ж. Реклю, Л. Мечников.

26. Всі представники географічного напрямку:

- а) природні фактори визнавали визначальними у розвитку суспільства;
- б) не визнавали абсолютизації природних факторів;
- в) вбачають залежність між ландшафтом країни й інтелектуальними та психологічними особливостями народу.

27. Географічна школа вперше поставила питання про:
- а) характер взаємодії та взаємовпливу суспільства і природи;
 - б) походження людини;
 - в) значення географічного чинника в історичному процесі;
 - г) головну причину соціального прогресу.
28. Карл Генріх Маркс:
- а) прагнув по-новому осмислити майже всі сучасні йому соціальні науки (економічні, історичні, правові, політичні та ін.);
 - б) ставить питання про створення нової окремої науки про суспільство;
 - в) протиставляв позитивізму гегелівський діалектичний метод;
 - г) позитивно поставився до контівської класифікації наук.
29. Базис у марксистській аналітичній схемі суспільства - це:
- а) продуктивні сили суспільства;
 - б) фундамент, на який опирається керування суспільством;
 - в) виробничі відносини;
 - г) сукупність продуктивних сил і виробничих відносин.
30. Психологічний напрям у соціології ХІХ – початку ХХ ст. виник унаслідок:
- а) кризи натуралістичного пояснення сутності соціально-історичних явищ;
 - б) інтенсивного становлення психології;
 - в) спроб пояснити суспільні відносини, механізми соціального розвитку через окремі психологічні явища та процеси.
31. У другій половині ХІХ ст. у психологічному напрямі в соціології виявляються такі підходи досліджень, як:
- а) номіналізм і реалізм;
 - б) ідеалізм і матеріалізм;
 - в) психологізм і індивідуалізм;
 - г) раціоналізм і інтуїтивізм.
32. Встановіть відповідність між представниками та їхніми концепціями:
- а) групової поведінки, «психологія народів»;
 - б) «психології натовпу»;
 - в) психоаналізу;
 - г) наслідування;
 - д) інстинктивізм.
1. С. Сігеле, Г. Лебон.
 2. У. Мак-Дугал.
 3. М. Лацарус, Х. Штейнталь, В. Вундт.
 4. Г. Тард.
 5. З. Фрейд, Е. Фромм.

33. Гюстав Лебон:

- а) висував ідею про незмінність рис людського характеру від обставин;
- б) поділяв ідеї щодо ієрархічності людських рас;
- в) критикував ідеї демократії та соціальної рівності;
- г) розглядав цивілізацію як продукт діяльності натовпу;
- д) розглядав цивілізацію як продукт діяльності інтелектуально творчої еліти.

34. Габріель Тард:

- а) засновник вчення про унікальні, самобутні монади;
- б) досліджував психологічні основи винаходів і відкриттів;
- в) у центр дослідження ставив індивіда, а суспільства розглядав як продукт взаємодії індивідів;
- г) займався розробкою процесів наслідування та їх значення в житті суспільства.

35. Чарльз Хортон Кулі;

- а) розглядає суспільство як психологічний організм, що існує як цілісність завдяки тісній взаємодії між індивідами, соціальними групами та суспільством;
- б) стверджує, що основу суспільства становлять взаємовідносини між індивідами;
- в) розглядав формування «первинних груп» як результат соціалізації індивіда;
- г) протиставляє соціальне й індивідуальне як частини людського життя.

36. Уільям Мак-Дугал:

- а) пояснює людську поведінку через залежність від думки соціуму;
- б) створює на основі цього модель особистості і включає в неї три елементи – «воно», «я» і «над-я»;
- в) розглядає інстинкти як основу життя;
- г) пояснює форми людської поведінки та діяльності через детермінацію їх притаманними людині інстинктами.

37. Зигмунд Фрейд:

- а) обмежився аналізом психологічного світу людини;
- б) аналізує психічні явища у зв'язку з соціальними процесами – нормами поведінки, творчістю, культурою і т.д.;
- в) розглядає психіку на трьох рівнях: несвідоме, передсвідоме та свідоме;
- г) розмежовував біологічне, соціальне, індивідуальне та загальне.

38. Процеси трансформації імпульсів несвідомого З. Фрейд називає:

- а) витісненням і сублимацією;
- б) енергією несвідомого;
- в) інстинктивними потягами до насолоди;

- г) енергією інстинкту «воно».
39. Один із засновників сучасної теорії статистики:
- а) О. Конт;
 - б) Ле Пле;
 - в) Е. Дюркгейм;
 - г) Л. Кетле.
40. «Закон Енгеля» розкриває:
- а) систему чинників стабільності суспільства;
 - б) взаємозв'язок між сімейним бюджетом і часткою витрат на харчування;
 - в) проблеми соціальної гігієни;
 - г) причини суспільних процесів, з якими пов'язані соціальні потрясіння.
41. Дослідження соціальних факторів деформації емпіричного матеріалу у ХІХ ст. виконував:
- а) Ернст Енгель;
 - б) Дмитро Журавський;
 - в) Чарльз Бут;
 - г) Ламбер Кетле.
42. Рекламну справу започатковує:
- а) у 1841 р. бізнесмен з Філадельфії Волні Палмер;
 - б) рекламне агентство у Бостоні, засноване Джорджем Роуеллом;
 - в) у 1869 р. «Американський газетний довідник Роуелла».
43. Фердинанд Тьонніс:
- а) зробив першу спробу в соціології систематизації основних понять соціології;
 - б) розробив вчення про спільноту й суспільство (гемайншафт і гезельшафту);
 - в) досліджував попередні суспільства й не приділяв увагу проблемам сучасного життя;
 - г) увів у науковий обіг поняття громадської думки, визначаючи її як один з головних факторів суспільного розвитку.
44. Георг Зіммель:
- а) майстер феноменологічного аналізу «чистих форм суспільності»;
 - б) виділяв три рівні соціального пізнання: екзистенційний, формальний, предметно-змістовний;
 - в) ставив проблему зв'язку між індивідом і групою, розглядав деякі механізми їх взаємодії;
 - г) досліджував східні релігійні вчення та їх вплив на свідомість.
45. Центральним поняттям «розуміючої» соціології Макса Вебера є:

- а) соціальний факт;
- б) закон інтелектуальної еволюції;
- в) соціальна дія;
- г) спосіб виробництва.

46. М. Вебер переконаний, що капіталізм як система раціонального господарювання і «дух капіталізму» як психологічна готовність до такого господарювання – це ідентичні речі.
Так. Ні.

47. Автором концепції харизматичного панування є:

- а) Огюст Конт;
- б) Герберт Спенсер;
- в) Еміль Дюркгейм;
- г) Макс Вебер.

48. Емілю Дюркгейму належить:

- а) теорія еволюції;
- б) концепція ідеальних типів;
- в) ідея про розходження механічної й органічної солідарності;
- г) теорія конфлікту.

49. Які з суспільств, за Е. Дюркгеймом, засновані на механічній солідарності, де особистість не належить собі й поглинається колективом:

- а) архаїчні;
- б) індустріальні;
- в) цивільні;
- г) постіндустріальні.

50. Емілю Дюркгейму належить:

- а) теорія суспільного договору;
- б) закон ієрархії наук;
- в) концепція механічної й органічної солідарності;
- г) теорія суспільно-економічних формацій.

51. Головні ознаки соціальних фактів, за Е. Дюркгеймом, це:

- а) приналежність їх до громадського життя й незалежність від природного середовища;
- б) незалежне від індивіда існування й здатність робити на індивіда тиск (примусова сила);
- в) походження від соціальної взаємодії членів суспільства;
- г) культурна й політична природа.

52. Еміль Дюркгейм;

- а) розуміє злочин як соціальну патологію;

- б) пояснює існування злочинності недосконалістю правових норм;
 - в) позитивно ставиться до спроб класифікації суспільств за етапом їх цивілізації;
 - г) зауважує, що існування злочинності нормальне, доки воно не сягає певного для кожного суспільства рівня.
53. Е. Дюркгейм розмежував такі типи солідарності:
- а) органічний і насильницький;
 - б) природний і механічний;
 - в) індивідуальний і колективний;
 - г) професійний і загальнолюдський.
54. Дюркгейм вважає самогубство соціальним фактом, формою вияву влади вищої колективної реальності над індивідом.
Так. Ні.
55. Автором класичної соціологічної роботи «Самогубство» є:
- а) Карл Маркс;
 - б) Макс Вебер;
 - в) Еміль Дюркгейм;
 - г) Герберт Спенсер.
56. Творцем теорії соціального конфлікту вважають:
- а) Огюста Конта;
 - б) Макса Вебера;
 - в) Карла Маркса;
 - г) Пітирима Сорокіна.
57. Хто з соціологів уважав, що головне в суспільному розвитку - це не стабілізація суспільства, а його руйнування й заміна іншим, більш справедливим:
- а) Е. Дюркгейм;
 - б) К. Маркс;
 - в) М. Вебер;
 - г) М. Спенсер.
58. Назвіть класиків соціології, яким належать такі ідеї:
- А. Мотиви інших людей ми розкриваємо завдяки тому, що в схожих ситуаціях більшість людей вчиняє однаково.
 - Б. Пролетаріату належить особлива місія створення нового суспільства, унаслідок чого він сам зникає як клас.
 - В. Солідарність членів суспільства базується на колективній свідомості – сукупності загальних вірувань і почуттів, які розділяють члени однієї соціальної групи або суспільства.

Г. Вчення про суспільство повинне складатися з двох частин – соціальної статички, що описує закони існування, і соціальної динаміки, що описує закони зміни суспільства й етапи цієї зміни.

59. Поняття ідеального типу як інструменту вивчення соціальних явищ увів у науковий обіг:

- а) Герберт Спенсер;
- б) Еміль Дюркгейм;
- в) Макс Вебер;
- г) Карл Маркс.

60. Найбільш розгорнута теорія соціальної стратифікації належить:

- а) Карлу Марксу;
- б) Пітириму Сорокіну;
- в) Максу Веберу;
- г) Емілю Дюркгейму.

61. Відповідно до концепції М. Вебера, соціальними діями, що найбільшою мірою визначають послідовну раціоналізацію громадського життя, є:

- а) ціле-раціональні;
- б) ціннісно-раціональні;
- в) традиційні;
- г) афективні.

62. Хто з класиків соціології вивчав особливий вплив релігійних поглядів на способи організації господарського життя:

- а) М. Вебер;
- б) Е. Дюркгейм;
- в) О. Конт;
- г) К. Маркс.

63. Що загального, за Е. Дюркгеймом, міститься в усіх релігіях?

- а) концепція Бога як могутньої надприродної істоти;
- б) наявність інституту церкви;
- в) розподіл усього світу на дві категорії: сакральне й профанне;
- г) наявність культів поклоніння.

64. Аномічне самогубство, згідно з ученням Е. Дюркгейма, найбільш характерне для тих суспільств, де:

- а) панує політеїзм;
- б) переважає органічний тип солідарності;
- в) переважає механічний тип солідарності;
- г) не спостерігається поглибленого поділу праці.

65. Встановіть відповідність між напрямами й течіями соціології ХХ ст.

- 1) емпіричні напрями:
- 2) теоретичні напрями:
- 3) інтерпретативні напрями:
 - а) теорії постіндустріального суспільства;
 - б) клінічна соціологія, соціальна інженерія;
 - в) структурний функціоналізм, конфліктологія;
 - г) інтеракціонізм, феноменологія, етнометодологія, неомарксизм;
 - д) теорія соціального обміну;
 - е) інтегральна соціологія;
 - ж) постмодернізм.

66. Засновниками структурного функціоналізму є:

- а) Т. Парсонс, Р. Мертон;
- б) Г. Спенсер, Е. Дюркгейм;
- в) М. Вебер, Г. Зіммель;
- г) П. Сорокін.

67. Толкотт Парсонс:

- а) стверджував, що соціологія повинна не лише «приходити» до теорії, а й «починати» з неї;
- б) вважає соціологію складовою філософії, предметною сферою якої є історія суспільства;
- в) основою прогресу суспільства вважав знання, людський розум;
- г) використовував положення М. Вебера, Е. Дюркгейма, З. Фрейда, поєднавши їх у функціональний підхід.

68. Роберт Мертон:

- а) запропонував більш точну модель структурно-функціонального аналізу та сприяв практично орієнтованому застосуванню її ідей;
- б) зосереджував увагу переважно на розгляді тих чи інших функцій різних соціальних утворень (організації, інституції);
- в) розробив положення про дисфункції (напруженості, стреси, конфлікти).
- г) досліджував девіантну поведінку, масові комунікації, міжособистісні відносини, бюрократичні структури, референтні групи й ін.

69. Теорія конфлікту:

- а) зосереджує увагу на механізмах самозбереження соціальної системи;
- б) зосереджує увагу на чинниках трансформації, якісного перетворення соціальної системи;
- в) базується на ідеї, що будь-яке суспільство характеризується нерівномірністю розподілу обмежених за кількістю цінних ресурсів, нерівний доступ до яких породжує конфлікти й антагонізм;
- г) розглядає конфлікти як неантагоністичні протиріччя, котрі можна регулювати.

70. Встановіть відповідність між соціологічними теоріями ХХ ст. і сутністю їх проблем.

- А. Зосереджується на осмисленні й аналізі соціальних взаємодій у їх символічному змісті; особистість і суспільство вважає наслідком рольової взаємодії між людьми.
- Б. Соціальна реальність визначається як феномен «життєвого світу», що безпосередньо поданий свідомістю індивідів, яка існує в їх колективних уявленнях і корегується людською інтуїцією та відчуттям.
- В. Займає проміжне положення між символічним інтеракціонізмом і феноменологією, звертає увагу на методи описування і конструювання соціальної реальності.
- Г. Обґрунтовує необхідність радикальних соціальних змін, здійснює критику індустріалізації, раціоналізації, панування меншості над більшістю.
- Д. Засновується на припущенні, що в поведінці людини домінують раціональні задатки, котрі спонукають її до отримання певної вигоди; тлумачиться як постійний обмін між людьми.

1. Символічний інтеракціонізм. 2. Феноменологія. 3. Етнометодологія. 4. Неомарксизм. 5. Теорія соціального обміну.

71. Пітирим Сорокін:

- а) виділив розділи: соціальна статика, соціальна механіка, соціальна динаміка;
- б) поділяв соціологію на теоретичну та практичну;
- в) критикував емпіричну соціологію за невміння охопити широкі соціальні проблеми;
- г) соціальне розшарування (економічна, політична, професійна нерівність людей) вважав нормальним станом людського життя.

72. Теорії постіндустріального суспільства:

- а) розглядали фактично новий етап науково-технічної революції, в якому наука і техніка виступали ворогами людства та його природного оточення;
- б) формували екорозумну економіку, працезберезувальні виробництва й електронно-інформаційну культуру;
- в) пріоритетами розвитку вважали загальнолюдські цінності й виживання людства як головні чинники епохи.

73. Соціологічний постмодернізм:

- а) пов'язаний зі зміною ролі культури в житті сучасного соціуму, здобуттям нею домінуючого становища серед інших соціальних сфер;
- б) як теорію запропонував Е. Гідденс;
- в) культурні фактори розглядає як критерій суспільного прогресу;
- г) інформацію, а не працю визнає системовизначальним фактором нової соціальної реальності.

МОДУЛЬ III. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

Стислий зміст модуля

Розвиток соціологічної думки в Україні як цілісний процес відтворює низку проблем, пов'язаних зі складними процесами становлення й розвитку українства від його початків до сьогодення. Хронологія української соціологічної думки налічує кілька етапів, що охоплюють протосоціологічний період, нову добу розвитку соціологічних знань, становлення академічної соціології, розвиток соціологічної думки радянського й еміграційного періодів, а також основні тенденції української соціології сьогодні.

Огляд інституціоналізації соціології в Україні свідчить, що для її гармонійного розвитку необхідні певні внутрішні й зовнішні умови. Бездержавність української нації, тривале перебування українських земель у складі різних імперій і т. п. значно деформували процес розвитку наукової позиції вітчизняної соціології, котра структурно існувала тривалий час у системі інших наук. Нині українська соціологія як наука й навчальна дисципліна продовжує своє становлення, виробляє методологічну базу, відповідний понятійно-категоріальний апарат і набуває ознак національної у складі світової історії наук.

Структура модуля

- Протосоціологічний період в Україні
 - Дохристиянський період
 - Християнський період
- Нова доба у розвитку соціологічних знань в Україні
 - Козацтво як соціальний феномен українського суспільства
 - Соціологічні ідеї українських гуманістів XVI ст.
 - Соціальні проблеми у творах українських полемістів
 - Роль Києво-Могилянської академії у формуванні соціологічного знання
 - Народний епос XVI – XVII ст.
- Українська протосоціологічна думка у XVIII – першій половині XIX ст.
 - Вплив ідей Г. Сковороди на становлення суспільної думки
 - Доба національно-культурного відродження
 - Історизм як світоглядна концепція XIX ст.

- Становлення академічної соціології в Україні
 - Громадсько-культурні організації. Кирило-Мефодіївське товариство
 - Соціологічні концепції членів женецького гуртка (М. Драгоманов, С. Подолинський, Ф. Вовк)
 - Розвиток українського позитивізму (М. Ковалевський, В. Антонович, М. Зібер)
 - Соціологічні погляди І. Франка
 - Соціологічні проблеми у доробку видатних українських учених (М. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Туган-Барановський та ін.)
 - Критика ідей марксизму в українській соціології
 - Соціологічні ідеї українських інтелектуалів
 - Соціологічні міркування та політичні ідеї В. Липинського
 - Критика позитивізму в українській соціології
- Вітчизняна соціологія в радянський період
- Розвиток української соціологічної думки в еміграції
- Українська соціологія сьогодні

Основні терміни: український етнос, індивідуалізм; космогонічні, антропогонічні, есхатологічні, теогонічні, календарні міфи; тотемізм, демонологія, родинно-родові культи, родовий пантеон, ритуали, обряд ініціації; язичницький, етизація, праслов'яни, язичництво, християнство, національна епіка; козацтво, козацькі реєстри, гетьман, старшина, підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, довбиші, пушкар, гармаш, толмач, шафар, канцеляристи, кошовий; кордоцентризм, полемісти, гармонізація суспільних відносин, історизм, кріпацтво, соціологічні студії, громадівство, федеративний принцип, федералістичні погляди, українські інтелектуали, націоналізм, патріотизм, українська національна ідея.

3.1. Протосоціологічний період в Україні

*В Україні протосоціологічний період розпочинається від становлення знань про суспільство, людину в суспільстві, соціальні спільноти, системи регулюючих норм і відносин між ними. Звичайно, початок української протосоціології дослідники пов'язують із періодом формування Русі й закінчують серединою ХІХ ст. Хоча варто пам'ятати про той факт, що перші уявлення про світ мали місце й до існування Давньоруської держави.

Цей період соціологічного знання був неоднорідним, зважаючи на особливості розвитку знань про суспільство, залежно від різноманітних чинників, культурних та економічних, соціальних і політичних та ін., його можна поділити на кілька етапів. Саме за ними вважаємо доцільним розглядати протосоціологічний період.

Дохристиянський період

В епічній традиції кожного народу найдавнішими є міфологічні сюжети. В архаїчному суспільстві міф був засобом осягнення буття, давав змогу розуміти минуле та прогнозувати майбутнє. І хоча усні традиції українського народу не зберегли міф як систему оповідальних текстів та особливу форму світопізнання, рефлексії міфічних уявлень і донині представлені у традиційних текстах різної жанрової належності, в обрядовій, ігровій та інших практиках.

Елементи осмислення явищ природи й людського життя в народному світогляді східнослов'янських племен були задовго до хрещення Русі й появи писемності. Формувався свій стиль життя і мислення, вироблялись характерні орієнтації на освоєння світу.

Необхідно відмітити, що відомостей з української міфології занадто мало, через це дати їй повну характеристику важко. Розвиток української міфології був перерваний уведенням християнства, і вона не змогла розвинути у закінчену систему. Були знищені пам'ятки мистецтва стародавнього язичницького світу, до нас дійшли тільки уривки з давньоруської міфології. Саме тому значний інтерес становлять усні перекази, народні звичаї, легенди, пісні, в яких розкривається справжнє життя українського народу.

У період панування міфів і епосу світогляду українського етносу було притаманне емоційно-піднесене та водночас шанобливе ставлення, боготворіння рідної землі, природи, у постійному зв'язку з якими народ черпав життєві сили, енергію, волю та незламність духу. Разом із тим, характерним був як індивідуалізм у поєднанні з ідеєю рівності та поваги до окремої людини, її свободи, так і негативне ставлення до неприйняття насилля, деспотизму, абсолютизму тощо.

Міфи давньоруського суспільства включають низку циклів – космогонічні, антропогонічні, тотемічні, есхатологічні, теогонічні, календарні тощо. Наприклад, космогонічний міф про створення світу з яйця. Сонце у цьому міфі представлене в образі Жар-птиці, яка своїм пером може освітити весь сад, а Зимовий Холод – змії-чарівник – хоче викрасти Жар-птицю. Проте вона встигає знести золоте яйце, з якого навесні знову народжується (воскресає) джерело

світла й тепла. Сонце-яйце своїм гарячим промінням зігріває землю, розганяє туман, примушує хмари лити дощові потоки. Так, з уявленням про яйце пов'язаний початок усього живого, того, що народжується. Звідси – звичай розписувати писанки, які дарували люди одне одному з побажанням здоров'я й довгого життя. Так, сакральність яйця, писанки була визначена ще до впровадження християнства, до тієї обрядності, яка пов'язана з Великоднем.

У дохристиянських антропологічних міфах, в яких мова йде про створення людини, частіше всього згадується дерево (дуб, ясен тощо) як матеріал, з якого створено людство. Цей матеріал (людина) оживлюється найчастіше небесним вогнем-блискавкою.

У давньоруських міфах пошаною користувалися звірі. Деякі ставали покровителями людини, захисниками певного роду чи племені, були їх тотемами. Навколо кожного тотема об'єднувалась певна група людей (рід, плем'я тощо), які вважались родичами. В епоху тотемізму відбулась велика персоніфікація, уособлення звірів (лисичка-сестричка, вовчик-братик і т. п.). Багато легенд є про перетворення людини на звіра чи птаха й навпаки.

Досить розвинутою була віра в духів-демонів, які пов'язувались з явищами природи, побутово-господарським життям. В українських народних казках, переказах, піснях змальовані різні демонічні істоти, найчастіше з людською подобою, антропоморфними рисами – русалка, відьма, диявол (чорт), вихор, вовкулака, песиголовець, домовик, змії тощо.

Особливо були поширені родинно-родові культу, культу предків, Роду і Рожаниці як богів родючості. Відомий культ богині Макоші у супроводі двох богинь Лади і Лелі, які опікувалися домашнім вогнищем і родиною. Давні слов'яни обожнювали предмети й сили природи, поклонялися деревам, річкам, струмкам, озерам, пагорбам тощо. Родовий пантеон доповнювали боги неба Сварог, Хорс і Даждьбог. Значна роль у цьому пантеоні належить Волосу (Велесу) – оборонцю худоби і торгівлі. У науковій літературі немає єдиної точки зору щодо однозначного визначення місця в цій ієрархії кожному з головних богів, особливо коли мова йде про «найголовнішого» бога (Род, Сварог, Перун тощо).

Релігійні вірування пройшли певні етапи розвитку. Спочатку людина не цікавилась небом, воно для неї було далеким від жорстоких буднів, з часом «небесні ворота» стали початковими космічними питаннями про тайни існування, смерті, про закони

природи, початок світу тощо. А в земному житті йшла боротьба двох сил – добра та зла. Досить розвинутим був культ предків як важливий принцип соціальної детермінації.

Особливість сприйняття людини полягала у тому, що не відбувалося чіткого протиставлення душі й тіла, характерного для християнського розуміння. Виявом цього є властиве слов'янській міфології уявлення про «множинність» душ. Відсутність антитези «дух-тіло» позначилось і на розумінні слов'янами акту творіння, яке мислилось не як перетворення «ніщо» на «щось», а виглядало актом упорядкування, де людині відводилась роль активного співучасника світових подій. Варто відмітити ще одну характерну рису уявлень цієї доби – життєрадісність, ясність, відсутність жорстоких, суворих богів, життя було спільним із веселою, радісною природою.

Найбільшу спорідненість з міфологією мають казки, легенди й перекази. Витоки **казок** сягають первісного мислення, властивих йому вірувань, що безпосередньо пов'язані з давніми ритуалами (зокрема обрядами «переходу»). Так, обряд ініціації полягав у посвяченні, переході з одного статусу в інший шляхом символічної тимчасової смерті, набуванні нових здібностей та відродженні до життя в іншій соціальній ролі. Казковий світ має ряд спільних рис не лише в межах однієї національної традиції, але й на теренах ширшого – наприклад, усього індоевропейського ареалу. Тож в українських казках виявляємо багато спільного з індійськими, перськими, англійськими, німецькими, скандинавськими тощо. З'ясовуючи причини таких збігів, дослідники докладно вивчили сюжетний склад багатьох національних традицій та створили покажчики усталених казкових сюжетів, засвідчивши їх повторюваність. Значна частина цих сюжетів – не запозичені однією традицією від інших, а радше успадковані від давніх часів і доносять до нас згадки про спосіб життя та мислення, про звичаї та обряди минулого.

Особливо яскраво архаїчні риси свідомості відбиваються у фантастичних казках. Вони зазвичай розповідають про чудесні події, випробовування, подвиги на шляху здобуття нареченої. Це відбиває їх зв'язок з «ритуалами переходу», одним з яких і є весільний обряд, пов'язаний із набуттям членами подружжя іншого статусу. Менш виразним (лише на перший погляд) є зв'язок з поховальними обрядами, уявленнями про потойбічний світ та посмертне існування в ньому людини. Проте, якщо пильніше постежити за оповідями, виявляємо чітке розмежування двох світів – «нашого» і «того». Саме

на «той» світ прямує герой у пошуках молодильної води чи яблук, туди він потрапляє, переслідуючи супротивника чи шукаючи зниклу наречену. Цей казковий світ (тридев'яте царство, ліс, море тощо), де звірі розмовляють, а предмети виконують бажання їх власника, де людина може перетворитися на звіра тощо, є безпосередньою аналогією світу мертвих. Так, в українських казках герой отримує від померлого батька дарунок, а дівчину охороняє і підтримує корова, до якої перед смертю наказувала звертатися по допомогу матір. В іншій казці прямо вказано, що чудесний клубочок вів героя на «той» світ. Казковий вимисел спрямований на утвердження героя, з яким співвідносять себе носії казки, – вони завжди співчують пригнобленому й пригнобленому, прагнуть встановлення справедливості. Тому казка виявляє народне розуміння добра й зла, розкриває етичні погляди народу, а інколи доносить до нас рефлексії цих поглядів на попередніх етапах історичного розвитку.

Казки про тварин відбивають як особливості життя й побуту людського суспільства на давніх ступенях розвитку, так і риси побуту українського селянства (котик ходить на поле, півник залишається варити обід; тварини сіють, молотять, збирають урожай).

За канонами народної моралі, співчуття в казці завжди на боці скривдженого, слабкого, бідного героя. Саме цей соціальний аспект з часом окреслюється дедалі чіткіше, а казка як жанр набуває елементів соціальної сатири. Її знаряддя – гротескне перебільшення скнарості, упертості, ледарства, балакучості та інших людських недоліків. Відбиваючи народні уявлення про справедливість, казка змальовує нерозумними передусім багатіїв, а бідняк частіше виявляє кмітливість і хитрість.

Міфічна свідомість помітна й у легендах. Більшість легенд мають фантастичний характер. Як і міфи, легенди відповідають на питання: як виник світ, хто і як створив гори, звідки взялися грім і блискавка, град. Зокрема, у легенді «Сокіл-Род» дивом зі сльози вічного Ока, що літало в пільмі, народився першоптах і першобог – птиця Сокіл. В іншій легенді «Прадуб» оповідається, як Сокіл спочатку створив Першодерево, а потім, злетівши на нього, створив увесь світ. У легендах порушувалися питання добра, зла, гармонії в природі. Наприклад, у легенді «Білобог і Чорнобог», Сокіл-Род створив бога добра та зла й указав, що люди не зазнають добра без зла, краси без погані, тож не знатимуть, що таке життя і навіщо жити в ньому. У таких легендах, як «Земля», «Даждьбог і Жива», «Божич»

та інших, висвітлюється, як були створені земля з долинами, лісами, гаями, байраками, світло, небо, сонце, хмари, грім, блискавиця, дощ, а також описуються боги, які дали початок людському роду. У легенді «Тополя» не лише пояснюється, як з'явилося дерево тополя, звідки пішла його назва, хто такий бог вітрів Стрибог, а й описуються людські почуття: любов, ненависть, відданість, вірність, порушуються проблеми життя та смерті.

Узагалі спектр таких легенд дуже широкий, у них відбито характер архаїчного мислення українців і збережено найдавніші міфологеми. Легендам властива й моралізаторська функція. Наприклад, шанобливе ставлення до батьків, турбота про їх здоров'я та добробут чітко простежуються в легенді «Як мати стала зозулею». У легенді ж «Криничка» засуджується недбайливе, споживацьке ставлення людини до природи, прослідковується настанова оберігати навколишнє середовище тощо.

Отже, легенди пояснюють походження світу, людей, небесних світил, об'єктів ландшафту, рослин, тварин, виникнення народів, окремих соціальних груп, їх звичаїв. Окремі твори містять відомості про давніші риси світогляду та ритуали (наприклад, легенда про те, чому перестали вбивати старих). Сучаснику, змальовані в них події можуть видатися надто жорстокими, адже вони відображають давно перейдені людською цивілізацією етапи.

Важливо згадати й давню пам'ятку **«Велесова книга»**, автентичність якої й сьогодні не визнана остаточно. Часом її створення дослідники вважають період існування антів, відомий як черняхівська археологічна культура. Це рукопис докириличного періоду нашої літератури, названий так на честь старослов'янського бога скотарства, ремесла та творчості Велеса.

Пам'ятка була знайдена у 1919 р. полковником-білогвардійцем Алі Ізенбеком у маєтку поміщиків Захаржевських-Задонських під Великим Бурлуком на Харківщині. Текст «Велесової книги» був видряпаний на невеликих дерев'яних дощечках, нанизаних на ремінець. У 1925 р. Ізенбек оселився у Брюсселі, де познайомився з Ю. Миролюбовим – емігрантом з України, який з 1925 р. по 1939 р. переписував текст «Велесової книги». Ізенбек не дозволяв виносити дощечки зі свого помешкання та відхиляв пропозиції бельгійських вчених, які хотіли зайнятися їх вивченням. Ю. Миролюбову вдалося зробити лише одне якісне фото, та й то не з оригіналу, а з прорисів шістнадцятої дощечки, яке й дало назву книзі (текст цієї дощечки

починається словами: «Влес книгу сію»). Окрім Ю. Миролубова, дощечок ніхто не бачив. У 1940 р. до Брюсселя прийшли німці, а в у 1941 р. помер Алі Ізенбек. Подальша доля дощечок невідома.

Проблема «Велесової книги» гостро постала саме зараз, коли відбувається активне осмислення в контексті загальної історії і культури багатьох сфер українського духовного життя. Можливо, тому, що пам'ятка містить полум'яний заклик волхвів-літописців до всеслов'янської єдності перед загрозою з півдня та розвиває ідеї про те, що древляни вже забезпечували таку єдність, за ними – поляни, і що праукраїнська спільнота є серцевиною усіх форм опору загарбникам у всі часи.

Міфологему прото- й старослов'янських релігій, викладену у «Велесовій книзі», прочитав і прокоментував ужгородський дослідник Б. Яценко. Саме йому належать повний переклад цієї книги сучасною українською мовою та коментарі до літопису. Дослідник дійшов висновку, що дощечки пам'ятки виготовлені, точніше, вирізані й випалені, в ареалі Волині й припольських земель, частково Білорусії. Він доводить це на мовному й побутовому матеріалі цього краю, близького і до Чехії, і до Новгороду, і до Києва. Саме тут виникло безліч інших письмових пам'яток, вважає дослідник, відслідкованих і знищених грецькими священиками з дозволу київських князів. А стару віру загубили руські князі, змагаючись за державну церкву для упокорення народу й розпалювання міжусобиць, що стали інструментом взаємного виснаження слов'янства. Однак стара віра праукраїнців – потужний складник українського патріотизму, і без залучення цього фактора національна ідея не спрацює, бо не відповідатиме духовній сутності українців.

«Велесова книга» – поема-героїзація князів-патріотів, попередників князя Святослава, від яких він успадкував рідкісну цілеспрямованість і силу волі. Вона описує життя та героїчну боротьбу слов'янських народів, славить язичницьких Богів і виховує пошану до рідної землі та мови, а також свідчить, що наші далекі пращури мали розвинене почуття людської гідності, національної свідомості, патріотизму, неабияку здатність до творчості, високу духовність і мораль. Священну любов до рідної землі підтверджували вмінням її боронити, завдяки чому вижили. Наші предки вміли також «любити світ зелений і життєдайний, любити друзів своїх і бути мирними між родами».

Письмо «Велесової книги» оригінальне, народне, і це сприяло легкій передачі закладених у ній не лише молитов (хоча їх там більшість), а й проповідей-звернень до князів і «воїв» землі Руської. Можливо, це своєрідне відкидання християнства, яке заперечує радість і вічність живого життя Ярила-Сонця, зводячи канон на аскетизмі й самоприниженні людини перед уявним гріхом, поняття про який у праслов'ян зовсім не було. Для них найстрашнішим гріхом було не піти в бій проти ворога і, в разі потреби, не загинути за свій народ. На думку деяких дослідників, християнство нищило народні, найсуттєвіші для етносів обряди та звичаї (теоретиком цього був ще Іван Вишенський). Знищувалися фольклор, древні літописи разом з їх творцями волхвами-жрецьми. Епоха Святослава та його сина Володимира – це дві протилежні епохи в житті давніх праслов'ян, що, можливо, розділили народ на два табори на багато століть наперед.

«Велесова книга» – літературна пам'ятка історії та духовної культури українського народу дохристиянського періоду, що збагатила соціологічні знання про життя, світогляд, вірування і звичаї давніх українців, висвітливши маловідомі XII ст. до н.е. – IX ст. н.е.

Отже, світогляд праукраїнців не був бідним – охоплював усі сфери життя та носив практичний характер. Міфологія як сукупність переказів про явища природи та соціального життя в образно-наочній формі ілюструвала прагнення людини пояснити й упорядкувати оточуючий світ, розкрити єдність людини та природи.

Християнський період

Становлення вітчизняної соціологічної думки відбувалося приблизно з кінця X ст. У цей час Київська Русь ставала могутньою слов'янською державою, чому сприяла християнізація Русі, яка призвела оновлення світоглядних і культурно-ціннісних орієнтирів. На зміну язичницькому світосприйняттю приходять християнізована картина світу. Щодо введення християнства на Русі існують дві основні точки зору. Згідно з першою, прийняття християнства східними слов'янами вважається закономірним явищем, розцінюється як подія величезної ваги. Прихильники другої точки зору вважають, що перехід Володимира до християнства був трагічною помилкою, зрадою традиційної предківської віри, капітуляцією перед Візантією, свідченням ідейної поразки. Стверджується, що Русь через прийняття християнства засудила себе на духовний застій і безплідність, на

втрату права мати свій спосіб духовного життя. Цей процес формування та зміни світогляду дає можливість зробити висновок, що філософські ідеї Русі мають свої корені в міфологічному, язичницькому уявленні східних слов'ян.

З уведенням християнства й розповсюдженням письменства, особливо з розвитком літературної мови, давньоруська культура отримує можливість познайомитись з надбанням минулого. Київські книжники знали твори Іоанна Дамаскіна, Піфагора, Демокрита, Платона, Аристотеля, Епікура, Софокла, Есхіла та ін. Значне місце у формуванні філософських ідей займала Біблія, перекладні твори Святого Письма, твори «отців церкви». Серед представників патристики на Русі авторитетом користувались імена Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Афанасія Александрійського та ін.

Важливе місце в роздумах київських книжників займає проблема тіла і душі, які у її вирішенні спирались на «Шестиднев», «Ізборник» 1073 р. та інші пам'ятки писемності. Вважалось, що на відміну від тіла душа безтілесна, тільки в поєднанні з тілом стає реальністю. Виходячи з такого погляду на людину, формувались і певні моральні норми, вимоги, цінності, орієнтації та ідеали. Характерним є те, що саме ця сторона людського життя вважалась настільки важливою, що це привело фактично до етизації всієї думки Русі, а звідси і тяжіння до проблем людини й осмислення історії. Конфлікт між добром і злом проходив через усю філософську проблематику.

Зважаючи на особливості історичного розвитку України, однією з основоположних ідей в українській соціально-політичній думці є свобода. Теоретична думка у період Київської Русі спрямовувалася на розв'язання питань релігії та моралі, соціології і політики. У XI-XII ст. відбувалося формування феодального суспільства, важливу роль у цьому процесі продовжувало відігравати християнство. Елементи соціологічної думки слід шукати в доробку найдавніших мислителів. З'являються літературні твори: «слова», «повчання», «проповіді», а також «патерики», «житія святих». Вони були породжені прагненням поширити християнство й уславити князів, бояр, монахів, певною мірою відображали й тогочасні соціальні відносини, побут, культуру, настрої різних верств населення тощо. Перші спроби осмислення подій, явищ, процесів соціального характеру містять «Руська правда» Ярослава, «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повість минулих літ», «Повчання» Володимира Мономаха, «Печерський патерик» та ін..

«Руська правда» Ярослава, складена в першій половині XI ст. на підставі норм тогочасного звичаєвого права, регламентувала внутрішньодержавні феодалні відносини. Низку її ідей було покладено згодом в основу Литовських статутів, законодавства гетьманської доби.

У «Слові про закон і благодать» (XI ст.) київського митрополита Іларіона спростовувалися твердження про існування «богообраного народу», божественне походження держави, влади тощо, відкидалися ідеї «всепоглинаючої» імперії церкви, надавалася похвала князю Володимирі, хрещенню Русі. Провідна ідея «Слова...» – утвердження патріотизму, любові до вітчизни. Цей твір є першим, в якому змальовується велич і єдність землі Руської. Іларіон прославляє патріотизм видатних діячів, князів руських, передусім Володимира: «...не в слабкій і безвісній землі володарювали, а в Руській, що знана і чувана є в усіх чотирьох кінцях землі!». Ці та інші ідеї, висунуті Іларіоном, плідно використовувались у подальшому, суттєво вплинувши на ідейний процес Київської Русі та наступні періоди. Він заперечував намагання виправдати панування одного народу над іншим у будь-якій формі. Також, як носій християнського світосприйняття, Іларіон розвивав особливий тип ставлення до історії. Минуле (біблійну історію) він сприймає як реальний символ, прообраз власне християнської історії. Процес християнізації розглядає через призму хрещення Русі, яке, на його думку, є завершальним етапом розповсюдження християнства.

У «Повісті минулих літ» (XII ст.) містяться відомості про діяльність князів, народні повстання, боротьбу із зовнішніми ворогами тощо. Чітко прослідковується й захоплення героїчним минулим. Важливо, що автор літопису обстоював ідею єдності руської землі, засуджував міжусобну боротьбу; князям, які дбали лише про себе, протиставляється Володимир Мономах, який опікується єдністю усіх руських земель.

У «Повчанні дітям» (XII ст.) Володимир Мономах застерігав синів-князів творити беззаконня. Він повчав, що князь повинен бути для своїх підданих не лише справедливим, згідно з законом, а й гуманним, милосердним, закликав долати ненависть, злобу, чвари заради єдності Русі, громадянського миру, уникати беззаконня. Проводив ідею про особисту гідність людини, її неповторну індивідуальність та ін. У творі проводиться ідея цінності добра, любові, працелюбства, поваги до старших та ін.

Автор «Слова про похід Ігорів» (кінець XII ст.) закликає руських князів до єднання для спільної боротьби проти зовнішніх ворогів, засуджує егоїзм князів, їхні міжусобиці, розбрат, які призвели поразку Ігорового війська. Разом із тим автор захоплюється силою й мужністю князів, які готові полягти за рідну землю, захистити її.

«Печерський патерик» – рукописна церковно-літературна пам'ятка, збірка, що увібрала у себе «життя» і твори печерських святих XI-XIII ст. У ній висвітлюється життя києво-печерських ченців, історія Києво-Печерської лаври. Патерик прославляв будівників і живописців (зокрема Аліпія), окремих діячів Києво-Печерського монастиря. Поряд з реальними відомостями про життя в монастирі, ставлення князів до монастиря, роль варягів у культурному житті, про приватні бібліотеки ченців подаються і фантастичні оповідання (чорти виконують накази святого тощо). Автори пам'ятки намагалися показати читачеві велич духовних устремлінь своїх персонажів, їхню смиренність і жертвовність, боротьбу з підступними темними силами. В оповіданнях «Житіє Феодосія Печерського» й «Житіє Антонія Печерського» розкриваються біографічні факти засновників Києво-Печерського монастиря, а також цінні відомості про побут, вірування й політичну ситуацію в Київській Русі. В іншому оповіданні Києво-Печерського патерика «Про Прохора-чорноризця, котрий молитвою з лободи робив хліб, а з попелу сіль» розповідається про благодать аскетичного способу життя (чернець відмовився навіть від хліба), необхідність безкорисливості, допомоги нужденним.

Усі ці джерела несуть чимало важливої протосоціологічної інформації, передають важливі ідеї, зумовлені історичною ситуацією, подіями в Русі. Зокрема, слід назвати такі: необхідність єднання у боротьбі з ворогом, відстоювання віри, незалежності. Постійною і надзвичайно важливою рисою тогочасної соціологічної думки також є пошук шляхів єдності духовного та природного світів, створених Богом і речово-предметним світом. На відміну від західноєвропейської філософської думки, українська – не абсолютизує розрив між тілом і душею, не протиставляє їх як несумісні сутності, а йде іншим, можливо, перспективнішим шляхом. Так, К. Туровський проголошує органічну єдність «плоті і душі в тілі», тіло може протистояти духові, але не душі.

Значну роль у творчих пошуках руських мислителів займає етична проблематика. Вони активно розробляли теорію суспільного

примирення та загальної згоди на засадах моралі. Вихід з кризи, соціального розбрату вбачали у вихованні людини відповідно до принципів любові, милосердя, терпіння тощо. Ідея милосердя розглядалася не лише як милостиве ставлення до людей, а й як загальна взаємна любов і повага, як універсальний засіб, умова гармонізації людських стосунків («Ізборник» Святослава 1076, «Повчання» Володимира Мономаха). У системі світосприйняття Київської Русі в людині поєднується тіло, душа, дух, при цьому всі люди мають одні й ті ж добродійні задатки, які розвиваються, примножуються. Кожній людині при цьому притаманна свобода, завдяки якій можна обирати між життям, спасінням і смертю, гріхом. Також заохочувалися такі чесноти, як шанобливе ставлення до батьків, побратимство, визнання особливої ролі жінки. Важливими були й проблеми взаємовідносин людини з церквою, владою, Богом. Моральним ідеалом та орієнтиром для людей був Ісус Христос.

У XII-XIII ст. соціально-економічне, політичне і духовне життя руських земель, у зв'язку монголо-татарською навалою, зазнає кардинальних змін. Під впливом орд монголо-татарського хана Батия відбувся розпад Київської Русі, яка й без того знаходилась у непростому становищі – численних внутрішніх міжусобних війн. Даному періоду характерне спустошення руських земель, руйнувалися міста та села, знищувались бібліотеки, пам'ятки архітектури. Однак і в епоху монголо-татарської навали продовжувався культурний розвиток суспільства, створювались літературні пам'ятки, порушувалися суспільно важливі проблеми. У цей час було написано невелике за обсягом «Слово о погибели Руския земли и о смерти великого князя Ярослава», у другій половині XIII ст. – «Житіє Михайла Чернігівського». У цих творах розкриваються особливості існування руського суспільства в умовах поневолення. Цій же тематиці присвячені п'ять проповідей Серапіона Володимирського. У центрі уваги твору – біди, які перенесли люди під час татарського лихоліття. Автор також торкається таких суспільних проблем, як немилосердя, брутальність, лихварство, пияцтво. Засуджує жорстокі знущання з людей, а також різні язичницькі забобони.

Отже, витoki соціологічної думки в Україні пов'язані з традиціями та світоглядними орієнтирами та буттям українського народу часів Русі (IX-XIII ст.), про це свідчать пам'ятки усної та писемної творчості. Протосоціологічна думка цього періоду досить

глибока, різнобічна, спрямована на актуальні проблеми загальнодержавного та повсякденного життя суспільства Русі. При цьому рух історії людства, вважалось, здійснюється з волі Бога.

Коли значення Києва як культурно-політичного центру занепадає під впливом низки обставин, важливу роль у духовному житті починає відігравати **Галицько-Волинське князівство**. Прикладом того, що воно успадкувало та продовжило культурні традиції Київського князівства, є створення «Галицько-Волинського літопису», який складає третю частину «Іпатіївського збірника». Його автори були обізнані із західноєвропейськими джерелами, обстоювали позицію збереження єдності Русі на чолі з великим князем Володимиром Мономахом. Літопис є головним джерелом соціологічного вивчення життя західних областей тогочасної української землі, різних верств її населення.

Літопис мав п'ять редакцій, у той же час він є цілісним твором. Деякі вчені вважають, що в Галицько-Волинському літописі було використано старовинний збірник, який не зберігся. Він містив візантійські хроніки, які виступали зразком для авторів літопису: «Хронографу треба описувати повністю все минуле, деколи сягати вперед, деколи повертати у давнє – мудрий читач зрозуміє». Джерела для написання використовувались різні (оповідання, як наприклад, розповідь про бій над річкою Калкою тощо, народні перекази, дружинний епос, пісні, народні приказки і прислів'я).

Перша його частина (зведення Данила Галицького) була створена приблизно у другій половині 40 – 50-х рр. XIII ст. Це зведення було складене в Холмі для обґрунтування політики Данила, який вважав своє князівство законним спадкоємцем давнього Києва. Автор – виразник поглядів вірних Данилові бояр і боярської дружини. У центрі його уваги стоїть боротьба з «кромолою» ворожих князю бояр і зовнішніми ворогами.

Волинська частина літопису починається 1261 р. й демонструє ту обставину, що опорою князівської влади все більше ставали «прості люди», міщани, селяни-общинники. Автор розумів переваги масового війська, всенародного ополчення при відсічі ординській навалі.

У тексті Галицько-Волинського літопису виділяються кілька тем, які вказують на мету автора та дають підставу говорити про риторику літопису як спосіб переконання й аргументації. Таку функцію виконує легенда-цитата про євшан-зілля, що стосується проблеми половецького патріотизму – отже, патріотизму тих, хто здавна був

ворогом. По суті, автор літопису оновлює універсальний зміст цієї легенди: вороги міняються, а вчитись у колишніх і менших ворогів легше, ніж у теперішніх. Наприкінці літописець послідовно акцентує увагу на зраді бояр. Боярська «безбожність» виявляється у прагненні до влади, непокорі законним князям. У творі особливого значення набуває антитеза «язичництво – християнство». Усі дрібні протиставні нюанси губляться, об'єднуючи християнський світ перед татарською загрозою.

Отже, автори літопису були виразниками інтересів княжої верхівки. Відстоювали ідею збереження єдності Русі й засуджували тих представників суспільства (боярську знать), які підривали авторитет княжої влади. Центральне місце у літописі посідає прославлення князів з роду Романа Мстиславовича. Оскільки літопис писався різними авторами, то літописці відбивали точку зору різних князів. Перший автор, наприклад, присвятив основну увагу діяльності князя Данила Галицького, інші літописці підкреслювали роль князя волинського Володимира Васильовича. Основна ідея літопису виражається в обґрунтуванні права князя Галицько-Волинської держави володіти Києвом і всією Південною Руссю. У літописі відображені найголовніші події виникнення, розвитку і занепаду Галицько-волинського князівства.

У добу пізнього Середньовіччя завершує формування провідний жанр давньої **національної епіки** – билина. У них у героїко-патріотичному дусі оспівуються подвиги князів, дружинників, бояр, народних героїв – таких, як Святогор, Микула Селянинович, Ілля Муровець (пізніше Муромець), Олексій Попович, Кирило Кожум'яка та ін.; змальовуються княжий побут, звичаї, пісенно-музичні реалії тощо. У XIII-XIV ст. билинна епіка наповнюється новими сюжетами, пов'язаними зокрема з історичними реаліями Галицько-Волинського князівства: про князя Романа, Дюка (Дуку) Степановича, Чурила Пленковича, Михайла Козарина та ін. З часом билина трансформується у нові фольклорні жанри, зокрема балади. Тісні сюжетні зв'язки спостерігаються між билиною про Козарина та пізнішою баладою про напад козака на татарина й звільнення його сестри, билиною про Чурила, Джеджору, князя Михайла, що вбиває свою жінку, та баладою про Гребенюшку.

У XIII-XV ст. в Україні продовжується поширення перекладної літератури, що несе певне соціологічне навантаження. Найінтенсивніше переробляються і доповнюються збірники, куди

входять твори учительного, літургійного і повчально-оповідного характеру («Златоуст», «Златоструй», «Маргарита», «Пчоли»). З'являються нові – «Ізмарагд», що виник у кінці XIII – на початку XIV ст. Ця пам'ятка об'єднує ряд «слів» та повчань, більшість з яких має релігійно-моральний характер. Порушуються проблеми людської гріховності – лихварство, жадібність, злодійство, пияцтво, гнів, брехливість, заздрість, лінощі тощо; ці вади людські засуджуються, натомість прославляються смиренність, тверезість, щедрість, правдивість, працьовитість. Ряд творів торкається родинно-побутових стосунків, надаються поради ставлення до слуг, взаємин між чоловіками й жінками, виховання дітей.

У XIV ст. центрально-українські землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського, більшість галицько-волинських земель опинилося під польською владою. Українські землі стають об'єктом боротьби ряду держав. Усе це, як і падіння Візантійської імперії, що позбавило православне християнство серйозної підтримки, ускладнює становище населення українських земель, розвитку його самобутньої культури. Поряд із тим, розвиток українського суспільства не припинився, важливим явищем стає зокрема козацтво, яке виникає у XV ст. й фактично зумовлює розвиток українського суспільства в подальші роки. Також продовжує розвиватися оригінальна література в Україні. З'являються нові редакції «Києво-Печерського патерика», проповіді, послання, повчання Фотія та Григорія Цимбалюка. Важливим літературним жанром були літописи. Наприклад, «Литовський літопис» несе цінну інформацію про роки перебування українських земель у складі Литовської держави, у ньому цікавою є «Повість про Подільську землю». «Короткий Київський літопис» викладає події, що відбувалися в Україні, звеличує постать князя Острозького та його просвітницьку діяльність.

Отже, незважаючи на досить складні соціально-політичні умови, в українських землях продовжувався культурний розвиток і глибоко осмислювалися важливі проблеми суспільного життя, взаємовідносин людини та суспільства, ролі особи князя для розвитку суспільства тощо.

3.2. Нова доба у розвитку соціологічних знань в Україні

Козацтво як соціальний феномен українського суспільства

Козацтво – унікальне явище у світовій історії, тому інтерес до нього завжди був і залишається серед усього суспільства. Козацтво виникло в результаті історичних умов, у яких проживав український народ на рубежі XV-XVI ст. Як окрема суспільна верства зі своїми звичаями, традиціями й організацією, козацтво сформувалося на рубежі XVI-XVII ст. Через постійні татарські набіги населення південної Київщини і Черкащини змушене було переселятися на Волинь і Поділля. Великі природні простори виявилися майже незаселеними. Ця багата земля, на якій не було чиновників і феодалів, притягувала до себе людей сміливих і активних. Захищаючись від татар, вони засвоїли всі способи степової боротьби й від оборони вже переходили до наступу. Життя серед постійної небезпеки змушувало їх об'єднуватися і виробляти правила співжиття. Козаки почали будувати укріплені поселення. Місцеві старости почали використовувати їх для захисту південних кордонів Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої. Місцеві адміністратори (старости і воєводи) приймали до себе на службу козаків, під час походів закликали їх на допомогу. Перші дерев'яні фортеці, які козаки будували з лози, називались «січі». Вони стали прототипом Запорозької Січі.

У контексті розвитку козацтва важливо згадати такий аспект української протосоціологічної думки XVI-XVII ст. як **народний епос**, в основі якого лежать давньоруські фольклорні традиції. Думи оспівували героїку народної боротьби за визволення української землі, славетну та трагічну долю народу, формували мораль, виховували любов до вітчизни (думи про Олексія Поповича, втечу трьох братів із Азова, Самійла Кішку, Марусю Богуславку й ін.).

В оповіді про козака Байду оспівуються мужність і вірність народного героя, який і в полоні відмовився служити ворогові. Уособлюючи в собі добро та справедливість, він бореться проти зла і неправди, які символізує його супротивник, міфічний чи історично реальний. Боротьба найчастіше ведеться на фоні історичних подій та осіб. Так, у «Пісні про Байду» («В Царєграді на риночку»), на думку багатьох дослідників, мова йде про засновника Запорозької Січі на Хортиці та Томаківці черкаського старосту князя Дмитра Вишневецького, який у середині XVI ст. двічі ходив на Крим.

Пізніше попав у полон, був виданий турецькому султанові, який за нищення турецьких володінь велів почепити козака на гак, де той прожив ще три дні, знущаючись над султаном і його вірою. Згідно з легендою, турки вирвали у Д.Вишневецького серце та з'їли його по шматочку, щоб пройнятися лицарською силою та зневагою до смерті. За іншими даними, Байді обіцяли життя, якщо він відмовиться від християнської віри і прийме магометанство, на що той не погодився і пішов на мученицьку смерть. Існує версія, за якою прототипом Байди був Самійло Корецький, котрого стратили турки 1622 р. Та незалежно від того, хто саме став прототипом козака Байди, у цій історичній пісні є всі характерні ознаки епічної оповіді про народного героя – мужнього, хвацького, байдужого до багатства, влади, не здатного на зраду своєї віри та народу. І тому на пропозицію «царя турецького»:

Ой ти, Байдо, та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Возьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку!
козак відповідає:

Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!

Так Байда виступає узагальненим образом українського козацтва – кращих синів України, що є носіями загальнонародної ідеології тих часів, принципів добра та справедливості українського народу.

Запорозька Січ була суто військовим табором, де селилися лише чоловіки. Козаки виробили своєрідні звичаї та правила, пристосовані до суворих умов постійної бойової готовності, їх неписані закони були дуже дієвими. Вони не визнавали влади королівської адміністрації. Козаки жили в куренях. Досить своєрідною була система цінностей: презирство до багатства, втіх і розкоші. Найбільшою цінністю була воля. Прикрасами козака могли бути лише відбиті у ворога коні та коштовна зброя.

Територія Січі була поділена на 38 січових куренів за територіальною ознакою (Канівський, Корсунський, Переяславський тощо), їх очолювали курінні отамани. Територія на правому і лівому берегах Дніпра біля Запорозької Січі ділилася на 5-10 адміністративних одиниць, які називалися паланками, очолювані полковниками. Там козаки займалися господарством, там само знаходилися хутори, на яких жили з сім'ями одружені козаки. Коли

надходив сигнал про початок військового походу, вони з'являлися на Запорозьку Січ.

У мирний час на Січі знаходилося 5-6 тис. козаків. Вони займалися господарськими роботами, полюванням, рибальством, солеварінням. Велике значення для Січі мала торгівля.

Крім того, до короля постійно йшли скарги від кримських татар і турків. У 1568 р. Сигізмунд II Август надіслав козакам грамоту, заборонивши чинити напади на турків і татар. Це була перша офіційна спроба польської влади вплинути на козаків.

Саме з історією козацтва в Україні пов'язані перші переписи населення. Наприклад, у 1572 р. Сигізмунд II Август включив до реєстру загін козаків у 300 чоловік, й фактично започаткував формування особливої соціальної верстви, що утримувалася за рахунок казни – військо реєстрових козаків для охорони південних і східних кордонів. Соціальний статус вільного стану реєстровому козацтву надав польський король Стефан Баторій (з 1576 р. до 1583 р.), козаки розділялися на городових («реєстрових») і низових – запорозьких. У 1578 р. Стефан Баторій збільшив кількість реєстровців до 600 чоловік, на початку XVII ст. реєстр складав уже 6 тис., але основна козацька маса лишилася поза ним. Королівська корона таким чином намагалася поставити собі на службу частину козацтва, використовувати їх проти турків і татар на південних і східних кордонах, у боротьбі проти решти козаків. Проте реєстровці, замість роз'єднання козацтва, відіграли роль стимулу його зростання та консолідації. Простежується процес становлення самосвідомості народу, відображення його інтересів і прагнень, адже козацтво ставало матеріальною військовою силою, носієм соціально-психологічних настроїв народних верств. Українське козацтво – це соціальний феномен, завдяки якому Україна, що не мала власної держави, фактично існувала тривалий час як унікальна державно-політична система, суб'єктом якої було козацтво.

На межі XVI-XVII ст. у козаків з'являється майнова диференціація: з одного боку – заможні козаки, що мали своє господарство, пасіки, хутори, ставки, і лише на час великих військових походів з'являлися на Січі; з іншого боку – запорожці, які нічого не мали. Так, на території України було три групи козаків: 1) заможні козаки, які лояльно ставились до влади; 2) козацька «чернь», котра знаходилася в опозиції до влади; 3) привілейоване реєстрове козацтво, яке складало незначну частину козаків.

Коли в кінці XVI ст. вибухнули великі антифеодальні повстання під керівництвом К. Косинського (1591-1593 рр.) та С. Наливайка (1594-1596 рр.), найактивнішу участь у них взяло козацтво. Обидва ці виступи були придушені. К. Косинський був убитий за нез'ясованих обставин, а С. Наливайка прилюдно стратили у Варшаві. У ході цих повстань з'явилась нова форма антифеодальної боротьби – «покозачення». Цей рух набрав широкого розмаху на початку XVII ст. Усе населення певного району проголошувало себе вільними козаками та запроваджувало місцеві органи самоврядування. Так, населення прагнуло створити на всій території держави такі ж порядки, що й на Запорозжі.

Наступні десятиліття були позначені селянсько-козацькими виступами під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила) (1630 р.), Павла Бута (Павлюка), Якова Остряниці та Дмитра Гуні (1637-1638 рр.).

Запорозькій Січі був характерний демократичний устрій і формальна рівність козаків. Тут цінували лише особисті якості людини. Найвищим органом козацького самоврядування Запорозької Січі була загальна, або військова рада, на якій вирішували найважливіші питання, обирали козацьку старшину. Подібні збори скликалися по куренях та паланках, на радах усі козаки мали рівні права та право голосу. Військові ради були вищим військовим, адміністративним і судовим органом.

Виконавча влада була у військової старшини – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар і курінні отамани. Нижчі посади займали військові службовці: підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, довбиші, пушкар, гармаш, толмач, шафар, канцеляристи.

Кошовий отаман представляв усю вищу владу – військову, адміністративну, судову й духовну. Під час військового походу діяв як необмежений диктатор і міг карати на смерть тих, хто не виконував наказів. Кошового отамана обирали на рік. Якщо він за цей час зумів завоювати авторитет козаків, його могли переобрати ще на один термін. Небагатьох, найбільш популярних і авторитетних ватажків (Івана Сірка, Костя Гордієнка, Петра Калнишевського) переобирали 10-15 разів. Життя кошового отамана, як й інших старшин, нічим не відрізнялося від життя рядових козаків.

Військовий суддя був хранителем старих звичаїв і порядків, на яких тримався весь козацький устрій. Писаних законів на Січі ще не

було, тому суддя керувався традиціями, які переходили з покоління в покоління. Ознакою влади військового судді була велика срібна печатка, якою він затверджував рішення військової ради. Як і кошовий, суддя жив разом з іншими козаками свого куреня. Військовий писар відав усіма письмовими справами: приймав листи, ордери, укази, розсилав по куренях розпорядження кошового отамана, вів дипломатичне листування. Це була важлива та впливова посада, бо більшість простих козаків і навіть деякі гетьмани були неписьменними. Військовий осавул слідкував за порядком, за виконанням судових вироків, проводив слідства, заготовляв продукти для війська на випадок війни, охороняв послів, що приїжджали на Запорожжя. Під час походу очолював розвідку, що йшла попереду війська, слідкував за ходом битви та міг вносити корективи, підтримував порядок у військовому таборі.

Кошовий, військовий суддя, військовий писар і військовий осавул здійснювали керівництво адміністративними, військовими, господарськими і навіть духовними справами всього Війська Запорозького. Усі інші посадові особи лише допомагали їм, виконували накази, але не мали права приймати самостійні рішення, що виходили за межі їхньої компетенції. Курінні отамани виступали посередниками між військовою старшиною та простим козацтвом. Їх козаки слухали більше, ніж кошового чи суддю.

Особливе місце в Запорозькій Січі займали «старі» – колишні військові старшини, які через похилий вік залишили свої посади. Це була основа війська, носії традицій, які суворо слідкували за дотриманням козацьких звичаїв і не боялися робити зауваження навіть кошовому. Вони мали величезний авторитет серед козаків і на радах займали місце біля військової старшини.

Найтяжчим злочином у козаків було вбивство свого товариша. За це карали на смерть; інколи навіть закопували живим у землю разом із покійником. До тяжких злочинів відносились: нанесення побоїв козакові, крадіжки, гомосексуалізм, дезертирство, насилля в християнських селах, пияцтво під час походу, приведення на Січ жінки, грубе поводження з начальством. Слід зазначити, що вирoki на Запорожжі були дуже суворими. Якщо в інших країнах за крадіжку могли оштрафувати чи посадити до в'язниці, то тут відрубували голову, у кращому випадку – руку. На смерть карали за пияцтво, дезертирство, невиконання наказу під час походів. На думку дослідників, такий суворий вирок пояснюється трьома причинами:

по-перше, на Січ приходили люди з сумнівним минулим, і перевиховувати їх не було часу; по-друге, постійні війни вимагали підтримання дисципліни й порядку у війську, а для цього потрібні були суворі закони; по-третє, козаки вели аскетичне життя без жінок і не відчували їх пом'якшувального впливу. Крім зазначених покарань, практикували також биття кийками, ламання рук і ніг, приковування до гармати за неповернутий борг.

Судочинство й виконання вироків на Січі було публічним: судді враховували громадську думку щодо особи злочинця. В організації козацького самоврядування поєдналися демократизм і одноосібне керівництво, альтернативність думок при обговоренні й обов'язковість виконання прийнятого рішення, відповідальність усіх і кожного за загальну справу. Досвід козацького самоврядування дав можливість Січі не просто існувати, а й активно діяти, впливати на історію всієї Східної Європи протягом двох століть.

Посилення соціального, економічного, релігійного тиску на українське населення, скорочення козацького реєстру стали наслідком поразки козацьких повстань кінця XVI – першої пол. XVII ст. У цей період розпочинається **національно-визвольна війна** під проводом Б. Хмельницького, що мала значний вплив на соціально-економічний і політичний розвиток українського суспільства. Її основні завдання: створення незалежної держави в етнічних межах України й утвердження нового соціально-економічного ладу, в основі якого – дрібна (фермерського типу) козацька власність на землю, зв'язок козацької державності з Київською Руссю, спадкоємність кордонів, традицій і культури княжої доби.

Саме на початку революції, протягом 1648 – першої половини 1649 рр., завершується період становлення української державницької ідеї, яка стала основою державотворчої діяльності **Богдана Хмельницького** (1595-1657). Народився Богдан (Зиновій) Хмельницький в родині шляхтича, навчався у школах Чигирини й Києва, потім у Львівському єзуїтському колегіумі, проте зберіг православне віросповідання. Входив до складу Чигиринської сотні козацького реєстрового війська. Два роки був у турецькому полоні у Стамбулі. У середині 1640-х рр. загострились його стосунки із представниками королівської адміністрації, які незаконно вигнали родину Б. Хмельницького з хутора Суботів. Йому не вдалося відновити законність і наступним кроком стала підготовка антипольського повстання. За доносом Б. Хмельницького

заарештували, за допомогою друзів йому вдалося звільнитися. Після цього Б. Хмельницький із сином Тимошем відправляється на Запоріжжя, де розпочинає підготовку до загальнонародної національно-визвольної війни. Еволюція світогляду Б. Хмельницького була складною: від ідеї козацького автономізму до створення суверенної незалежної держави. Він піклувався про створення такої форми державності, яка б забезпечувала єдність еліти, консолідацію суспільства, стабільність держави.

Після початку національно-визвольної війни, звільнення значної частини українських земель від польської адміністрації формування козацької держави відбувалося під впливом традицій Запорозької Січі та складного геополітичного становища. Українська державність мала напіввійськовий характер, в основі адміністративного поділу лежала структура козацького війська (полки та сотні), що допомагало згуртовувати та мобілізувати народні маси на боротьбу. На принципах, що панували на Запоріжжі сформувалась національна армія, основою якої було реєстрове та запорозьке козацтво, а навколо нього об'єдналося повстале («покозачене») селянство та міське населення. Талановитими воєначальниками виявили себе полковники Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Нестор Морозенко, Мартин Пушкар, Матвій Гладкий та ін.

На визволених землях відбувалася ліквідація великого феодалного землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарства та кріпацтва й утвердження козацької власності на землю. Було завойовано право вступу до козацького стану. Більшість земельного фонду вигнаних феодалів, королівської та католицької церкви стала народною власністю. Козацька старшина прагнула стати крупним землевласником, але Б. Хмельницький намагався гасити виникнення нових соціальних конфліктів і гальмував зростання великого землеволодіння нової еліти.

Отже, у процесі національно-визвольних змагань у світогляді козацької еліти відбулася певна еволюція від ідеї козацької автономії до створення суверенної незалежної держави з моделлю військового територіального поділу та системою організації публічної влади Запорозької Січі.

Проте спадкоємці Б. Хмельницького (І. Брюховецький, Ю. Хмельницький, Д. Многогрішний, С. Опара, І. Сірко, Я. Сомко, П. Суховій, П. Тетеря) не змогли успішно продовжити розбудову національної держави, і 1660-1680-ті рр. отримали назву «доби

руїни», що характеризувалася розпадом української державності, поділом українських земель на Лівобережну та Правобережну, втручанням сусідніх держав у внутрішнє життя України, загальним занепадом суспільного життя.

Глибока криза державності викликала бажання у патріотичних сил зупинити цю руйнівну тенденцію й об'єднати українські землі в межах однієї держави, відновити її незалежність. Лідером цих сил став новий правобережний гетьман П. Дорошенко, проте він не зміг утримати владу, і Правобережжя потрапляє під владу Польщі. На нетривалий час Україну вдалось об'єднати І. Самойловичу (1676 р.) й М. Ханенку (1674 р.). Проте незалежна соборна держава в межах етнічних українських земель проіснувала нетривалий час – до кінця XVII ст. Україна втратила державність й територіальну цілісність через пріоритет особистих або групових інтересів над державними, слабкість центральної влади та соціально-економічної політики, а також зраду національним інтересам з боку панівного стану українського суспільства й агресивну політику сусідніх держав. Проте події визвольної війни мали й позитивне значення, адже була утворена українська держава, за якою закріпилася назва «Україна», сформувалися національна державна ідея, національна самосвідомість тощо.

Відомий козацький ватажок, котрий сприяв розвитку українського суспільства, – **Іван Степанович Мазепа** (1639-1709). Після того, як І. Мазепа став гетьманом, він прагнув об'єднати всі українські землі (Лівобережну, Правобережну, слобідську Україну та Запоріжжя) в одну державу. Його метою була побудова в Україні станової держави європейського зразка, разом із тим, він прагнув зберегти особливість – традиції вже сформованого козацького устрою. Також І. Мазепа здійснював формування аристократичної верхівки українського суспільства. Козацькій старшині надавалися значні землеволодіння, надавалися нові права та привілеї. Він здійснював окремі заходи, спрямовані на захист козаків, міщан, селян (обмеження панщини – два дні на тиждень) і духовенства. Проте в цілому його політика викликала наростання соціальної напруженості в суспільстві, зокрема через придушення селянських повстань.

Цінними є погляди на шляхи розвитку українського суспільства та побудови української держави **Пилипа Степановича Орлика** (1672-1742), котрий прагнув незалежності України та вважав це головним завданням. П. Орлик є автором праць «Вивід прав

України», «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (відома як перша та найбільш демократична на той час конституція української держави), розвиває ідею природного права та теорію договору щодо походження держави. Як суб'єкта обов'язків і прав розглядає народ, який укладає договір з політичною елітою (найголовнішим є гетьман) для забезпечення загального блага.

Конституція П. Орлика містить такі положення: проголошення незалежності України, створення козацького парламенту, до якого б увійшли представники від Запоріжжя, кожного полку, генеральна старшина; обмеження прав гетьмана шляхом постійної участі в управлінні державою генеральної старшини і Генеральної Ради. П. Орлик намагався впорядкувати інтереси верхівки й соціальних низів, вважаючи, що останнім необхідно забезпечити захист від визиску і гніту, створити умови для розвитку й торгівлі. Важливими кроками на цьому шляху була заборона державних монополій, оренди, утиски сільського населення тощо. Передбачив автор й вільний вибір населенням урядовців різного рівня та подальше затвердження їх на посадах гетьманом.

П. Орлик наголошував на необхідності незалежності від світської влади української православної церкви, а також на її підпорядкованості Константинопольському патріарху. Розв'язання питання про співвідношення світської і духовної влади через їх розмежування відповідало ідеям тогочасної європейської політичної думки, а ось надання пріоритету конституціоналізму над панівною тоді в Європі ідеєю державного абсолютизму й деспотичного примусу до злагоди йшла всупереч тогочасній європейській політичній теорії та практиці.

Соціологічні ідеї українських гуманістів XVI ст.

У XVI ст. серед представників української культури поширюються ідеї **гуманізму**, котрі пропагували Павло Русин (1470-1517), Григорій Саноцький (1406-1477), Юрій Котермак Дрогобич (бл. 1450-1494), Лукаш із Нового Міста (помер близько 1542), Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566), Йосип Верещинський (1532-1598), Севастян Кленович (бл. 1545-1602), Шимон Шимонович (1558-1629), Симон Пекалід (бл. 1567 – після 1601), Іван Домбровський (кінець XV – початок XVII ст.) та ін. Одержавши ґрунтовну освіту та працюючи в університетах Західної Європи, вони сприяли перенесенню прогресивних соціологічних ідей на ґрунт

України, розглядали історію не як реалізацію наперед визначеного Божественного припису, а як людську драму в дії. Вони звеличували людину – творця історії, проголошували людину, що була рівною Богу. Так, властиві середньовічній історіографії провіденціоналізм і фаталізм були відкинуті гуманістами та поступилися місцем історично зумовленим вчинкам людей, які стають активними суб'єктами дії. У працях українських мислителів утверджується ідея активності особи, спостерігається підвищений інтерес до народного життя і національної історії та релігії.

Українські мислителі XVI ст. трактували людину як найвищу цінність. У дусі антропоцентризму розмірковували над визначенням місця людини у світі та були переконані, що спасіння досягається насамперед повноцінним, творчо-активним земним життям. Їх цікавила проблема свободи волі, яку вони розглядали не тільки щодо створеного природного порядку, випадковостей, а й стосовно Бога, його задуму. Розмірковуючи над співвідношенням душі та тіла, розуму й відчуттів, говорили про їх гармонійну єдність. Сенс життя вбачали у здійсненні людиною свого земного призначення. Людину вважали творцем свого щастя, спроможним творити духовні цінності. Посилаючись на закон природи, прославлялися любовні почуття і родинне життя, виступали проти целібату та релігійного фанатизму.

Вітчизняні гуманісти висунули ідею гармонійного виховання, обґрунтували принцип всебічної освіти. Одним із головних видів їхньої діяльності було моральне виховання, покликане сформувати людину з яскраво вираженою індивідуальністю, доброчесну, віддану ідеї загального блага.

Розмірковуючи про ідеальну державу, українські гуманісти уявляли її вільною, незалежною, конституційною монархією, очолюваною виборним «філософом на троні», який править справедливо, дотримуючись законів, і дбає про спільне благо. Виступали за міжконфесійний мир і злагоду в суспільстві, де кожен стан знає своє місце; розрізняли зовнішні війни й внутрішні (громадянські), поділяючи їх на справедливі й несправедливі. Одні з них виступали за підпорядкування церкви державі, інші закликали, щоб церква і держава не втручалися у справи одне одного.

Гуманісти на перше місце ставили принцип спільного блага й з огляду на нього оцінювали будь-яку доброчесність, людську діяльність, здобуту людиною славу, знання й освіту. Ідеї «спільного блага» надавалася перевага над утвердженням індивідуальних свобод.

Представники гуманістичного напряму становили інтелектуальну, елітарну, культуроцентричну течію: вважали, що поширення знань про світобудову приведе до вдосконалення розумових здібностей людини, їхні світоглядні орієнтири були спрямовані на утвердження свободи й гідності особи й ідеалів соціальної справедливості. Основною ідеєю була мета служіння батьківщині, народу, готовність йти заради них на найбільші жертви. Це сприяло становленню національної самосвідомості українського народу, осмисленню його історичного минулого з метою пошуку шляхів власного державотворення, дбання про розвиток національної культури не лише для її збереження, а й заради забезпечення їй належного місця в європейському духовному процесі.

Так, **Павло Русин** (1470-1517) обґрунтовував гуманістичну ідею про спроможність людини власними зусиллями, добродієм досягнути богоподібності, земного безсмертя. Він був прихильником концепції природного права, захищав особисті свободи. Стверджував, що людина має право на повноцінне життя, свободу сумління, керівництво власним розумом. Відсутність або порушення якогось із цих прав розглядав як свідчення варварства й деспотизму.

Юрій Котермак Дрогобич (близько 1450-1494) високо цінував людський розум, вірив у його силу й можливість, здатність пізнання світу та його закономірностей, спроможність людини використовувати результати пізнавальної діяльності на своє благо. У людському розумі, освіті, активній діяльності людини вбачав головну рушійну силу історичного розвитку й суспільного поступу. У творах Ю. Дрогобича в хід історії втручаються й впливають на неї ще й надприродні сили. Творчість Ю. Дрогобича має яскраво виражений гуманістичний характер, що виявляється у його поглядах на людину, природу, Бога.

Лукаш із Нового Міста (помер бл. 1542) головною рушійною силою історичного розвитку й суспільного поступу вважав людей активних, творчих, високо освічених. Він видав укладений ним для студентів підручник з епістолографії. Цей предмет в епоху Відродження високо цінувався, адже вміння писати листи розглядалося не тільки як мистецтво, а й як дієвий засіб боротьби за соціальні права.

Мислитель-гуманіст **Пекалід Симон** (бл. 1567 – після 1601) розглядав історію як послідовний вияв у часі діянь визначних особистостей. Обґрунтовував ідею про спроможність людини своїми

зусиллями, доброчесністю дійти богоподібності, досягти земного безсмертя, Вважав, що людину треба цінувати не за її соціальне положення, а за талант, довершеність фізичних і моральних сил, благородство. Закликав дбати про спільне благо, утверджував ідеї справедливості, релігійної толерантності, свободи. Розглядав державу як очолювану королем природну організацію людей, складену з різних станів, кожний з яких посідає відповідне йому місце в соціально-політичній ієрархії. Важливою умовою при цьому має бути наявність «філософа на троні».

Йосип Верещинський (1532-1598) зміг подолати стереотипні уявлення шляхти про козаків як найманців, коронних слуг з лицарським «фахом», свавільних воїнів, споріднених з низами рицарства, бунтівників і грабіжників. Він стверджує, що вони такою ж мірою рицарі, як і шляхтичі, а отже, є повноправними підданими Речі Посполитої й можуть претендувати на власну державу. Ідея піднесення суспільного статусу козацтва до рівня панівного класу й створення васального відносно Польської Корони козацького князівства сприяла розвитку європейської ренесансної думки, у якій майже не було місця для соціальних переміщень «знизу догори». Його ідеї стосувалися навіть не окремих людей – він політично реабілітував прошарок суспільства - козацтво, яке наприкінці XVI ст. виокремлювалося у стан.

Важливо зазначити, що у часи Й. Верещинського назва «Україна» не була національно-територіальним визначенням, етнонімом, а використовувалось як географічне поняття території Київщини і Східного Поділля та вказувало на особливий політико-правовий статус цього регіону. Мешканці тогочасних українських земель мали самоназву «руський народ». Й. Верещинський уперше у вітчизняній історіографії ввів до політичного словника назву «український народ» й обґрунтував історичну категорію «народ український християнський». Це було масштабне історіографічне зрушення, вплив якого на національну свідомість українців повною мірою виявився значно пізніше.

Одним із найбільш відомих українських гуманістів був **Станіслав Оріховський-Роксолан** (1513-1566). Учений розробляв ідеї природного права та суспільного договору, обґрунтував положення, згідно з яким королівська (державна) влада дана не Богом, а виникла внаслідок договору між людьми, які слухаються короля добровільно. Закону, що є гарантією розвитку та існування

держави, повинні підкорятися всі, навіть королі. На думку С. Оріховського-Роксолана, природне право (закон) є важливішим від законів, які регулюють відносини у суспільстві, тому їх за необхідності можна змінити.

Виникнення держави спричинене двома факторами: вродженим людським недоліком, який вимагає взаємної допомоги, і вродженою схильністю людей до зближення, яка ніби «клеїть» їх, в'яже одним вузлом. Держава виконує обов'язки щодо громадянина – її метою є гарантія права на існування кожного індивіда. Обов'язки індивіда перед державою ще вищі, його діяльність повинна бути спрямована передусім на інтереси держави. Для держави принципово важливо дбати про освіту громадян: «Адже ніхто нічого не зробить корисного навіть у самому незначному мистецтві, якщо не буде вчитися». Влада повинна всіляко сприяти розбудові нових шкіл.

Отже, у творах С. Оріховського-Роксолана є нові гуманістичні погляди на історію, на місце і роль людини в історичному процесі. Він розглядав людину як важливий чинник в утворенні держави, зокрема, пропонував «компромісну» версію її походження, називаючи внутрішніми чинниками виникнення держави розум і мову, які він уважав «Божим даром», реалізованим людиною в земному житті. Водночас мету побудови досконалої форми державного ладу мислитель вбачав у прагненні виправити «гріховну і злу людську натуру», що засвідчувало етичний характер його осмислення проблеми виникнення держави. Проте, більшість українських гуманістів стояла на позиціях Божественного походження державної влади. Його гуманістичний світогляд виявивсь у ствердженні значення кожної людини, наділеної величчю розуму, свободою волі, доблесть якої визначається її особистими заслугами.

Ідеї С. Оріховського-Роксолана вплинули на розвиток вчення про державу від середньовічних концепцій до теорій держави та права XVII-XVIII ст. В Україні його ідеї розвивали діячі Києво-Могилянської академії, зокрема Ф. Прокопович.

Соціальні проблеми у творах українських полемістів

Соціально-економічні, національні, віросповідні суперечності надзвичайно загострилися після Люблінської (1569 р.) та Брестської (1596 р.) уній, що зумовило міжконфесійну полеміку православних і католицьких християн. В останню чверть XVI та в першій половині XVII ст. з'являлося чимало науково-теологічних трактатів та

історико-соціальних памфлетів, відкритих листів, послань, збірок документальних матеріалів тощо. Справжніми пам'ятками української полемічної літератури з православ'я були твори Іпатія Потія, Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Христофора Філарета, Стефана Зизанія, Мелетія Смотрицького.

У зв'язку з піднесенням національно-визвольного руху в цей період у різних містах України (Острозі, Харкові, Львові, Києві) виникають культурно-освітні осередки. Важливим явищем було створення й існування Острозького науково-освітнього осередку. Його представники Й. Княгицький, К. Лукаріс, Д. Наливайко, К. Острозький, В. Суразький, Х. Філарет та ін., обґрунтовуючи свої філософські погляди, спиралися на духовну спадщину українського народу. Українську культуру й мову розглядали як запоруку самозбереження українського етносу й тим самим виявили глибоке осмислення актуальних проблем тогочасного суспільного життя.

Виняткове місце серед видатних українських полемістів належить **Івану Вишенському** (бл. 1545-1550 – після 1620). Його твори здебільшого мають форму «Посланій», адресованих до князя К. Острозького, до братств, владик і всіх українців. Найбільш відомими є «Поради», «Послание до всіх обще в людской земле живящих», «Извещение краткое о латинских прелестях». Головною проблемою творів було життя українського народу, боротьба проти національного, соціального та релігійного переслідування. Центральною постаттю у поглядах І. Вишенського була людина, не абстрактна, а конкретна, з її муками та стражданнями. Він зосередив свою увагу на «духовній» людині, оскільки лише в душі можливе безпосереднє спілкування людини з Богом. Виходячи з принципу «дух-тіло», полеміст намагався знайти обґрунтування для вимог свободи, рівності, справедливості, насамперед у сфері духу, а потім покласти це в основу громадського життя, життєдіяльності людини й народу. І. Вишенський дійшов висновку про визнання основоположності й визначальності первісно-демократичних засад раннього християнства для церковного життя, а на цій підставі – для світських відносин.

Трактування суспільного буття І. Вишенським ставило на перший план засаду рівності, свободи, справедливості. Він виходив з того, що прагнення до багатства збуджується принадами, насолодами та спокусами матеріальної дійсності. Але, нагромаджуючи власні багатства, людина утверджує бідність інших. І. Вишенський звертав

увагу на роль правосуддя у житті суспільства: суд повинен охороняти закон і справедливість, утверджувати й захищати громадянські права та свободи.

Серед полемістів виділявся автор «Апокрисису», відомий під псевдонімом **Христофор Філарет**. В «Апокрисисі» (1597 р.) він відстоює ідею рівності людей незалежно від місця і становища у житті, дотримання монархом прав і свобод народу, суспільного договору і природних прав. Х. Філарет став на захист широких верств народу в боротьбі проти соціально-економічних та національно-релігійних утисків. Він звертав увагу короля і сенаторів як представників державної влади на те, що порушення ними прав і свобод підданих, зловживання владою, нехтування закону підриває державу, беззаконня і свавілля породжують справедливе невдоволення народу, яке переростає в обурення проти кривдників. Народ, за його переконанням, повинен захищати свої права.

Обстоюючи ідеї раціоналізму і гуманізму, Х. Філарет захищав визнане протестантським віровченням право світських людей брати участь у церковних справах, що обмежувало владу церковників. Ці ідеї, спрямовані проти релігійного та соціального гноблення, мали велике значення для розвитку соціально-політичної думки, посилення протидії народу духовним, політичним та економічним утискам і стали істотним внеском у ліберальні традиції українського народу.

Стефан (чернече ім'я – Сильвестр) **Зизаній** (Кукіль) (бл. 1550 р. – осінь 1600) зробив спробу модифікувати православну доктрину в руслі реформаційних ідей. Він обстоював принцип соборності, тобто ідею, що не церковні ієрархи, а віруючі миряни повинні контролювати священиків, брати участь в управлінні церквою, мати право голосу в справах віри. Він критикував ієрархію й клір як католицької, так і православної церкви. С. Зизаній належав до братського руху, саме тому він був прихильником активної протидії соціальному, національному і духовному гнобленню українського народу з боку польської королівської влади, відзначався негативним ставленням до неї. Папу Римського називав антихристом, критикував католицьку церкву за прагнення до світового панування, за схильність її ієрархів до збагачування, за духовний занепад, намагання за допомогою схоластики обґрунтувати істини віри. Реформаційними були й спроби С. Зизанія відійти від тези про посередництво Христа між Богом і людьми, що вело до визнання непотрібності посередницької місії кліру.

Творчості **Василя Суразького** (Малюшицького) (середина XVI ст. – між 1604-1608) характерна тенденція до усвідомлення необхідності панування світських наук, європейської духовної спадщини, інтелектуального розвитку для того, щоб вміти захистити та пояснити власну позицію та вітчизняні духовні традиції. В. Суразький протиставляв Бога і світ, розумів Бога як вічного, надчуттєвого, невидимого й неосяжного. Людську природу поділяв на зовнішню і внутрішню (тілесну і духовну), також виокремлював розмисел, що забезпечує пізнання зовнішнього світу й душі як опосередковуючої ланки між двома природами.

Герасим Смотрицький (р. н. невідомий – 1594) прославляє сильну, активну, творчу особистість і підпорядковує її ідеї «спільного блага». Він обстоює ідею освітньої і культурної діяльності, пріоритетного значення надає не «зовнішньому» знанню (світським наукам), а «внутрішній», богонатхненній мудрості. Г. Смотрицький у працях «Ключ царства небесного», «Календар римський новий» (є першими друкованими пам'ятками саме української полемічної літератури), виступав проти ідеї унії православної й католицької церков, викривав експансіоністські наміри Ватикану щодо української церкви та українського народу, заперечував притаманні західній схоластиці раціоналістичні методи витлумачення істин віри.

Цікаві ідеї були у творчості **Мелетія Смотрицького** (бл. 1575-1633), який належав до поміркованих суспільно-політичних мислителів. У роботі «Трені, або Плачі» (1610) він виказує вірність королю та Речі Посполитій, закликав до законного розв'язання суперечностей. На його думку, зло постає через відсутність власної держави. Він також радив розвивати науку й освіту: «Візьмися за науку охочіш, аніж за срібло. Шануй мудрість, а не злото». У полемічних творах «Тренос» і «Верифікація прав ... народу руського» М. Смотрицький обстоює гідність, права, звичаї, віру й культуру українського народу. Вважаючи самопізнання найважливішим чинником духовного вдосконалення людини, він розуміє його і як засіб пробудження її етнічної і релігійної самосвідомості та волі до захисту своїх прав.

Отже, українські полемісти спиралися на духовну спадщину українського народу, захищали українську культуру й мову. Крім цього, зробили значний внесок у розвиток критики теорії та практики католицизму, показали взірць глибокого осмислення актуальних проблем тогочасного суспільного життя.

Роль Києво-Могилянської академії у формуванні соціологічного знання

Важливим явищем на історичному просторі стали братства – релігійні та культурно-просвітницькі організації українських міщан, що виникали при церковних парафіях в Україні у XIV-XVII ст. У XVI ст. братства набули серйозного громадсько-політичного та національно-культурного характеру. Фактично вони виступили на захист прав українського населення – звертались зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посилали посольства до королів тощо. Братства підтримували окремі магнати – К. Острозький, А. Кисіль та ін. Із кінця XVI ст. вони розгорнули широку культурно-освітню діяльність, відкривали школи, друкарні, збирали бібліотеки. Діяли братства у Львові, Києві, Луцьку, Острозі, Перемишлі, Рогатині, Тернополі та інших містах. Серйозну роль у житті тодішнього українського суспільства відіграло Київське братство. У 1632 р. Київську братську школу об'єднали з Лаврською і створили Києво-Могилянську колегію. Кількість учнів у 1700 р. сягала 2-х тис., пізніше коливалась у межах 500-1200, значну частину складали сини міщан, козаків, селян. Академія поділялася на 7 класів (у XVIII ст. – 8). В академії проводили публічні наукові виступи, готували вистави.

Значний інтерес для соціологічної науки становлять соціально-політичні ідеї **Києво-Могилянської академії** – першого вищого навчального закладу на східних теренах України. Ідеї представників Києво-Могилянської академії безпосередньо пов'язані з людиною, її прагненнями, переживаннями та практичними інтересами, постійно підкреслюється велич і гідність людини. «Повнотою досконалостей, рівною цілій природі» вважав людину Ф. Прокопович. Не втечу від світу, а активну діяльність людини, боротьбу із суспільним злом, вадами, злочинами та печалю і негодою проповідували діячі Києво-Могилянської академії. Широко пропагувалися свобода, воля та патріотизм людини. Історія, держава тлумачилися з позицій теорії суспільного договору та природного права.

Засновником академії був **Петро Могила** (1596-1648). Разом з іншими діячами академії – Стефаном Яворським, Григорієм (Юрієм) Кониським, Петром Величковським та Феофаном Прокоповичем – розвивав погляди на відносини церкви, держави, світської та церковної влади.

Єдиною владою, силу якої в умовах наступу шляхетської Польщі можна було протиставити польському королю, була влада

православної церкви. Розвиваючи ідею її верховенства, П. Могила вважав, що ідеальний володар – це сильний православний правитель, який повинен бути вірний православ'ю, вірі в Бога, від якого одержав владу і перед яким звітується. Такі погляди П. Могили на співвідношення церкви і держави по-різному сприймали і розвивали інші діячі Києво-Могилянської академії.

Слід згадати ідеї **Луки (Лазаря) Барановича** (1620-1693) (збірки проповідей «Меч духовный», «Трубы словесь проповідних», а також «Триодиона» тощо). Попри усвідомлення згубних наслідків внутрішньої соціальної і політичної боротьби в Україні, що призвели до «руїни», обстоював інтереси православної церкви, надаючи їм перевагу над загальноукраїнськими політичними інтересами.

Він вважав, що людина поділяється на «внутрішню» і «зовнішню», стверджував, що перемога першої веде до преображення людини, її перевтілення у «нового Адама» як універсального ідеалу досконалої людини. Шлях до преображення людини вбачав в освіті й вірі.

Умовою гармонізації суспільних відносин і оновлення суспільства бачив «перехрещення» народу, тобто масове перевтілення й моральне самовдосконалення. На чолі нового порядку, за Л. Барановичем, мав бути монарх, якості якого відповідають ідеалу правителя – «філософа на троні». Ідея внутрішнього вдосконалення людини та створення злагодженого суспільства Л. Барановича знайшла подальший розвиток у філософії Г. Сковороди.

Серед відомих діячів цього періоду, які порушували питання соціального і національного гноблення України, є і професор Києво-Могилянської академії **Стефан Яворський** (1658-1722). Його соціологічні теорії ґрунтувалися переважно на спостереженні. Він стверджував, що світська влада не повинна підпорядковуватися церковній і прагнув пояснити соціальні явища через природу та силу людського розуму, що надає можливість індивіду не тільки пізнавати, а й творити добро. Висував ідею дослідження природи та широкого використання досягнень науки.

Розглядаючи життя людини, С. Яворський ділить його на семирічні цикли з критичними й небезпечними моментами, окремо виділяє дитинство, юність і старість. Обстоює думку, що людське життя надто коротке, проте його можна продовжити, вгамовуючи свої пристрасті, зберігаючи помірність у харчуванні, не займаючись надмірною працею – слід дотримуватися здорового способу життя, прагнути жити в гарній місцевості. С. Яворський закликав передусім

до вдосконалення духовного, набуття моральних знань і досвіду, що зроблять людське життя повнокровним і щасливим.

Проблема співвідношення світської та церковної влади розглядається у творчості ректора Києво-Могилянської академії **Феофана Прокоповича** (1681-1736). Він уперше в умовах російської держави створив теорію освіченого абсолютизму, ґрунтуючись на теорії природного права та суспільного договору й урахувуючи вчення західноєвропейських теоретиків Г. Гроція, Т. Гоббса, С. Пуфендорфа. Суть його теорії освіченого абсолютизму полягала в обґрунтуванні пріоритету світської влади, підпорядкування церкви державі, секуляризації церковних і монастирських маєтностей. В основі концепції облаштування держави та права Ф. Прокоповича – демократична ідея спільного блага, «всенародної користі», що відповідає інтересам третього стану.

Особливе місце в творчості Ф. Прокоповича належить проблемі людини й моралі. Він засуджував аскетизм, дармоїдство, лицемірство, натомість звеличував людину, земне повнокровне життя, працю, особисті заслуги як критерій честі й достоїнства людини-громадянина. Основа історичного поступу, сили держави, добробуту громадян, як вважав Ф. Прокопович, знаходиться в освіті, поширенні наук, мистецтв і ремесел. Верховним носієм державної влади хоче бачити лише освіченого володаря, «філософа на троні».

Важливо також розглянути ідеї **Григорія Кониського** (1717-1795). У його концепції людської активності людина не тільки залежить від божественної волі, а й спирається на власні рушійні сили і мотиви. Людська діяльність розглядається як усвідомлена, має мету, засоби її досягнення і «добро» як потребу, усвідомлену у вигляді первісної мети. Віра у творчі можливості людини, реалізована в процесі досягнення людського блага, не суперечить вищому благу, що «приготував людині Бог». Людське благо чи щастя припускає наявність здоров'я, доблесті, задоволення потреб у продовженні роду, почуттєвих насолодах, відчуття благополуччя і щасливої долі й вимагає занять як фізичною, так і розумовою діяльністю.

Г. Кониський особливо відзначає роль людської праці в досягненні щастя, добра, блага – усього, що надає людині більшої досконалості. Він виділяє такі види благ: справжнє благо – це благо, що з досягненням мети удосконалює людину; зовнішнє відносне благо – багатство, яке робить людину досконалішою не зсередини, а ззовні; почесне благо – благо, якого людина хоче заради самого

блага, що відповідає правильному розуму; приємне благо – благо, яке задовольняє хотіння; корисне благо – благо, що приводить до приємного і почесного. Кожна дія людини є виявом її прагнення до блага, яке може бути будь-яким. Вплив на волю людини ніколи не буває безпосереднім, а завжди опосередковується в чомусь. Навіть Бог, на думку Г. Кониського, не може безпосередньо вплинути на волю людини. Людина живе почуттями, які живлять добродійності, без них не було б чеснот. Без почуттів, на думку Г. Кониського, не могла б виникнути любов до батьківщини.

П. Могила, Л. Баранович, С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Кониський, а також І. Галятовський (р. н. невідомий – 1688), І. Гізель (бл. 1600 – 1683), Й. Кононович-Горбацький (р. н. невідомий – 1653), Т. Щербицький (1698-1767) та ін. порушували чимало важливих проблем буття тогочасного суспільства, розвитку людини, її ставлення до світу. Поряд з вітчизняною традицією вони широко використовували досягнення західноєвропейської науково-філософської думки Відродження та нового часу, зокрема ідеї М. Коперника, Г. Галілея, П. Гасенді, Р. Декарта та ін.

Отже, на формування соціологічних знань в Україні кінця XV – початку XVIII ст. мали вплив східні й західні культури, ідеї Відродження, гуманізму й реформації. Ці впливи знайшли сприятливий ґрунт в умовах боротьби українського народу за національну державність, економічну незалежність, політичні й громадянські права, традиційний церковний устрій. Хоча суспільний розвиток українського народу й гальмували відсутність власної держави, прогресуюча втрата національної еліти, закріпачення селянства, розкол серед духівництва, мовна дискримінація, однак людина, її внутрішній світ, духовність завжди були пріоритетами українського світобачення, існувала певна перевага серця над розумом – так зароджується український кордоцентризм. Для традиції української соціологічної думки не були характерні західні раціоналістичні світоглядні системи, яскравою рисою української думки є «брак» раціоналізму, який дещо компенсується духовністю.

3.3. Українська протосоціологічна думка у XVIII – першій половині XIX ст.

Вплив ідей Г. Сковороди на становлення суспільної думки

Важливий вплив на становлення української суспільної думки мала теоретична спадщина **Григорія Савича Сковороди** (1722-1794), котрий у філософських творах («Начальная дверь ко християнскому добронравію», «Наркісс. Разлагол о том: узнай себе», «Симфонія, нареченная книга Аскань о познаніи самого себе», «Розговор, называемый Алфавит, або Букварь мира», «Вдячний Еродій» та ін.) порушував проблеми історико-соціологічного й етичного характеру.

Г. Сковорода обґрунтовував теорію трьох світів. Перший – великий світ складається з безлічі світів, це всесвіт – макрокосм, у якого немає меж. Інші два – частини великого, малі світи: малий світ (мікркосм), людина, і символічний світ Біблії, яку треба розуміти. Кожний світ має дві натури: зовнішню – матеріальну й внутрішню – духовну. На думку Г. Сковороди, увесь світ є пізнаваним, а людський світ – здатним збагнути та з'ясувати як зовнішній, так і внутрішній світ. Оскільки людина, як мікркосмос, є частиною останнього, то для пізнання природи всесвіту людина мусить насамперед пізнати сама себе. Загалом для Г. Сковороди звичним є постійне звертання до абстрактних загальних понять до конкретного життя, природи, релігійної традиції. У цьому йому часто допомагає символічне пізнання, яке вимагає постійного осмислення, інтерпретації, аналізу. Найбільш часто вживані мислителем символи – це зерно (рослина) як втілення людського життя, коло (куля) – безупинний рух будь-якого буття, перлина, захована у черепашці, – порада шукати у собі своє єство. Головне кредо філософа – «пізнай себе».

Г. Сковорода також розвинув вчення про дві натури, з яких складається весь світ: одна натура – видима, друга – невидима. Видимий світ – це світ матеріальний, невидимий – духовний, «божественная сутність», де Бог, який існує в усьому – природі, людині, і він є істиною – ідеєю.

Особливий інтерес становить його концепція спорідненої праці. Г. Сковорода чи не першим із вчених нового часу висунув ідею перетворення праці із засобу до життя на найпершу життєву потребу та найвищу насолоду. Смысл людського буття він вбачав у праці, а справжнє щастя – у вільній праці за покликанням. Думка про

визначальну роль спорідненої праці у забезпеченні щасливого життя вперше набула загального принципу вирішення проблеми людського щастя і смислу людського буття. Згідно з поглядами Г. Сковороди, людина повинна працювати для душі, бути скромною, задовольнятися малим, не прагнути до наживи чи багатства. Користолюбці, кар'єристи є винуватцями страждань, ворожнечі, сваволі, тиранії, воєн.

Безпосереднім суб'єктивним виявом людського щастя Г. Сковорода вважав внутрішній світ, добрий сердечний настрій, душевну міць. Досягти цього можна, виконуючи веління своєї «внутрішньої натури», пізнаного в собі «бога». Цією «внутрішньою натурою» є спорідненість з певними видами праці. Люди повинні пізнати самі себе, свої здібності й виробити відповідний своїй природі спосіб життя.

У цьому контексті розглядає Г. Сковорода й проблему соціальної нерівності, визнаючи тільки одну нерівність – нерівність обдаровань і покликань, тобто нерівність «природного» походження. Звідси його принцип «нерівної рівності». «Бог, – писав Г. Сковорода, – багатому подобен фонтану, наповняющому различные сосуды по их вместимости. Над фонтаном надпись сия: «Неравное всъм равенство»... Меншій сосуд менъе имъет, но том равен есть большему, что равно есть полный». Крізь таку призму і критикує він суспільні вади, ратуючи за моральну перебудову світу шляхом подолання неспорідненої праці, бо саме вона породжує суспільні вади. Треба займатися тією справою, для якої людина народжена.

Великого значення у пізнанні людської природи, у виборі людиною свого місця у житті Г. Сковорода надавав практиці, вправам, завдання яких – вдосконалювати природні дані. Наука та звички повинні спрямувати людину на шлях спорідненої корисної для суспільства праці, яка є основною сферою вияву сутності людини в її високих духовних прагненнях.

У творчості Г. Сковороди започатковані й ідеї екзистенціалізму, які у світовій науці стали розробляти тільки через століття. Його роздуми сповнені великого гуманізму, конструктивного змісту й варті сучасного ґрунтовного дослідження. Центральним питанням у творчості мислителя була проблема людини та її щастя, шукання шляхів, що ведуть до цього. Не заперечуючи ролі й значення наукових і технічних досягнень, Г. Сковорода науку про людину вважав найважливішою з усіх наук.

Доба національно-культурного відродження

Важливу базу для дослідження соціологічних поглядів та ідей дає доба національно-культурного відродження в Україні, початок якого хронологічно пов'язується із кінцем XVIII ст. Кінець XVIII – початок XIX ст. в історії України характеризується втратою національної політичної еліти, залишків державності, територія її була розділена між Російською і Австрійською імперією. Разом із тим, незважаючи на імперську політику, спрямовану на призупинення національного життя, у кінці XVIII – початку XIX ст. на Лівобережній та Слобідській Україні продовжувала зберігатися пам'ять про козацькі часи, Хмельниччину, Запорозьку Січ тощо.

У 1785 р. була видана «Жалувана грамота дворянству», яка фактично дарувала українській шляхті й козацькій старшині права дворянства Російської імперії. З одного боку, наслідком цього стала русифікація української еліти, з іншого – з'явилося надзвичайне зацікавлення минувиною. Претендуючи на затвердження у стані російського дворянства, колишня козацька старшина збирала різноманітні історичні документи, грамоти, літописи тощо, які мали підтвердити її шляхетське походження. На цьому ґрунті поживався інтерес до історичного минулого України, відродження традицій, пробуджувався патріотизм і національна свідомість. Адже для підтвердження прав на дворянство українська шляхта, нащадки козацької старшини повинні були надати документи, що підтверджували соціальний статус їх предків. Документи ці готувались на основі архівів міст та козацьких канцелярій.

Особливою популярністю користувалися козацькі літописи та праці, написані в подібному стилі. Десятки й сотні родин українських освічених людей мали списки славнозвісних козацьких літописів XVII – XVIII ст. – Самовидця, С. Величка, Г. Граб'янки, поширювали їх серед громадськості. При цьому слід пам'ятати, що в усіх козацьких літописах є одна особливість: їх автори відтворювали дійсність не такою, якою вона була, а такою, якою мала бути за їх уявленням. Про це влучно сказав І. Франко: «Це було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу: аж у XIX ст. ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів. Отся грандіозна конструкція Хмельниччини, конструкція більше літературна, аніж історична, була головною заслугою козацьких літописів».

Козацьким літописам властивий глибокий патріотизм і щире вболівання за долю України, велика зацікавленість військово-політичними подіями. Наприклад, Г. Граб'янка – виразник старшинського автономізму, причому прибічник української автономії у союзі з Росією, тому багатьох діячів він оцінював саме з точки зору їх ставлення до цієї позиції. Натомість С. Величко більше схилився до моделі державного устрою України за зразком Запорозької Січі, яку вважав ідеалом, а тому він стриманіше оцінював правителів Гетьманщини. У «Літописі Самовидця» ставлення до запорожців досить помірковане, а оцінка гетьманів – здійснена за їх орієнтирами.

Найбільшої популярності набув історично-публіцистичний твір «Історія Русів», авторство якого не встановлено. Суть цієї праці – доведення, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Русі, що українці є окремий від росіян народ, зі своїми традиціями (передусім без того рабства, що «в найвищій мірі панує серед московського люду»), а тому Україна має всі права відновити самоврядування». Також в «Історії Русів» досить послідовно проводиться соціальний мотив боротьби козацтва – порушення соціальних прав українців, надмірний визиск селянства, соціальні мотиви унії, розкриття істинних причин суперечностей між магнатами і шляхтою та рештою народу, захисником якого виступає козацтво – усе це висвітлюється автором з позицій обґрунтування справедливості антипольських повстань козаків і національно-визвольної революції Б. Хмельницького зокрема.

Вирішення соціальних, національних та релігійних проблем повинно було втілитись, на думку автора «Історії Русів», у створенні козацької держави, заснованої на відродженні й утвердженні комплексу «вольностей», за які козаки боролись послідовно і в усі часи. Ці «козацькі вольності» є соціально-політичним ідеалом, який і обстоюється в роботі.

«Історія Русів» пропагує ідею демократичної, але сильної унітарної козацької держави. Автор твору проводить думку про те, що саме внутрішні соціальні та релігійні суперечності, розкол нації та відсутність національної солідарності є головним джерелом всіх негараздів українського народу. Цей твір є яскравим свідченням особливостей українського мислення на рубежі XVIII та XIX століть. Ніхто не має права закріпачувати, передавати у власність чи ділити вільний народ вільної країни. І народ цей, щоб зберегти свою

свободу, може вдатися до найрадикальніших заходів, як він неодноразово робив це у своїй історії. Народ, для автора «Історії Русів», є джерелом суверенітету, і тільки він вправі розпоряджатись власною долею. Якщо права народу на організацію власної влади будуть порушені, то він має право на повстання і збройний захист свого суверенітету до останнього. Краще вмерти вільним, ніж жити рабом – цей вільнолюбний пафос є одним з провідних мотивів усієї «Історії Русів».

Значний вплив на передових українських мислителів цього часу мала концепція нації, вироблена Й. Гердером, і сформульовані ним природні закони появи народних мов та їх значення для розвитку нації. «Захоплення Й. Гердера селянською культурою збіглися з поширенням в країнах Східної Європи західноєвропейського романтизму, який оспівував емоційність, спонтанність, різноманітність, природність. Акцентуючи увагу на неповторності різних народів світу «в їхньому природному стані та середовищі існування», Й. Гердер і романтики започаткували концепції національної самобутності й тим самим створили ідейну основу наступного самовизначення націй».

Такі ідеї не могли не бути співзвучними з настроями патріотично налаштованих українців. Культурницька робота, дослідження фольклору та побуту селянства, висвітлення життя «простого народу» у новій літературі, писаній народною мовою і для народу, суттєво сприяло поширенню духу гердерівських ідей. Усе це дало поштовх національному відродженню.

Серед представників, що сприяли відродженню, слід назвати Якова Марковича (1696-1770), автора «Щоденника»; Василя Рубана (1742-1795), автора «Короткого літопису Малої Росії з 1506 по 1770 рік» і праці «Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію»; Федора Туманського (1757-1810), видавця журналу «Российский Магазин» з матеріалами з історії України, «Літопису Граб'янки»; Адріяна Чепу (бл. 1760 – бл. 1822), колекціонера писемних пам'яток історії України; Василя Берлінського (1764-1848), автора твору «Историческое описание Малороссии и Киева»; Василя Ломиковського (1778-1845), автора перших збірок українських дум «Запись малороссийских дум», праці «О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о чинах и должностях, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях по алфавиту»; Олексія Мартоса

(1790-1842), автора трьохтомної «Історії запорозьких козаків України» та ін.

Безпосередньо початок українського національно-культурного відродження традиційно пов'язується з останньою чвертю XVIII ст. і зокрема з появою «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.).

Іван Петрович Котляревський (1769-1838) – видатний український культурно-громадський діяч, пропагував ідею поєднання народного світосприйняття з прагненням до власної держави як політичного ідеалу. І. Котляревський досить активно свої ідеї привносив у реальне життя: працював наглядачем Будинку для виховання дітей бідних дворян, де виявив себе як талановитий педагог і організатор освітнього процесу; був директором театру, попечителем «богоугодних» закладів Полтави. Його гуманність, чуйність і бажання допомогти були загальновідомі, до нього за порадою йшли представники різних верств населення, і кожному він намагався надати необхідну допомогу. У творах І. Котляревського висвітлюються різні сторони життя українського суспільства другої половини XVIII ст., порушуються проблеми, характерні для тогочасного суспільства – хабарництво, лицемірство, аморальність тощо. Разом із тим звеличуються любов до рідної землі, готовність заради неї на самопожертву, працьовитість, розум, чесність, благородство. Важливою рисою І. Котляревського було народолюбство та неприйняття соціальної нерівності в українському суспільстві. Він проголошував ідею рівності станів, що мало велике суспільне значення.

Послідовником І. Котляревського був **Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко** (1778-1843), член Товариства наук при Харківському університеті, один із засновників Харківського професійного театру, Благодійного товариства, Інституту шляхетних дівчат, Харківської губернської бібліотеки. Г. Квітка-Основ'яненко був прихильником ідеї вдосконалення суспільства шляхом реформ та впливу на нього засобами літературного та театрального мистецтва. Він обстоював думку про всеперемагаючу силу освіти, практичну діяльність спрямовував на починання й заходи в цій галузі. Головним творчим принципом вважав орієнтацію на навколишню дійсність. Виступав із пропагандою народної теми в літературі, був переконаний у позастановій цінності особистості. Г. Квітка-Основ'яненко активно займався вивченням побуту, звичаїв народу, безпосередньо спостерігаючи за односельцями, сусідами в різних

місцях. У творах широко використовував фольклор, правдиво показував побут простих людей.

Проте процеси національного відродження кінця XVIII – початку XIX ст. не стали явищем загальнонаціонального масштабу, оскільки охопили переважно територію колишньої Гетьманщини, виражали інтереси козацької старшини та її нащадків. Захоплення минувиною на початку XIX ст. в Україні носило переважно ностальгійно-пасивний характер.

Говорячи про розвиток соціологічної думки в першій половині XIX ст., слід пам'ятати, що це був період визрівання глибокої соціально-політичної кризи у Російській імперії, складовою частиною якої були українські землі. Ця криза зумовила виникнення суспільних рухів, які намагалися знайти вихід із складного становища. Зокрема, посилювалися селянські рухи. Причинами виступів селян було посилення кріпосницького гніту, жорстокість до селян, їх безправне кріпацьке існування, зловживання чиновників. За неповними даними, в Україні від 1797 р. до 1825 р. відбулося понад 100 виступів селян. Наприклад, Київська козащина, повстання під проводом Устима Кармалюка. Селянський рух не лише демонстрував прагнення селянами змінити своє життя, прагнення до волі, а й був свідченням суспільно-політичної кризи.

У першій половині XIX ст. зростає опозиційність до самодержавної влади серед освічених кіл громадськості та широких народних мас України. Помітний вплив на розвиток ідеї свободи, рівності, прав людини мала участь офіцерів і солдатів у війнах, які майже безперервно вела армія Російської імперії протягом двадцяти років в Італії, Австрії, Німеччині, Швейцарії, Франції.

Нові сподівання на волю і незалежність України відродилися у 1812 р., коли Наполеон вдерся в Російську імперію. В Україні почався рух за свободу. Значний вплив на формування української думки першої половини XIX ст. мала діяльність в Україні таємних товариств, не пов'язаних безпосередньо з українською справою, передусім декабристів і масонів. Протягом 1817-1819 рр. «дух опозиції» відображається в утворенні таємних масонських організацій, які виникали в Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Учасник полтавської масонської ложі «Любов до істини» В. Лукашевич став організатором у 1821 р. Малоросійського таємного товариства. Це вже була громадсько-

політична організація, яка ставила за мету домогтися державної незалежності України.

Учасники декабристського руху робили головну ставку на військовий переворот. У програмних документах декабристів розглядалися шляхи зміни сучасного їм соціального устрою – скасування самодержавства, ліквідація кріпацтва та станових привілеїв, установлення правової рівності громадян, знищення міжнаціональної неприязні тощо.

Історизм як світоглядна концепція ХІХ ст.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. почалося також становлення історичного світогляду вітчизняних істориків. Термін «історизм» означав історично орієнтоване пізнання індивідуального в його «конкретному часі й просторі», спрямоване на фактологічне емпіричне дослідження. Власне історизм позначав «переломний час» кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., вирізняючи донауковий етап розвитку історичної науки від наукового, який характеризувався появою розвиненої історичної свідомості. Можна виділити окремі складові історизму як світоглядної концепції: а) протест проти раціоналізму просвітництва з його скептичним ставленням до минулого, але сприйняття оптимістичної просвітницької ідеї «прогресу»; б) «історична свідомість романтизму» з властивим йому постійним пошуком у минулому смислу сьогодення; в) індивідуалізація як усвідомлення ідеї, що індивідуум формується історично; г) ідея «народного духу», котра виникла внаслідок «повторного пробудження» національних ідентичностей у Європі.

Останнє визначає специфіку історизму в Україні. Як і для більшості країн Європи, для України перша половина ХІХ ст. ознаменувалась національним відродженням, що ґрунтувалося на романтичному світобаченні, відкриваючи множинність історії, розглядаючи минуле не лише як творіння людини, а й як продукт надіндивідуальних сил. Непересічне значення для цього мало відкриття спочатку Харківського, згодом Київського університету, в яких концентрувались представники української інтелігенції.

Еволюція тогочасної філософської думки відбувалася також під впливом **Василя Назаровича Каразіна** (1773-1842), за ініціативою якого й було відкрито Харківський університет. На його думку, різні народи повинні жити в дружбі та злагоді, оскільки їхні спільні зусилля прискорюють просування всього людства шляхом прогресу.

Можливо, правий був мислитель, вважаючи, що у соціальному відношенні «повної рівності між людьми не може бути тому, що її немає в природі». Визнаючи освіту важливим чинником суспільного розвитку, В. Каразін зазначав, що лише вона може забезпечити незалежність країні від усякого зовнішнього тиску. Вчений прагнув до поєднання науки з практичною діяльністю. Сам він може бути взірцем втілення своєї філософської концепції щодо освіти (його внесок у заснування Харківського університету), застосування наукових відкриттів у виробництві (у власному маєтку в селі Кручик Харківської губернії).

У 1843-1844 рр. була видана п'ятитомна «Історія Малоросії» **Миколи Андрійовича Маркевича** (1804-1860), в якій автор використав фактичний матеріал козацьких літописів XVII-XVIII ст. Уперше він звернув увагу на соціальну несправедливість, що викликала активне незадоволення рядових козаків і селян. Позитивно висвітлюючи визвольну боротьбу народних мас під проводом К. Косинського, С. Наливайка, Т. Трясила, Б. Хмельницького. М. Маркевич виступав за право України на самостійний розвиток, висунувши таким чином альтернативу офіційним концепціям М. Карамзіна, М. Погодіна, Д. Бантиш-Каменського, М. Устрялова, які заперечували факт існування українського народу й ігнорували його національні інтереси.

У витоків українського народознавства стояв **Михайло Олександрович Максимович** (1804-1873), який приділяв основну увагу обґрунтуванню ідеї особистої волі, яка розумілася ним як генеза свободи совісті, слова, приватної справи тощо. Він прагнув визначити психологічні особливості українського народу. Розвивав матеріалістичні погляди на природу, і тому справедливо вважається одним із перших еволюціоністів в Україні. М. Максимович підтримував ломоносівську теорію слов'янського походження Давньоруської держави. Він висунув ідею, що науку, техніку, людський розум слід скерувати не на революційні зміни та створення чогось нового, а на об'єктивне вивчення, засвоєння й розумне використання вже створеного природою.

Отже, суспільні концепції в Україні від античності й до XIX ст. охоплювали широке коло соціальних проблем і підходів до їх вирішення. З позицій свого часу, тодішнього рівня знань автори намагалися осмислити окремі й загальні соціальні явища, що створювало інтелектуальне підґрунтя для подальшого вивчення

суспільства як системи, механізмів його функціонування. У тогочасній українській протосоціологічній думці домінують загальні закономірності становлення й еволюції соціологічного знання та специфічні особливості, зумовлені розвитком української історії. Ця специфіка відображена у соціальній проблематиці, пов'язаній з боротьбою етносу за свою політичну й національну незалежність, громадянські права та свободи, за національні соціальні інститути. Наприкінці XVIII ст. розпочинаються активні дослідження фольклору, етнографії, історії українського народу, набутки яких мають неабияке значення і для соціальних знань. Багато праць цього періоду засвідчують появу системних українознавчих студій, у контексті яких досліджувалось і соціальне життя народу. Передові патріотичні сили України формувались і розвивались у межах загальноєвропейських політичних процесів. Справа залишалась за створенням відповідних політичних структур.

3.4. Становлення академічної соціології в Україні

Традиційно виникнення соціології як науки на українських теренах пов'язують із дослідженнями женецького гуртка українських вчених у 80-х рр. XIX ст., які друкувались у часописі «Громада». Проте, розглядаючи проблему становлення та формування соціології в Україні, варто простежити значення внеску в цей процес й українських інтелектуалів від другої половини XIX ст.

Громадсько-культурні організації. Кирило-Мефодіївське товариство

Особливе значення для розвитку української суспільної думки відігравали громадсько-культурні та політичні організації, зокрема гурток «Руська Трійця» та Кирило-Мефодіївське товариство.

«Руська Трійця», очолювана Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем, Яковом Головацьким, прагнула піднесення освітнього рівня галичан задля майбутнього відродження національного життя українського народу. Діячі «Руської Трійці» поклали початок національній літературі в Галичині, ознакою якої вони вважали народність, національну особливість. Особливу увагу надавали дослідженню й популяризації історичного минулого українського народу, надаючи переваги традиціям політичного життя.

Ідеї, які висували діячі «Руської Трійці», мали вплив у

майбутньому на українських письменників, політичних і громадських діячів, спричинили подальший розвиток українського національного руху, сприяли утвердженню національної самосвідомості.

Значний внесок у розвиток пізнання людини й суспільства зробили представники **Кирило-Мефодіївського товариства**. Ініціаторами створення у грудні 1845 – січні 1846 рр. Кирило-Мефодіївського товариства були В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, О. Маркович. До товариства увійшли також Г. Андрузький, О. Навротський, Д. Пильчиков, І. Посяда, М. Савич, О. Тулуб і пізніше Т. Шевченко.

Основні ідеї товариства викладені в «Книзі буття українського народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», автором яких вважають М. Костомарова. Учасники товариства, розмірковуючи й аналізуючи той стан, у якому знаходилось сучасне їм суспільство, поставили перед собою завдання побудови справедливого устрою на засадах християнства. Вони відстоювали ідеали свободи, рівності, братерства, прагнули ліквідації кріпосного права, становості, гноблення людини, встановлення демократичних прав і свобод громадян. Їх метою було об'єднання всіх слов'янських народів в одну республіканську федерацію, в якій кожний народ зберігав би суверенність, мав би рівні права щодо національної мови, культури, освіти. Крім цього, члени товариства займалися розповсюдженням просвіти в народних масах, активною громадсько-політичною діяльністю.

Важливо пам'ятати, що в товаристві не було єдності думок щодо методів досягнення поставлених цілей. М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш відстоювали реформістський шлях зміни суспільства. Т. Шевченко, М. Гулак, Г. Андрузький й ін. були за революційні методи, включаючи повалення царизму. Важливо розглянути соціологічні погляди окремих учасників товариства, адже вони порушували й аналізували різні соціологічні проблеми.

Микола Іванович Костомаров (1818-1885) – праці «Дві російські народності», «Закон Божий (Книги буття українського народу)». В історичних дослідженнях і соціологічних поглядах М. Костомаров виходив із того, що здогади та припущення лише тоді стають істиною, коли підтверджуються очевидним чинником або безсумнівним логічним зв'язком.

Важливим є внесок М. Костомарова в розвиток української етносоціології. Він визначав народність сукупністю ознак, що

відрізняють один народ від іншого. Сутність народності становить духовний склад, почуттєвий світ, склад розуму, спрямованість волі, погляд на духовне чи суспільне життя того чи іншого народу. М. Костомаров досліджував специфіку української народності, вважав, що її становлення («юнацький вік») припадає на X–XI ст. Він стверджував, що особливості народності, «духовна сторона народного життя» зумовлюють різні форми суспільності. Важливими є його думки про соціальну диференціацію сучасного йому суспільства, у якому він виділяв нижчий, середній і вищий класи.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897) – праці «Листи з хутора», «Записки о Южной Руси», «История отпадения Малороссии от Польши». Вагомими для соціології є його роздуми на тему міста й села, Європи й хуторянства. В їх основі лежить принцип подвійності людини, двох природ, двоякого ества душі, це два поняття – «серце» людини і «зовнішнє», які завжди перебувають у конфлікті між собою. П. Куліш висунув теорію хуторянства, за якою життя на хуторі є прагненням до життя «серця», є природним і дозволяє відкинути все зайве та непотрібне. З іншого боку, міське життя не дає такої можливості, перешкоджає пізнанню істини, виступає проти народності. Він закликав тікати від міського життя та провадити політику «оселянення» Європи. В українському хуторянстві, він вважав, і є шлях до вирішення соціальних проблем.

Соціально-політичні погляди **Тараса Григоровича Шевченка** (1814-1861) відображені в його творчості – поемах «Гайдамаки», «Гамалія», «Сон», «Кавказ» та ін. Автор використовував ідею природного права для обґрунтування тези, що антилюдяними та протиправними є закони, що дозволяють людей робити об'єктом купівлі-продажу, рабами тощо. Узагалі, працям Т. Шевченка притаманний гуманізм, християнська терпимість, які виходять із внутрішніх джерел народної моралі й ідеалів.

Важливою складовою поглядів Т. Шевченка було його бачення майбутнього українського народу. Він чітко дотримується ідей української державності, самостійності, соборності, відновлення козацьких традицій, українського демократизму та зміни суспільного ладу. Розвиток України він пов'язував із встановленням демократичної республіки. Діяльність і творчість Т. Шевченка істотно вплинули на розвиток суспільно-політичної та соціальної думки в Україні.

У цілому прогресивна інтелігенція України, починаючи з

середини XIX ст., пропагувала ідею необхідності докорінної реформації несправедливого суспільства, боротьби з самодержавством, кріпацтвом. Роздуми про стан життя українського суспільства допомагали накопичувати знання про суспільство та визначити місце українства серед інших народів, активно осмислювати проблеми українського соціуму.

Соціологічні концепції членів женеvського гуртка (М. Драгоманов, С. Подолинський, Ф. Вовк)

Дослідження українських вчених 1880-х рр., що входили до женеvського гуртка та друкувались у часописі «Громада», розпочинають етап, який уже можна пов'язати з існуванням соціології як науки на українських теренах. У наукових колах його називають періодом академічної соціології. Розпочинається він за існування соціології та її інституціалізації на Заході. Це породжує певні способи бачення й моделі пізнання соціальної реальності, нові підходи, способи вирішення й засоби реалізації соціальних цілей, інтересів і потреб, оскільки соціологічні принципи, методи та концепції були вже досить відомими серед українських науковців.

У той час у соціології переважно панував позитивізм, під його впливом соціологічна теорія натуралізується, набуваючи форм еволюціонізму, органіцизму, соціал-дарвінізму тощо. Водночас зароджується та поширюється марксистська соціальна теорія. Саме під впливом цих напрямів і течій перебували вчені, які започатковували соціологічні студії в Україні.

Характерною рисою розвитку української соціології у цей період було не продукування нових ідей, а засвоєння уже вироблених. Такий стан речей пояснюється тим, що соціологія була наукою запозиченою, її необхідно було освоювати. Тому, не заперечуючи оригінальності певних ідей, висловлених вченими, які працювали тоді у галузі соціології, слід зазначити, що їх соціологічні пошуки були спрямовані на розробку, поглиблення ідей, наприклад, О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та ін., а не на вироблення нових власних теорій. Тогочасні українські вчені виявляли обмаль критичного ставлення до надбань своїх попередників, слабко були орієнтовані на вироблення власних соціологічних теорій. Розвиток соціологічної думки в Україні характеризувався сплетінням ідей національно-визвольного руху з аналізом і розвитком передових соціологічних теорій, ідей, методів дослідження. Перші українські соціологи були

передусім громадськими діячами, а вже потім науковцями.

Члени женецького гуртка (М. Драгоманов, С. Подолинський, Ф. Вовк) першими у соціологічних студіях звернулися до потреб соціально-культурного життя українського народу.

Чимало думок соціологічного змісту у працях **Михайла Петровича Драгоманова** (1841-1895), зокрема «Чудацькі думки про українську національну справу», «Рай і поступ», «Старі хартії вольностей», «Що таке українофільство?» та ін. Важливо також відмітити, що саме він заснував гурток у Женеві, який вважається зародком українського соціологічного руху. Дослідники вказують, що він заклав основи української соціології, адже у числі перших в Україні вніс до середовища науковців соціологічне бачення, принципи і поняття соціології.

М. Драгоманов розглядав соціологію як універсальну та точну науку про суспільство, вважав необхідним синтез суспільних наук в єдину науку. Він прагнув примирити трактовки соціальної еволюції О. Конта і Г. Спенсера, трактуючи першу як необхідну, закономірну філіацію ідей, а другу – як генезу матеріального світу, розвиток соціальних структур та інститутів.

У дослідженнях М. Драгоманов використовував історично-порівняльний метод. Він виступав і за багатофакторний підхід до аналізу суспільних явищ, підкреслюючи важливість усіх чинників, що впливають на суспільний розвиток (економічних, культурних, політичних). У поглядах на суспільство дотримувавсь у цілому еволюційної теорії. Вважав, що ідея прогресу в суспільних відносинах виявлялась у скасуванні неволі, панщини, у здобутті рівних конституційних прав тощо. Коли йдеться про особу, то прогрес постає як поступ людяності самої людини. Сам прогрес розглядає як якісну характеристику розвитку суспільства; першопричина прогресу – в об'єктивному русі історії, а шляхи прогресу можуть набувати мирних і немирних форм.

Важливу роль у розумінні сутності соціальних змін відіграє природнича наука. У питанні про співвідношення різних боків еволюційного прогресу дотримувався погляду, що такі сфери суспільного життя, як економіка та соціальні відносини, підлягають органічній еволюції, а зміни в державній і політичній сферах еволюціонують залежно від двох перших.

Надаючи великого значення соціологічному підходу до історії, М. Драгоманов підкреслював, що в такому випадку історія буде не

описовою наукою, а розкриватиме закони минулої діяльності людей, тобто даватиме точні знання, як і природничі науки.

Чимало уваги приділяв перспективності історичного поступу України, можливості її самостійного існування на європейському терені. Національне питання він вважав одним із найважливіших. Основу для його вирішення вбачав передусім у демократизації суспільства, запровадженні політичних свобод, а саме всенародне земське представництво з контролем за виконавчою владою і недоторканими свободами особи, слова, товариств. На його думку, політичні та національні інтереси у найкращий спосіб можуть бути забезпечені тільки за повної децентралізації управління економічним і культурним життям. Він обґрунтував тезу, що справжньої політичної свободи не може бути за наявності централізації. На підтвердження цього М. Драгоманов наводить факт, що в Європі з часів Великої французької революції всі перевороти саме тому й не досягали найближчої мети, бо самодержавство королів змінювало самодержавство парламентської більшості, залишаючи недоторканою і навіть удосконалюючи централізовану бюрократичну машину управління країною.

М. Драгоманов критикував ідеологію російських народників П. Лаврова, П. Ткачова, Г. Плеханова та ін. за те, що вони у політичних програмах навіть не обіцяли жодних автономій іншим народам у майбутньому. Російські революційні діячі не сприймали ідей М. Драгоманова про федеративний принцип взаємозв'язку народів Росії, проте його концепція набула широкого розголосу поміж української інтелігенції й у Європі.

М. Драгоманов черпав досвід із демократичних надбань європейських держав. Йому була близькою соціальна проблематика у марксизмі, але не відкидав він і національних засад у розвитку людства, через які суспільство має засвоювати найпрогресивніші надбання. Намагався наповнити ідею національності «всесвітньою правдою», яка допомагала б кожній нації рухатися шляхом історичного поступу, бо лише одна думка про національність і про її важливість може бути причиною насилля над людьми і «великої неправди». Тому відстоював рівні права осіб будь-якої національності. Розглядаючи нації, приписує кожній ряд певних ознак (мова, будова тіла, одяг, звичаї).

Він вважав, що соціальне й національне визволення України невіддільні, а марксизм розглядав як неприйнятний для українського

народу шлях розвитку. М. Драгоманов обстоював думку, що для України необхідна загальноєвропейська ідеологія (демократія), але з національним змістом. Його теза – «космополітизм в ідеях і цілях, націоналізм у формі та ґрунті». М. Драгоманов також розвивав ідеї соціальної революції, був прибічником федералізму, противником диктатури, централізму. Отже, можна зробити висновок, що М. Драгоманов також стояв у витоків української політичної соціології, адже у сфері його інтересів були проблеми влади, державності, прав і свободи особи, етнічність, політика тощо.

Сергій Андрійович Подолинський (1850-1891) розглядав соціологію як науку про людське суспільство. Він вивчав такі соціологічні проблеми: виробнича діяльність людей і господарські відносини в її процесі, соціальна стратифікація, соціальна мобільність, взаємозалежність національності й статусу індивіда в суспільстві, закон боротьби за існування й закон зростання солідарності людей.

С. Подолинський поєднував марксистські й соціал-дарвіністські соціологічні погляди з політичною програмою громадівства. Дослідник вважав, що суспільне життя відбувається згідно з законом боротьби за існування. Наприклад, положення К. Маркса про додаткову вартість він розглядав як одну з форм такої боротьби. Однак основний закон суспільного життя С. Подолинський трактував досить своєрідно, оскільки поряд із законом боротьби за існування діє і закон зростання солідарності людей, за яким зростання населення ставить проблему гострішої боротьби з природою з метою добування необхідних речовин, що своєю чергою зумовлює необхідність об'єднання людей у товариства. Людські громади, обґрунтовував свою думку дослідник, слідуючи закону Ч. Дарвіна, можуть перестати боротися між собою, оскільки перемаже почуття прихильності, солідарності, бо воно корисніше від боротьби людей між собою. Тоді зміни сприятимуть не боротьбі людей між собою, а полегшенню їхньої боротьби з навколишньою природою. Умови боротьби з природою стануть однаковими для різних груп людей. Зростатиме середній рівень розвитку більшості людей, з'являться можливості для самовираження талантів. С. Подолинський обґрунтовував тезу, що в громаді, збудованій на основі солідарності, закон Ч. Дарвіна виявлятиме себе так, що висуватиме на перші позиції в науці, мистецтві, у сфері морального вдосконалення найбільш розвинутих осіб. Аналізуючи бідність, С. Подолинський

виступив проти ідей мальтузіанства, стверджуючи, що людство не подвоюється через кожні п'ятдесят років, а існуюча бідність не є наслідком збільшення населення на Землі.

С. Подолинському належить праця «Ремесла і фабрики України» (1880 р.), в якій він аналізує соціальне становище (умови праці, життя, заробіток) різних груп робітників України, їх стосунки з працедавцями, причини соціальної диференціації (у привласненні панівним класом додаткової вартості), соціальної мобільності. Одним із вимірів соціальної стратифікації й умов соціальної мобільності вважає приналежність до певної національності.

Федір Кіндратович Вовк (1847-1918), автор праць «Український народ в його минулому і сучасному», «Студії з української етнографії та етнології», розглядав соціологію як науку про суспільне, громадське життя, яка, поряд із спеціальною антропологією, етнологією, етнографією, є складовою науки про людину – антропології; хронологічно виникненню соціології передують геологія, палеонтологія і біологія.

На формування соціологічних поглядів Ф. Вовка мали вплив ідеї О. Конта і Г. Спенсера. Особливу увагу він приділяв проблемі еволюції. Спільні закони еволюції дають підстави зробити висновок, що всі суспільні явища та форми з'явилися не внаслідок втручання зовнішніх сил, а є результатом повільного поступового розвитку зародків фізичної природи людини. Цілковита однаковість фізичної природи людини зумовлює одноманітність соціальних явищ, а різні умови довкілля зумовлюють їхню різноманітність. Досліджував розвиток етнологічних спільнот і таких соціальних інститутів, як наука, релігія та сім'я.

Розвиток українського позитивізму (М. Ковалевський, В. Антонович, М. Зібер)

Одним із найбільших українських дослідників у галузі соціології був **Максим Максимович Ковалевський** (1851-1916), йому належать праці «Сучасні соціологи», «Соціологія». Учений був академіком Петербурзької Академії наук, організатором Російської вищої школи в Парижі, стояв на чолі редакції енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», членом Міжнародного соціологічного товариства, певний час головою, учасником його конгресів, членом ряду соціологічних інститутів, автором їх видань.

Його світогляд складався під впливом позитивізму О. Конта. Він вважав, що соціологія має основне завдання – розкриття причин спокою чи руху людських суспільств, стабільності й розвитку порядку в різні епохи. Тільки соціологія, стверджував він, може ставити собі за мету розкриття елементів, необхідних для блага суспільства, тобто для його порядку та прогресу, а також усіх різноманітних біосоціальних причин, від яких вони залежать.

Соціологію М. Ковалевський розглядав як загальну теорію соціального розвитку, науку про організацію й еволюцію суспільства, вимагав включити до завдання соціології вивчення не тільки прогресу, а й періодів занепаду, регресу, дисгармонії між окремими сторонами суспільства. Закон прогресу вважав основним соціологічним законом, а сутність самого прогресу вбачав у зростанні солідарності. При цьому вчення про солідарність не зводить до почуття чи ідеї солідарності, а передусім це соціальні порядки, інститути, соціальні зрушення. Важливе місце в системі соціологічних поглядів М. Ковалевського займає ідея прогресу історичної неминучості.

М. Ковалевський виступав за утвердження двох напрямів, гармонійне поєднання яких може забезпечити щасливий розвиток суспільства. Індивід не може бути принесений у жертву родині, роду, класу, державі, але його діяльність водночас повинна бути скоординованою з діяльністю інших рівних йому одиниць, і їх спільні зусилля мають бути спрямовані на забезпечення загального блага.

У підході до соціології як системи наукового знання М. Ковалевський дотримувався тієї ж класифікації наук, що й О. Конт, згідно з якою психологія є галуззю не біології, а соціології. Конкретні науки (етнографія, статистика, політична економія та ін.) забезпечують соціологію необхідними даними. В свою чергу ці науки повинні спиратися на закони співіснування і розвитку, які покликана встановлювати соціологія як наука про порядок і прогрес людських суспільств. Однак соціологія повинна не запозичувати у конкретних дисциплін основні засади, а виробляти їх сама, беручи до уваги різноманітні людські відчуття та потреби.

Важливим було використання М. Ковалевським історико-порівняльного методу в соціології, який він розглядав як зброю боротьби проти суб'єктивізму. Застосовував плюралістичний підхід у розгляді суспільства, намагався під час вирішення складних соціологічних проблем приймати до уваги усю сукупність соціальних

факторів й елементів. М. Ковалевський вважав, що не існує єдиного визначального соціального фактора. Говорити про головний фактор – те саме, що говорити про ті краплі річкової води, які своїм рухом зумовлюють переважно її течію.

М. Ковалевський виступав проти суб'єктивного методу в соціології й відмови від принципу закономірності у вивченні соціального життя. Вів боротьбу зі спробами відійти від неупередженого тлумачення соціального життя, з усякими невловимими для засобів науки початками. М. Ковалевський був противником містицизму й ідеалізму. Його соціологічна теорія – явище складне, різноманітне, органічно пов'язане з його історичними дослідженнями.

Ще один представник позитивізму – це **Володимир Боніфатійович Антонович** (1834-1908), його погляди відображені в роботах «Моя сповідь», «Три національні типи народні», «Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича» та ін. Він читав лекції в Українському соціологічному інституті. В. Антонович досліджував також соціальну структуру, психосоціальні типи поведінки натовпу, фактори соціального розвитку. Свої історичні, етнографічні, археологічні знання використовував для вивчення соціальної структури, психосоціальних типів, поведінки натовпу, чинників соціального розвитку.

Важливий внесок також В. Антонович зробив у становлення української етносоціології. Він розглядає націю як «групу людей, що об'єднані спільною натурою, хистом, вдачею, дотепністю, темпераментом». Серед ознак нації виділяє два типи: 1) дані від природи; 2) набуті в процесі культурного та історичного розвитку. Ознаки нації визначають характер народу, його суспільність, політичний стан, здатність до розвитку. В. Антонович виділяв певні національні ідеали, серед яких є український національний, якому характерні правда, громадська активність, рівноправність. Він вважав, що позитивною рисою українців є етичний критерій – «українець-русин» вважає етичним все, що справедливо.

В. Антонович – один із перших вітчизняних дослідників, які пов'язували назву «Русь» із слов'янським племенем полян, вказував на її генетичний зв'язок з історією Русі. Саме він запропонував для практичного вжитку термін «Україна-Русь», який, на його думку, мав не лише утверджувати наступність історичного минулого і сьогодення, а й певною мірою самою згадкою про старі часи сприяти

консолідації українського народу, територіально поділеного між Австро-Угорщиною та Росією.

Дослідник працював й у сфері соціології мистецтва. Він проводив паралелі між розвитком суспільства та розвитком культури (зокрема, мистецтва) у ньому. Так, добі заснування європейських держав відповідає візантійський стиль, феодалізму – романський стиль, добі розвитку міст у постфеодальний період – готичний стиль, періоду заснування сучасних держав (від станової монархії до європейської революції кінця XVIII початку XIX ст.) – ренесанс, добі розквіту буржуазії (др. пол. XIX ст.) – еkleктизм.

Соціологічні інтереси **Миколи Івановича Зібера** (1844-1888) зосереджені навколо проблем суспільства, суспільного розвитку, народонаселення, історичної соціології (праця «Вибрані економічні твори»). Дослідник зауважував, що еволюційний порядок суспільних відносин зумовлюється поступом економічних відносин, а всі політичні, юридичні й духовні явища в суспільстві є надбудовою над економічними відносинами. М. Зібер дотримувався ідеї про ступеневий розвиток суспільства, дав порівняльний аналіз общинного й капіталістичного суспільства. Досліджуючи первісне суспільство, він виділив три характерні риси общинної організації первісних народів, які вступають у різку суперечність з сучасною йому європейською цивілізацією: випадковий і непостійний характер праці та споживання, відсутність шляхів сполучення між різними племенами. У таких умовах особа фактично позбавлена свободи. А сучасна цивілізація створює умови для розвитку свободи особистості.

У питанні про тенденцію зростання народонаселення він критикував погляди Р. Мальтуса і Дж. Мілля.

Соціологічні погляди І. Франка

Істотно збагатили українську соціологічну думку кінця XIX – початку XX ст. соціологічні погляди **Івана Яковича Франка** (1856-1916). Вони висвітлюються в низці його праць, зокрема «Наука і її взаємини з працюючими класами», «Мислі о еволюції в історії людськості», «Що таке поступ», «Про працю», «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» та ін. Предметом соціології, за І. Франком, є еволюція суспільства, розвиток суспільної праці, думок, вірувань та інших культурних явищ, а також людина як суспільна істота. Визнавав єдність законів розвитку природи та суспільства.

Погляди І.Франка на соціологію в цілому, на суспільство, його прогрес і регрес будуються на ідеях позитивізму, антропологічного напрямку в теорії культури, на економічних ідеях К. Маркса. Позитивно І. Франко оцінював ідеї Г. Бокля, досить популярного на той час в Україні представника географічного напрямку в соціології. Особливості поглядів Г. Бокля полягали в тому, що він вважав, що все повинно бути результатом двоякої дії: зовнішніх умов на дух людини й духу людини на зовнішні умови. Основною рушійною силою суспільного прогресу він називав «розумовий чинник». Так, І. Франко у праці «Найновіші напрями в наукознавстві» писав: «Матеріалістична історіографія устами Г. Бокля висловила думку, що історичний розвиток народів був більше розвитком народу, ніж розвитком пануючих і освічених верств, а розвиток народу залежав більше від постійних причин, таких, як клімат, раса (або мішання рас), географічна конфігурація і геологічна будова країни та ін., ніж від скороминучих причин, таких, як війни, добрі або злі королі, більша або менша кількість визначних діячів і т.д.». Отже, на соціологічні погляди І. Франка вплинули ідеї Г. Спенсера, Ч. Дарвіна, К. Маркса та ін.

Соціологічний доробок І. Франка не лише відображає досягнення тогочасної європейської соціологічної думки, а й демонструє нові ідеї та принципи пізнання соціальних явищ. В історії української соціологічної думки - це нова методологія й нова парадигма в розумінні історичного процесу розвитку суспільства, його джерел, механізмів і рушійних сил.

І. Франко вважав, що соціологія має як пізнавальне, так і практичне значення. Адже вона є однією з форм просвітництва народу, допомагає суспільству зрозуміти свої інтереси, має будуватися на фактах, спостереженнях, критиці. Метою науки є людина, її благо. І. Франко не поділяв думки соціологів, які твердили, що соціальні порядки стали й не зазнають ніяких змін. Він вважав, що тільки тривалий розвиток науки приводить до розуміння про підпорядкованість суспільства об'єктивним законам розвитку, а людська історія змінюється залежно від глибини економічних перетворень. При цьому він підкреслював необхідність дослідження предметів у розвитку та взаємозв'язку з іншими явищами.

І. Франко прагнув проаналізувати генезу творення людської суспільності й держави, вірив у майбутню справедливість, новий соціальний порядок матеріального й духовного прогресу суспільства,

за якого пануватиме самоуправління народу, його праця задля власного розвитку.

Соціальний та економічний розвиток, за І. Франком, як у світовому, так і в національному масштабі відбувається не стрибками, не революційно, а еволюційно. Мислитель надавав перевагу реформам перед революціями. Розглядав революційність через еволюцію від нижчих форм організації співжиття людей до вищих і вбачає у них нову якість, що виникає згідно з дією об'єктивних законів, але через «боротьбу суперечностей». Дотримуючись еволюційного погляду на суспільство, І. Франко писав, що еволюція містить у собі як поступ, прогрес (головний напрям), так і регрес (підрядний напрям). Розглядаючи основні етапи еволюції та механізми розвитку суспільства, вбачав прогрес не в зростанні класових антагонізмів, а в кооперації людей, їх консолідації. Ці функції здійснює держава, яка виникає як результат процесу поділу праці, а не розподілу власності. Основу свободи особи й громади, об'єднання громад і народів вбачав у громадівсько-федеративному принципі суспільного устрою. Обстоював свободу й автономію громад як одиниць суспільного життя. Згодом його федералістичні погляди еволюціонували до визнання федеративних зв'язків між незалежними державами.

Погляди І. Франка зазнали певної еволюції. Початковою його ідеєю було те, що основною рушійною силою еволюції є боротьба за існування, а основний закон еволюції визначав так: між усіма витворами природи найдовше живуть і розмножуються ті, які найкраще пристосовані до зовнішніх обставин. З часом І. Франко говорить вже не про боротьбу, а про єднання людей протягом історичного розвитку, про народження почуття єдності, а до рушіїв суспільного розвитку підносить матеріальні й духовні потреби людей, почуття, розум.

Отже, І. Франко був активним проповідником національної самостійності України, основні ідеї щодо якої сформулював у праці «Поza межами можливого». Він вважав, що українському суспільству категорично не підходить марксистський варіант розвитку, критикував економічний матеріалізм і фаталізм.

Соціологічні проблеми у доробку видатних українських учених (М. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Туган-Барановський та ін.)

Значний внесок у подальший розвиток української соціології

зробили такі видатні українські вчені, як М. Грушевський, Б. Кістяківський, С. Дністрянський, М. Туган-Барановський та ін.

Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934) – український історик світового рівня, лідер інституалізованої соціології в Україні. Навчавсь у Київському університеті, працював у Львові в науковому товаристві ім. Т. Шевченка, всебічні наукові дослідження втілював у 10-томній «Історії України-Русі», очолював створення у Відні на засадах та принципах класичної соціологічної традиції Українського соціологічного інституту в 1919 р. У соціологічній праці «Початки громадянства (генетична соціологія)» досліджував центральну проблему тогочасної соціології – причини й фактори створення соціальності, виникнення й існування людського суспільства.

Основою соціологічних інтересів М. Грушевського були фактори соціальної еволюції, закони суспільного розвитку, суть соціології, генетична соціологія тощо. Завданням соціології він називав вивчення соціологічних процесів у суспільстві, яке повинно супроводжуватись відкиданням випадкового, мінливого і зосередження уваги на типовому та постійному. Значення соціології М. Грушевський вбачав у тому, щоб допомогти кожній людині зрозуміти суспільство, в якому вона живе.

Учений прагнув відповісти на питання, що таке суспільство, які закони його розвитку та прогресу, при цьому спирався на історичні факти й концепції суспільного розвитку, будуючи свої висновки на об'єктивних засадах – на соціальному знанні. М. Грушевський вважав, що соціальний прогрес однаково визначається біологічними, економічними та психологічними чинниками.

Свою діяльність М. Грушевський спрямовує до «політичної соціології» – комплексу ідей, концепцій, тісно пов'язаних із громадсько-політичною діяльністю. Головна ідея цього напрямку – право українського народу на самовизначення та створення власної незалежної держави. Значне місце в його дослідженнях відведено вивченню історії Русі, України, історичного процесу взагалі, проблемам генезису східнослов'янських народів. На особливу увагу заслуговують соціологічні погляди М. Грушевського щодо виникнення і розвитку української та російської народностей, становлення державності в Україні та Росії.

М. Грушевський аналізував протиборство індивідуалізму й колективізму, вважав, що це рушійна сила соціальної еволюції. Він стверджував, що диференціація і консолідація (інтеграція), або

індивідуальне самозадоволення і колективізм, періодично домінують в суспільному розвитку. Саме ця боротьба двох тенденцій стає домінантою ритму соціальної революції, що є об'єктом дослідження всіх соціальних наук.

Висував три стадії розвитку суспільства: 1) родоплемінний лад; 2) класовий лад; 3) нові колективістські відносини. Таким чином, М. Грушевський вважав, що соціальний розвиток залежить від свідомого впливу індивідуальної людської волі. Для характеристики стану суспільних відносин на різних етапах соціальної еволюції він використовує поняття «спільнота» (гемайншафт) і «спілка», «суспільність» (гезельшафт).

Він уперше почав застосовувати в українській історіографії історико-соціологічний метод, розроблений на зламі XIX – XX ст. європейським позитивізмом. Критично оцінюючи західні соціологічні теорії О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та ін., М. Грушевський обґрунтував неможливість моністичного розуміння історії, а також неправомірність застосування природничого розуміння закону для пізнання соціальної реальності.

У 1919–1924 рр. М. Грушевський знаходився у вимушеній еміграції, у цей час у Відні створив Український соціологічний інститут.

Важливу роль у розвитку української соціології відіграв **Богдан Олександрович Кістяківський** (1862-1920), праці – «Суспільство і особистість», «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права». Цей український учений є автором оригінальних соціологічних ідей. Він розглядав соціологію як науку про суспільство і його закони. Основна сфера соціологічних студій – методологія соціологічних наук, право як соціальне явище.

На думку Б. Кістяківського, соціальні науки перебувають у кризі, причинами якої є: 1) залежність соціальної науки від соціальної філософії; 2) панування психологізму. Утвердження соціальних наук можливе шляхом вирішення трьох основних проблем: 1) питання про те, як утворювати поняття соціальних наук; 2) правильне застосування причинного пояснення для соціальних явищ; 3) визначення ролі та значення норм у соціальному житті. Учений багато уваги приділяв аналізу основних понять соціальних наук, обґрунтуванню наукових засад соціологічного дослідження. На його думку, наукове пізнання соціальної сфери має здійснюватись у трьох площинах: спільності, необхідності та належності.

Найбільше конкретизувалися принципи соціального пізнання Б. Кістяківського в його соціології права. Вихідною була теза про те, що правопорядок, існуючий у житті, не тотожний правопорядку, котрий виражається у правових нормах, а тому виникає необхідність вивчення права як соціального явища.

Станіслав Северинович Дністрянський (1870-1935) – видатний український правник і соціолог, професор Львівського університету, декан, проректор, ректор Українського вільного університету, академік Всеукраїнської академії наук, член наукового товариства ім. Т. Шевченка. Основні праці: «Звичаєве право й соціальні зв'язки» (1902), «Погляд на теорії права та держави», «Соціальні форми права». С. Дністрянський – представник соціологічної школи права. На формування його поглядів мали вплив Ф. Тьонніс та Г. Еллінек. У дослідженні соціальних явищ, зокрема права, керувався генетично-історичним методом.

Велике значення має обґрунтована ним теорія соціального зв'язку. Соціальні зв'язки виникають з необхідності задоволення людьми своїх потреб. На ранніх етапах суспільного розвитку ці потреби носили переважно економічний характер. Історично соціальні зв'язки розвиваються від найпростіших (родини) через складніші (церква, покоління, суспільні класи) до найбільш складних (народ, держава).

Умовою успішного функціонування соціальних зв'язків є наявність норм, які виникають з внутрішнього переконання про взаємну залежність людей у процесі задоволення ними своїх потреб. Ці норми, формою реалізації яких є звичай, носять етичний характер. Кожен соціальний зв'язок живе своїм особливим життям, має свої особливі цілі й засоби їх досягнення. Особа, вважає С. Дністрянський, належить до різних соціальних зв'язків, виконує в них різні обов'язки й дотримується різних правил. Ці твердження дають підстави до висновку, що в спадщині С. Дністрянського в імпліцитному стані наявні ідеї теорії статусу й ролей.

Важливими є уявлення С. Дністрянського про державу та націю як форми соціального зв'язку. Суттєвим елементом держави є територія. Держава, власне, і виникає тоді, коли якісь племена вирішили зберегти свою землю для внутрішніх потреб і охороняти її від зовнішніх ворогів. Основними елементами держави він називав територію, населення цієї території й державну організацію. Держава, на відміну від інших суспільних зв'язків, використовує фізичний

примус. Ставлення держави до інших суспільних зв'язків є негативним і позитивним.

Елементами нації як соціального зв'язку є люди, природна, а не історична, як у держави, територія, народна культура. Саме в культурі зосереджена головна суспільна основа нації.

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1911) – учений-економіст, соціолог, викладав у навчальних закладах Москви і Петербурга, діяч Центральної Ради, професор Київського університету. Найбільш відомі праці: «Політична економія», «Теоретичні основи марксизму». Як соціолог він поділяв погляди неокантіанства, критикував марксизм.

М. Туган-Барановський вважав соціологію однією зі стрижневих суспільних наук. Соціологічні дослідження вченого були зосереджені на проблемах соціального розвитку, класів і класової боротьби.

У більшості праць він зосереджувався на обґрунтуванні ролі господарства у соціальному житті. Це пов'язано з тим, що основним чинником соціального розвитку М. Туган-Барановський вважав господарство як сукупність людських дій, спрямованих на зовнішній світ з метою створення матеріальної обстановки, яка задовольняла б людські потреби.

Варто підкреслити, що у поглядах на питання про чинники соціального розвитку, соціальний ідеал, класи й класову боротьбу та ін. він був послідовним критиком марксизму. М. Туган-Барановський, критично осмислюючи марксизм, висунув положення, що всі потреби людини дають привід для господарської діяльності. Але вирішальне значення господарства в суспільному житті ґрунтується не лише на тому, що люди, як вважали марксисты, перш ніж займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією, повинні їсти, пити й одягатися, але також і на тому, що наука, політика, мистецтво і т. д. мають матеріальну основу, яка створюється господарством. Отже, в основі будь-якої діяльності лежить господарство. Саме на цьому й ґрунтується центральне місце господарства в соціальному житті.

М. Туган-Барановський уподібнював соціальне життя колу, у центрі якого є господарство й від якого, як радіуси, розходяться лінії різного роду діяльності. Подібно до того, як центр є єдиною точкою перетину всіх радіусів, які стикаються один з одним лише в центрі, так і соціальне господарство є єдиним місцем зіткнення і загальним зв'язком усіх галузей соціальної діяльності. А тому все, що відбувається в центрі, відображається на всіх радіусах. Так само будь-

яка глибока зміна соціального господарства повинна викликати відповідні зміни по усіх лініях застосування суспільної праці.

Також, всупереч К. Марксу, М. Туган-Барановський обґрунтував думку, що соціальна історія не зводиться виключно до історії боротьби класів, хоча господарські інтереси різних класів – антагоністичні. Та оскільки господарський інтерес - не єдиний інтерес людського життя, то і протилежність економічних уподобань не призводить антагонізм усього соціального життя. М. Туган-Барановський не заперечував важливості класової боротьби в історії, однак ніколи історія людського суспільства не була лише історією боротьби класів. Учений стверджував також, що духовну діяльність людини (наука, філософія, мистецтво, мораль, релігія та ін.) не можна трактувати з погляду теорії класової боротьби, оскільки класовий інтерес не є критерієм добра, істини та краси. На думку М. Тугана-Барановського, боротьба точиться між суспільними групами не просто за існування, а за, можливо, більш вільне, повне існування, бо воля особи є і вищим соціальним благом.

Виробництво засобів до життя – це нижча сходинка діяльності людей. На вищих сходинках господарська робота стає менш значимою в діяльності. Отже, чим вищі потреби, тим меншу роль у їх задоволенні відіграє господарська праця. Тільки найбідніші борються за своє «чисте» існування. А більшість людей розглядає багатство як спосіб доступу до влади, а не навпаки.

Соціальний клас М. Туган-Барановський визначає як суспільну групу, члени якої перебувають в однаковому економічному становищі щодо суспільного процесу присвоєння праці інших груп. У капіталістичному суспільстві вчений виділив такі класи: наймані працівники, капіталісти й землевласники. Інтелігенція, вважав він, не становить самостійного класу.

Критика ідей марксизму в українській соціології

Серед критиків ідей марксизму в соціології слід згадати про **Гредескула Миколу Андрійовича** (1865 – рік смерті не встановлено) – професора Харківського університету і Петербурзького політехнікуму. Його праці: «Марксизм і ідеалізм», «Соціологічне вивчення права», «Походження і розвиток суспільного життя» й ін..

Працював у галузі історії соціології, критикував марксистську теорію суспільства з позицій ідеалізму. Він запропонував свою

теорію суспільства, яка складається з двох елементів: 1) свідомість не є пасивним, простим продуктом зовнішнього буття, а є активним агентом, який формує і визначає буття; 2) людські потреби, які мають психічну, ідеальну природу, поділяються на два види: нижчі, тваринні, і вищі. Задоволення нижчих потреб призводить виникнення «економічного чинника». Тому в концепції М. Гредескула економічний чинник є ідейним, а не матеріальним. Для свого існування людям необхідна не тільки економіка, тому М. Гредескул говорить про необхідність створення міцної суспільної основи – держави та права. Він говорить про існування «побудови» (економіка для задоволення нижчих потреб) і «надбудови» (наука, мистецтво, релігія для задоволення вищих потреб).

Також дослідники вказують, що М. Гредескул, як і Д. Садинський, Е. Енгель та ін., зробили спробу поєднати марксизм з дарвінізмом. Услід за «фітосоціологами», вони вважали, що провідною закономірністю живої природи та суспільного життя є закон пристосування організму до зовнішнього середовища. Дане пристосування, залежно від поведінки організму, може бути як активним, так і пасивним. На основі цієї закономірності й відбувається дія закону природного та штучного відбору. Цей закон, але вже у специфічній формі, домінує в людському суспільстві, визначає всі сторони життя класового суспільства: конкуренцію, експлуатацію, революції та війни. Велика популярність законів природного відбору боротьби за існування серед наукової інтелігенції радянської Росії в першій половині 1920-х років привела до того, що на їх основі навіть робилися спроби витлумачити мислення людей. Професор М. Гредескул у книзі «Походження і розвиток суспільного життя» (1925) таким чином намагався витлумачити матеріалістичне розуміння історії з позицій біології. На його думку, біологічне обґрунтування основного питання соціології є більш глибоким і матеріалістичним, ніж соціологічне.

Соціологічні ідеї українських інтелектуалів

Цікаві соціологічні ідеї висловлювалися більшістю тодішніх українських інтелектуалів, творчість яких варто розглянути детальніше.

Стронін Олександр Іванович (1826-1889) у працях «Політика як наука», «Історія суспільності» та ін. особливу увагу приділяв вивченню суспільства, його структури й розвитку. Дослідник вважав,

що будь-яке суспільство, під яким він розумів державу, сім'ю й людство в цілому, має спільні риси та подібні закони. Спільна риса всіх суспільств, на думку О. Строніна, це їх пірамідальна будова, що забезпечує, з одного боку, рух, прогрес, з іншого – рівновагу, порядок. У верхівці піраміди перебуває активна меншість – аристократія, внизу – більшість, демократія, у середині – тимократія. При подібній будові суспільства, коли більшість розташована внизу, а відповідно там перебуває і центр ваги, ніякі коливання меншості, яка знаходиться вгорі, не в змозі вивести суспільство з рівноваги настільки, щоб загрожувати йому падінням.

О. Стронін також визнавав поступальний розвиток суспільства. Нормальний плин соціального життя уявляється йому у вигляді хвилі, двома боками якої є акції та реакції. Акція – це дія в напрямку головної, загальної течії життя, а реакція – дія в напрямку, протилежному цій течії. О. Стронін розглядав й інші проблеми, зокрема соціальні патології (бунт, революцію). Він вважав, що подібні явища порушують нормальний плин життя, спотворюють духовні й матеріальні цінності.

Потебня Олександр Опанасович (1835-1891) основну увагу зосереджував на розгляді категорій «народ» і «народність»; його праці: «Естетика і поетика», «Слово і міф». Учений вважав, що національну специфіку народу – «народність» – зумовлює мова, яка є породженням «народного духу». Народність є те, чим один народ відрізняється від іншого, а мова не лише одна зі стихій народності, а й найбільш досконала її подоба. Кожна народність має право на саморозвиток. О. Потебня обґрунтував положення про відмінність між народністю і так званою ідеєю національності. На його думку, народність є явищем набагато давнішим, ніж ідея національності, що виникає лише в кінці ХІХ ст. О. Потебня не поділяв думки про винятковість якоїсь однієї народності у творенні цивілізації, оскільки «розвиток цивілізації здійснюється у видах усього людства».

Грот Микола Якович (1852-1899) – професор Ніжинського, Новоросійського, Московського університетів. Його праці: «Прогрес і наука», «До питання про класифікацію наук». Він є прибічником позитивістської соціології в Україні. Основна соціологічна проблематика вченого – прогрес і регрес, сутність соціології та класифікація наук. Одна з основних ідей в соціології М. Грота – ідея розвитку. Він виділив три типи розвитку: прогрес, регрес та інгрес.

Дослідник запропонував класифікацію наук, в основі поділу якої лежить: 1) принцип розвитку явищ природи; 2) принцип розвитку ідей у процесі пізнання цих явищ. М. Грот виділяє науки про надорганічні явища: соціологію та психологію. Психологія вивчає психічні явища, які мають більш загальний і простий характер. Соціологія вивчає соціологічні явища, які мають більш спеціальний і складний характер. М. Грот схильний до психологізації соціології, він фактично соціологію розглядає як психологію суспільства. У соціології виділив чотири підрозділи: 1) суспільні й філологічні науки; 2) соціологічна етика й наука про мистецтво; 3) політологія, історія і релігієзнавство, 4) юридичні й економічні науки.

Серед прибічників позитивізму в українській соціологічній думці другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. відомим є ім'я **Лесевича Володимира Вікторовича** (1837-1905). Його праці: «Позитивізм після Конта», «Нариси розвитку ідеї прогресу». Коло наукових зацікавлень – з'ясування самої сутності соціології, її місця в системі наук, питання прогресу. Дослідник виділяв різні галузі соціології: філософію, історію, політичну економію, філософію історії. В. Лесевич запропонував класифікацію, за якою науки поділив на конкретні й абстрактні, взявши за основу поділу людське уявлення. Соціологію визначає як абстрактну науку, предметом якої є суспільність узагалі в усіх її виявах. На його думку, соціологія вивчає суспільні явища як такі, що неминуче підпорядковані природним законам. Для відкриття цих законів соціологія користується трьома методами: спостереженням, дослідом і порівнянням.

В. Лесевич обстоював думку, що розвиток суспільства має прогресивний характер. Прогрес у його працях розглядається як прагнення до ідеалу, який він вбачав у людяності, а головним елементом процесу, що веде до досягнення цього ідеалу, визначав розумову діяльність.

Із позицій позитивізму розглядав окремі соціологічні проблеми **Лучинський Іван Васильович** (1845-1918), професор Київського університету. Його соціологічні погляди формувались під впливом О. Конта і Дж. Мілля. Основна його праця – «Відношення історії до науки про суспільство». І. Лучинський предметом соціології називав закони еволюції суспільства. Соціологія, вважав дослідник, має вивчати лише загальні закони соціологічних явищ, закони того, як певний стан породжує інший, які його причини, і повинна розглядати їх як в просторі, тобто в їх співвідношенні один з одним, так і в часі,

тобто в їх послідовному розвитку. Закони повинні ґрунтуватися на даних історії і біології. І. Лучинський розмежує історію і соціологію: соціологія досліджує загальні закони суспільної еволюції в межах тієї суми даних, які підлягають спостереженню, завдання історії як науки, що має справу з конкретними явищами та формами суспільного життя, полягає у відкритті похідних законів, тобто законів, яким підлягає розвиток окремих частин цілого (раси, національності, держави тощо).

Соціологічні міркування та політичні ідеї В. Липинського

Значний вплив на суспільну думку початку ХХ ст. мали ідеї В. Липинського. **Липинський В'ячеслав Казимирович (1882-1931)** – історик, соціолог, політик, публіцист, автор оригінальних соціологічних концепцій. Його праці: «Листи до братів-хліборобів» «Шляхта в Україні», «Україна на переломі. Замітки до історії українського державного будівництва у 17 ст.». На формування світогляду В. Липинського мали вплив ранні теорії соціального конфлікту, західноєвропейський раціоналізм, теорії еліти і польська історична консервативна школа.

Соціологічні міркування та політичні ідеї В. Липинського формувалися навколо головного критерію тогочасного українського суспільствознавства – завдань політичної боротьби. Головною теоретичною концепцією В. Липинського є його оригінальна теорія організації національної еліти та її кругообігу. Її дослідник розробив на основі аналізу соціально-історичних процесів в Україні. Згідно з його поглядами, кожна нація твориться елітою, яка здобула владу у своєму суспільстві. І він вважав, що вищий соціальний прошарок у суспільстві обов'язково має бути. Саме еліта захистить, на думку В. Липинського, національну державу, переможе руйнівні тенденції. Еліту характеризує сила й авторитет, у неї – аристократичні риси. Проте термін «еліта» він не вживав, а користувався поняттями «національна аристократія», «провідна верства», «правляча верства».

Завдання українського народу, на думку В. Липинського, – формування еліти. За співвідношенням активних і пасивних елементів у суспільному управлінні він виділив види організації національної аристократії: класократію, охлократію та демократію. Структурував сучасне йому суспільство: промисловий, хліборобський, фінансовий і купецький класи, інтелігенція. У кожному з класів виділяв ще й стани: організаторів – «пани» і

організованих – «народ». Для перших характерна більша активність та індивідуальна сила, а для других – сила більшості та числа.

Дослідник аналізував методи національної аристократії. Найраціональнішою вважав класократію, розуміючи під поняттям «клас» осіб, наділених однією суспільною функцією. На цій підставі до «промислового класу» він зараховував робітників, технічний персонал, лідерів індустрії, аргументуючи це тим, що об'єднуючі їх чинники значно сильніші за суперечності між ними. Це не унеможлиблює взаємної критики, свободи опозиції, а навпаки, діючи в координатах традиційного правопорядку, вони забезпечують необхідну рівновагу між владою та свободою. За взірць класократії наводив Англію з її традиціоналізмом і консервативними цінностями.

Демократію В. Липинський критикував за те, що її використовують для ослаблення основ дисципліни й порядку в державі, унаслідок чого держава перетворюється на інструмент реалізації приватних інтересів певних соціальних груп, що спричиняє її руйнацію. Цю тезу він ілюстрував подіями в Римській республіці часів занепаду, Франції Третньої республіки, Речі Посполитій.

Малопродуктивна, за словами В. Липинського, й охлократія, яку встановлюють «войовники-непродуценти». У ній неможливий жодний вияв свободи та самодіяльності громадян, а суспільство мало відрізняється від військово-бюрократичного ордену. Саме такими він вважав цезаристично-бонапартистські держави, революційні режими, очолювані монархами-самодержцями.

Справжнім джерелом влади, на його думку, є мілітарна, економічна, інтелектуальна сили. Уособленням їх є «войовики» (військові), «продуценти» (високозаможні стани) та інтелігенти. А найпридатнішими до державного управління є «войовики-продуценти». Інтелігенція, у зв'язку з неможливістю контролю над засобами «матеріальної» (військової та господарської) сили, до такої ролі мало придатна. Але тільки вона здатна на раціональне усвідомлення й оприлюднення різноманітних настроїв у суспільстві, що має непересічну цінність для утримання суспільної рівноваги та державного порядку.

У націотворчих процесах В. Липинський теж відводив особливу роль провідній верстві як основі й керманичу нації, оскільки вона володіє матеріальною силою, моральним авторитетом, волею до влади, здоровим консерватизмом. Запорукою існування й розвитку нації він вважав національну державу: «без власної Української

Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській землі громадянського життя». Де речі, поняття «нація», за В. Липинським, охоплює всіх мешканців, громадян держави.

Визнаючи неминучість і доцільність соціальних змін, він стверджував, що тільки аристократія зі своїм консерватизмом здатна забезпечити неперервність соціального життя. Бо консерватизм є уособленням сили авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури. Цього не здатна забезпечити виборна влада, яка формується на засадах виборного цензу, а не на основі таланту та чеснот громадян.

Для України, на думку дослідника, найкраще – класократична еліта на чолі з гетьманом, іншими словами – правова «трудова» монархія у формі гетьманату. Визначальними класотворчими ознаками еліти даного типу є органічність спільноти на ґрунті традиції, психічного досвіду, фізичної спорідненості.

Однією з умов ефективного правління В. Липинський вважав вивчення елітою психосоціальних рис підвладних мас. Українську націю можна сконсолідувати на базі «територіального патріотизму», тобто шляхом пробудження солідарності між усіма постійними мешканцями України незалежно від їх соціального статусу, віросповідання, етнічного походження. А ідея української державності – фактор, який повинен забезпечити національну єдність усіх верств українського суспільства на ґрунті компромісу між ними.

Під впливом ідей В. Липинського Дмитро Іванович Дорошенко (1882-1951) вважав, що українську державу може збудувати провідна верства суспільства – аристократія. Розмірковуючи над процесом і наслідками демократичної революції в Україні, він дійшов висновку про доцільність творення не народної, а демократичної буржуазної республіки, аналоги якої існували в Європі.

Критика позитивізму в українській соціології

Окремі дослідники, що розглядали різні проблеми соціології, виступали з позиції критики позитивізму. **Гогоцький Сильвестр Сильвестрович** (1813-1889) – професор Київської духовної академії та Київського університету, займався вивченням історії соціології. Його праці: «Конт» та «Два слова про прогрес».

Важливо відмітити, що С. Гогоцький був критиком позитивізму О. Конта. Він звертав увагу на ідею О. Конта про необхідність

застосування природничих методів для аналізу суспільних явищ як спробу пояснити фізичними законами суспільно-моральне життя. У цьому, на його думку, полягає неспроможність соціології О. Конта, адже дослідження соціологічних явищ вимагає інших, більш продуктивних методів.

С. Гогоцький також критикує закон трьох стадій історичного розвитку, зазначаючи його необґрунтованість, поверховість у розумінні деяких понять, суперечливість у твердженнях.

Козлов Олексій Олександрович (1831-1901) – професор Київського університету. Його соціологічні праці («Позитивізм Конта», «Тард и его теория общества») створені з позиції критики позитивізму. До його соціологічних зацікавлень входять проблеми суспільства та сутність прогресу. О. Козлов створив власну систему панпсихізму, в якій усе суще визначається психічним і свідомим. Наріжним каменем цієї системи є поняття буття.

Прогрес, вважав О. Козлов, зрозуміти неможливо без уявлень про ідеальну ціль, до якої прагне світовий процес. Сам прогрес визначав як постійне розумове вдосконалення людства, як рух до вищих форм релігійної свідомості, як моральне вдосконалення й ототожнював його з еволюцією. Однак О. Козлов застерігав, що прогрес не може привести людство до щастя, бо існування лише добра, щастя, насолоди без їх протилежностей – зла, нещастя, страждання є пуста абстракція, яка порушує основну вимогу логіки – мислити протилежними поняттями одночасно.

Отже, можна зробити висновок, що в середині XIX ст. на українських землях соціологія розпочала своє оформлення як наука. Це спричиняло деякі характерні риси розвитку соціологічної науки в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Соціологів не було, тому до соціологічних студій вдавалися професійні філософи, історики, географи, економісти, літератори. При цьому соціологічні проблеми хвилювали більшість провідних українських учених. Але в їх працях досліджувалися лише окремі соціологічні аспекти.

Ще одна важлива риса – це дефіцит новітньої соціологічної методології, системного бачення комплексу соціологічних проблем. Тоді у соціології домінував позитивізм, який тяжів до еволюціонізму, органіцизму чи соціал-дарвінізму. Однак у цей період сформувалася українська соціологічна традиція. Формувався власне соціологічний апарат. Нові соціологічні ідеї знаходили благодатний ґрунт і в Україні. Поступово окреслювався предмет досліджень вітчизняної

соціології. Специфічною рисою соціологічної думки цього періоду стало звернення до проблем соціально-культурного життя українського народу, утвердження національної державності, боротьби за незалежність, національно-культурного відродження. Це спричинило швидке поширення серед гуманітаріїв і громадських діячів України інтересу до ідей, поглядів і теорій провідних соціологів Європи, насамперед Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса, В. Парето та ін.

3.5. Вітчизняна соціологія в радянський період

Гармонійний розвиток соціології в Україні потребував необхідних внутрішніх і зовнішніх умов. Перебування українських земель у СРСР значно деформували процес розвитку вітчизняної соціології. Тривалий час вона не була ідентифікована як наука, існувала лише в системі радянської соціології.

До 1917 р. в Україні вже склався досить високий інтелектуальний потенціал, представлений трьома напрямками: 1) немарксистською традицією академічної соціології (М. Карєєв, П. Сорокін, К. Тахтарьов та ін.); 2) громадсько-політичним, національно-прикладним спрямуванням (М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, Б. Кістяківський та ін.); 3) марксистською традицією (Д. Богданов, В. Ленін (Ульянов), Е. Енгель та ін.).

На українських землях наприкінці другого десятиліття ХХ ст. відбувався активний процес інституціалізації соціологічної науки: створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, здійснювалися теоретичні й прикладні дослідження, видавалися наукові праці. Своєрідним центром цієї роботи у 1920-ті рр. була кафедра соціології, створена в соціально-економічному відділі Всеукраїнської академії наук. Очолив її у 1918-1920 рр. Б. Кістяківський (1868-1920).

Після жовтневого перевороту 1917 р. і захоплення влади в Україні більшовиками роль вітчизняних попередників української соціології була відкинута, і домінантою у її формуванні та розвитку слугувало нав'язування сталінської й марксистсько-ленінської ідеології. Так, соціологічну науку в Україні очолює марксист С. Семківський (1882-1937 рр.). Він після смерті Б. Кістяківського став завідувачем кафедри соціології Всеукраїнської академії наук, також очолював філософсько-соціологічний відділ, соціологічну

комісію Всеукраїнської академії наук. У цей час помітних результатів кафедра соціології не мала (у 1936 р. С. Семківський був заарештований за звинуваченням у створенні «троцькістсько-зінов'євської» організації і розстріляний у 1937 р.).

Проте у перші роки існування радянської влади соціологам немарксистського спрямування ще вдавалося видання наукових монографій і навчальних посібників – це роботи М. Ковалевського, П. Сорокіна, М. Карєєва та ін. Із середини 1920-х рр. розповсюдження отримали позитивістські та натуралістичні трактування суспільних явищ: «колективна рефлексологія», «психологічний біхевіоризм» (В. Бехтерев), фрейдистське вчення тощо. Відомий фізіолог, професор А. Зелений, досліджуючи біологічні, фізіологічні, рефлексологічні аспекти суспільного життя, твердив про майбутню «соціофізіологію».

Згодом домінуюче місце посіли теоретичні розробки марксистського напрямку: «Теорія історичного матеріалізму: Популярний підручник марксистської соціології» М. Бухаріна (1921), «Соціальне життя людей: Вступ у марксистську соціологію» Л. Садинського (1923), «Марксизм і соціологія» С. Каценбогена (1926), «Соціологія шлюбу і сім'ї: досвід вступу у марксистську генеомію» С. Вольфсона (1929), «Основні питання марксистської соціології» С. Оранського (1929) та ін. Зростання більшовицької ідеологічної та політичної функції науки спричинило й те, що з країни були вислані вчені, які не поступилися своїми принципами. За кордоном опинилися понад сімдесят соціологів (Г. Гурвич, Франція; П. Сорокін, США).

Отже, немарксистський напрям суспільних наук всіляко «викорінювався». З іншого боку, у Всеукраїнській академії наук продовжувалось дослідження різних проблем соціології. Комісією з вивчення соціального руху було зібрано значний емпіричний матеріал про вплив різноманітних чинників на заробітну плату. Вивчались інші процеси в господарській, гуманітарній сферах. Серед них виокремлюються праці академіка **Олексія Микитовича Гілярова** (1855-1938), який досліджував психологію натовпу, співвідношення культури та цивілізації, застосування принципів і методів природознавства щодо соціального життя.

У «Записках соціально-економічного відділу» окремих соціологічних питань торкалися у своїх статтях М. Туган-Барановський, С. Дністрянський.

Значних зусиль до розвитку вітчизняної соціології у цей період доклав й М. Грушевський, який повернувся у 1924 р. в Україну з ідеєю створити тут систему соціологічних інституцій. Прагнення перемістити Український соціологічний інститут в Україну було однією з причин повернення М. Грушевського, він бажав досліджувати історію свого народу в його власному середовищі. Одразу ж після повернення до Києва М. Грушевський виголошує доповідь «Український соціологічний інститут і дослідча кафедра історії культури загальної й української» перед спільними зборами Всеукраїнської академії наук. У ній він ознайомлює присутніх з планами щодо Українського соціологічного інституту, зокрема з проектом створення п'яти кафедр та постійно діючого семінару. Однак Інститут марксизму не підтримав цього проекту, можливо, тому, що М. Грушевський намагається зберегти «свободу наукової мислі і праці, не зв'язану якоюсь партійною програмою», створити інституцію, яка віддячує уряду й суспільству за матеріальне утримання педагогічною працею і дослідженнями, «але не знає сторонніх втручань в свою роботу і організацію».

Тоді ж, 1924 р., замість інституту відкривається лише науково-дослідна кафедра історії України на чолі з М. Грушевським, а при ній – дві секції, одна з яких (секція методології та соціології) працює під керівництвом О. Гермайзе. Функції соціологічного інституту фактично починає виконувати утворена наприкінці 1925 р. Асоціація культурно-історичного досліджу.

На базі кафедри з історії України М. Грушевський зі співробітниками (О. Гермайзе, П. Клименко, К. Грушевська) видали ряд соціологічних праць: «Спроба соціологічного пояснення української казки», «Соціологія старовини» (К. Грушевська), «Примітивна культура», «Соціологія в концепції нової французької демократії» (Ф. Савченко) та ін.

Також деякі матеріали описово-соціографічного характеру про соціальні процеси в тогочасній Україні видавались у часописі «Прапор марксизму» кафедрою марксизму і марксознавства Українського інституту марксизму-ленінізму. Цей інститут поділявся на секції, серед яких була й філософсько-соціологічна. На початку 1930-х рр. ці й інші марксистські інституції об'єднуються під назвою Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів. У її межах створюється Інститут філософії й природознавства, який з 1931 р. видає журнал «Прапор марксизму-ленінізму» (з 1934 р. –

журнал «Під марксистсько-ленінським прапором»). При інститутах Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів протягом короткого часу продовжують існувати кафедри соціології.

Біосоціальним процесам були присвячені студії Українського демографічного інституту, очолюваного М. Птухою. Дослідження, що прямо чи опосередковано стосувалися проблем соціології, були проведені Українським науково-дослідним інститутом педагогіки (Харків), Українським психоневрологічним інститутом, Київським державним психоневрологічним інститутом. Соціологічна проблематика пронизувала наукові пошуки вчених, об'єднаних в Етнографічному, Географічному, Антропологічному товариствах.

Соціальні проблеми управління розробляв Всеукраїнський інститут праці у Харкові. Тут були започатковані дослідження організації виробництва, підготовки кадрів, стимулювання і нормування праці. Ці дослідження засвідчили, наприклад, що одним із способів ухилення адміністрації від виконання рішень є перекладання своїх обов'язків на «творчу активність мас», що дріб'язкова опіка, надмірно деталізовані розпорядження завдають шкоди, оскільки рядовий працівник, боячись помилитися, постійно заглядає в інструкцію, що подовжує термін виконання завдання. У цьому інституті існував психологічний відділ, де застосовували тести професійного відбору та професійної орієнтації. Учені займалися соціальною інженерією, під якою розуміли насамперед діяльність щодо вдосконалення організації виробництва з урахуванням соціальних чинників, спрямовану на забезпечення робочого місця, поліпшення умов праці робітників. Зокрема застосовувалися оперограми – креслення робочого процесу з нанесенням маршрутів і послідовності етапів обробки, з урахуванням обсягу роботи та необхідного для нього часу. Оперограма становила модель, сконструйовану на основі інженерного розрахунку, відповідно до якого визначали штат працівників, складали інструкції виконавцям, замовлення на обладнання, визначали мету й завдання діяльності.

Зароджувалися початки галузевої соціології – соціології праці, побуту, культури і т. ін. Ряд подібних робіт проводився ще П. Сорокіним, потреба в соціальній інформації зберігалася. Серед робіт такого плану можна виділити дослідження С. Струмиліна (економіка праці), О. Гастеева (наукова організація праці), М. Бернштейна (соціологія молоді), А. Гайстера (соціологія села), С. Вольфсона, О. Колонтай, А. Луначарського, І. Гельмана (сім'я),

А. Герцензона (злочинність), Е. Енгеля (освіта), М. Загорського (духовне життя, культура) та ін. Результати досліджень публікувались у журналах – «Організація праці», «Економіка та побут» та ін. Характерною рисою подібних досліджень була їх розрізненість і здійснення методом проб і помилок.

Незважаючи на певні здобутки в соціології у 1920-х рр., поширення більшовицької ідеології призвело до придушення, а згодом і ліквідації у 1930-х рр. соціології. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відбувається поворот до «соціалістичного експериментування» – з культом особи, тоталітаризмом, репресіями, що привело соціологію до «напівзабороненого» становища та присвоєння їй ярлика «буржуазної лженауки». З цього часу соціологія у теоретичній, академічній та освітній формах фактично припинила своє існування. Крок за кроком соціогуманітарні дисципліни перетворювалися в уніфікований набір цитат із праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, які позбавляли їх власних методологічних основ, зводили до становища прислуги панівної ідеології. Як зазначав український соціолог-емігрант М. Шаповал, розвиток науки в радянській Україні пішов дивним шляхом: разом зі збільшенням досліджень та експериментальності в методах аналізу пануюча влада провадить утиски свободи наукової критики, свободи досліду й висновку, соціологія поступово втрачає самостійне значення, виконує функцію ілюстрації марксизму-ленінізму, підтвердження його постулатів начебто об'єктивною соціологічною інформацією, вигідною радянському уряду та комуністичній партії. Терміни «соціологія» та «історичний матеріалізм» (частина марксистсько-ленінського вчення, присвячена суспільству) почали розглядатися як синоніми.

Зміна ставлення до соціології була спричинена ставленням і рішеннями Й. Сталіна (Джугашвілі). Починаючи вже з кінця 1920-х рр., сталінські «теоретичні» положення починають активно впливати на хід теоретичних і практичних досліджень у галузі соціології. До «втручання» Й. Сталіна у філософію та соціологію вчені хоча й не виходили за межі марксистських положень, ще дозволяли собі різні трактування предмета, теорії, структури, методології соціології. Але вже лунали окремі думки, в яких їх автори висловлювали сумніви щодо існування соціології як науки. І невдовзі Й. Сталін вольовим рішенням фактично заборонив соціологію, генетику, психологію, кібернетику й інші науки. Теоретичне обґрунтування цього вчинку

містить розділ «Про діалектичний та історичний матеріалізм» короткого курсу «Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)» (1938 р.).

З того часу найважливіші складові марксистської соціології (теорія формацій, класів тощо), основний понятійний апарат і категорії стали розглядати тільки на філософському та абстрактно-теоретичному рівнях. Соціологічні методи конкретного дослідження суспільства були не тільки вилучені з ужитку, а й протиставлені соціологічному знанню як знанню філософському. На конкретне вивчення процесів, явищ соціального життя було накладено сувору заборону. Соціологію було оголошено псевдонаукою, несумісною з марксизмом, ворожою йому. Фундаментальні та прикладні дослідження в цій галузі були фактично припинені.

«Скасування» соціології як науки було зумовлено тим, що її принципи, теорія і методи пізнання та освоєння соціальної дійсності не вписувалися у сталінське волюнтаристське управління суспільством. Наукова соціологія була ворожою соціальній апологетиці. Офіційні, здебільшого «валові» економічні показники з року в рік демонстрували «зростання» добробуту людей, а соціальні, які відображали реальне задоволення потреб людей, демонстрували протилежне – зниження їх достатку, зростання соціальної напруженості. Тому соціальна міфологія була зведена в ранг науки, а реальна наука оголошена «буржуазною лженаукою». Чимало дослідників у галузі соціології (й інших наук) були репресовані в другій половині 1930-х рр. (С. Семківський, О. Гіляров, В. Бойко та ін.). Так, **Бойко Василь Сидорович** (1893-1938) – праця «Суб'єктивно-соціологічний напрям в українському літературознавстві» – займався розробкою соціології літератури й мистецтва, а також критикою немарксистських соціологічних теорій в Україні. На його думку, марксистська соціологія (історичний матеріалізм) є єдиною науковою соціологічною теорією. Щодо мистецтва він використовував такі ідеї: мистецтво є надбудовою, що зростає на ґрунті суспільного виробництва, економічних відносин між людьми; унаслідок зміни в становищі одного класу або перегрупування різних класів суспільства змінюються й літературні стилі; літературна творчість письменника залежить від його соціального походження, становища й оточення. В. Бойко сформулював власну періодизацію українського літературного процесу, в основу якої поклав діалектику розвитку суспільно-

економічних формації й класової боротьби. Однак робота в межах марксистської ідеології не убезпечили його автора, і В. Бойко був висланий з України.

Отже, після 1930 р., за умов утиску української науки, політики терору й репресій проти її представників, зацікавлення соціологічними студіями значно послаблюються. Соціологічні установи ліквідовують, дослідників старшої генерації фізично винищують; ті, хто залишився в живих, уникаючи небезпечної тематики, в основному популяризують догмати марксистсько-ленінського вчення. Конкретна мікросоціологія та соціометрія не встигають розвинутися взагалі, бо під заборорою перебувають математична статистика, теорія ймовірності та вибірки, структурно-функціональний аналіз.

Із 1936 р. із посиленням хвилі репресій відбувається майже повна ліквідація будь-яких соціологічних досліджень. Такий стан проіснував понад 30 років, незважаючи на спорадичні «потепління» й спроби пожвавлення соціологічних студій у межах академічних установ. Соціально-економічний відділ АН УРСР (1937-1946) не видав практично жодної серйозної праці соціологічного характеру. Пізніше наукова тематика з соціальних і національних питань передається створеному 1947 р. Інституту філософії Академії наук УРСР. Про науково-дослідну працю з соціології у цьому інституті не було відомостей аж до початку 1960-х рр., поки відділ атеїзму цього інституту не провів соціологічних досліджень на західноукраїнських землях, однак вони так і не були опубліковані. Деякі результати проведеної роботи, що пройшли цензуру, надрукували у збірнику «Соціологія на Україні» (К., 1968, за редакцією Л. Сохань), і хоча його оголосили першим українським соціологічним щорічником, наступні числа так і не з'явилися. 1969 р. Інститут філософії АН УРСР видає інший збірник, в якому соціології присвячено невеличкий розділ.

Відродження радянської соціології почалося у 1950-х-1960-х рр., коли відбувалося послаблення тоталітарного режиму (після смерті Й. Сталіна, XX-го з'їзду КПРС та ін.). Становлення і розвиток соціологічних досліджень наштовхувалися на опір філософів, які використовували концепцію 1930-х рр. й ототожнювали соціологію з історичним матеріалізмом, розглядали її як органічну частину системи філософського знання. Відповідно соціологія була проголошена філософською наукою (складовою філософії), а

конкретні соціологічні дослідження виводилися за межі соціологічного знання як не сумісні зі специфікою філософського пізнання світу. Їх трактували як спробу привнести у філософію елементи позитивізму («буржуазної науки»). Ініціаторів конкретних соціологічних досліджень постійно піддавали критиці, їм відводили роль «збирачів фактів». Нерідко соціологічним дослідженням відводилась обслуговуюча роль, згідно з якою вони повинні були «ілюструвати» досягнення соціального розвитку країни, приховуючи відомості щодо його негативних рис. Саме тому праці «застійних» років були здебільшого тенденційними, однобокими. Праці з історичного матеріалізму, в яких аналізувалися соціальні явища, їх процеси розглядали на загальному, абстрактно-теоретичному рівні, відірвано від реального життя. Філософський детермінізм, заперечення соціологічного мислення відкривали дорогу пануванню консерватизму в науці про суспільство.

Так, визнання соціологічних досліджень почалося з настанням «хрущовської відлиги», але при цьому соціологія як наука не сприймалася. У науковому обігу побутувало визначення соціології як науки, що займається тільки конкретними дослідженнями. Значний масив соціальної інформації, який становив неабияку наукову цінність і міг бути використаний для вирішення багатьох соціальних проблем, був ігнорованим. Владні структури не брали до уваги тривожних сигналів соціологів щодо погіршення екологічного стану, наростання відчуження влади від народу, негативних тенденцій у міжнаціональних відносинах тощо. Нерідко ініціаторів досліджень піддавали партійним, адміністративним покаранням. Багато наукових понять («екологія», «відчуження», «соціальна статистика», «соціальна динаміка», «соціологія релігії» та ін.) навіть у період «відлиги» було заборонено. Їх використання могло стати приводом до ярликування вченого як послідовника та пропагандиста «реакційної буржуазної соціології». Але, незважаючи на всі ці обставини, соціологічні дослідження розвивалися, поступово розширюючи сферу теоретичного соціологічного знання.

Перші згадки про соціологію як наукову дисципліну відносять до 1955 р., коли академік С. Німчинов охарактеризував її як одну з галузей філософського знання, предметом якої назвав розвиток суспільства. Розпочинати доводилося заново, звертаючись до західної соціології, оскільки були «загублені» досягнення 1920-1930-х рр. Однак некомпетентне партійно-державне втручання в науку зумовило

інерцію соціології щодо науково-дослідницької діяльності. Відсутність соціологічної освіти й підготовки кадрів соціологів також негативно впливало на розвиток цієї науки тощо.

У період «хрущовської відлиги» роль суспільних наук як опори будівництва комуністичного суспільства суттєво зросла й ще тому, що з'явилася потреба в різнобічній інформації про соціальні процеси, експерименти, прогнози. Тим самим відкрилися перспективи для реабілітації та відродження соціології як засобу пізнання та джерела нової інформації, зв'язку соціальної науки з життям. Дедалі соціологія почала набувати цивілізованих рис: окреслена її структура, предмет дослідження, методологія. У 1958 р. виникла **Радянська соціологічна асоціація**. Через два роки в Інституті філософії АН СРСР був створений перший соціологічний підрозділ – сектор дослідження нових форм праці й побуту, пізніше перетворений на відділ конкретних соціологічних досліджень. Важливим кроком стало видання в 1966 р. двотомної праці «Соціологія в СРСР», в якому узагальнювався досвід емпіричних досліджень різних сфер суспільства, а також досліджень із загальної соціологічної теорії, різноманітних проблем функціонування й розвитку соціальної сфери (праці, побуту тощо). У 1968 р. почав працювати Інститут конкретних соціальних досліджень.

В Україні перший науковий підрозділ соціологічного профілю – відділ конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН України – почав функціонувати в 1969 р. Із 1977 р. інститут почав видавати журнал «Філософська і соціологічна думка».

Соціологічні дослідження також проводились Інститутом економіки АН УРСР (соціологічні відділи Львівського та Донецького відділення). Вплив хрущовських ліберальних реформ на розвиток соціології було посилено імпортом соціологічної фразеології. З 1957 по 1961 рр. тільки Інститут філософії у Москві відвідали 217 зарубіжних філософів і соціологів, зокрема такі видатні західні соціологи, як Р. Арон, Р. Мертон, Т. Парсонс. Соціологи України, починаючи з восьмого конгресу, який відбувся у Варні в 1970 р., беруть участь у Міжнародному соціологічному конгресі (перший відбувся у 1950 р. у Цюріху). Міжнародний соціологічний конгрес – з'їзд представників науковців-соціологів різних країн світу, на якому обговорюються найбільш актуальні проблеми соціологічної науки, проводиться за ініціативою Міжнародної соціологічної асоціації.

Поступово в СРСР сформувалася нова генерація вчених-соціологів: Г. Андреева, І. Грушин, О. Здравомислов, Т. Заславська, Г. Осипов, С. Фролов, О. Шкаратан, В. Ядов та ін.

У 1960-ті рр. започатковуються соціологічні дослідження різної тематичної спрямованості. Зокрема на металургійних, текстильних, машинобудівних підприємствах Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси соціологи вивчали умови життя, залежність способу життя від соціально-побутових і соціально-демографічних чинників. Досвід соціологічної служби Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського в 1970-х рр. поширювався через періодичні видання, знайшов своє відображення у повісті письменника Олександра Білінова «Вибір» (Дніпропетровськ, 1980). Методики соціального планування на промислових підприємствах республіки розробив Соціологічний підрозділ Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР. Ці методики і пов'язані з ними концепції, як і розробки Донецького відділення Інституту економіки АН України, помітно збагатили промислову соціологію та соціологію праці в Україні.

Широкий спектр соціальних проблем шлюбу і сім'ї був типізований у праці Л. Харчева «Шлюб і сім'я в СРСР» (1965). Водночас у Великобританії були опубліковані два томи вибраних праць радянських соціологів «Індустрія і праця в СРСР», «Місто, регіон і народонаселення». У деяких університетах були запроваджені спецкурси з прикладної соціології. Для аспірантів і студентів підготовлені перші навчальні посібники («Робоча книга соціолога», 1976; «Теорія і практика соціологічних досліджень в СРСР», 1979 та ін.).

Українські соціологи досягли значних результатів у вивченні соціальної стратифікації, профорієнтації молоді, впливу заходів масової інформації на самовизначення молоді, математичних методів у соціологічних дослідженнях, закономірностей ціннісної свідомості, соціології освіти, соціології культури та ін.

Необхідно згадати й той факт, що в 1960-х рр. на вітчизняних підприємствах з'являється заводський соціолог – спеціаліст у системі управління промисловим підприємством, професійний зміст діяльності якого – проведення прикладних соціологічних досліджень, пов'язаних з діяльністю трудового колективу, розв'язанням соціальних проблем, активізацією людського фактора у виробництві, підвищенням ефективності кадрового потенціалу тощо.

Однак у цей час для соціології як самостійної науки шлях відродження перекривався потужним ідеологічним блокуванням. У першопроходців радянської соціології надзвичайно великою була потреба у можливості вільно висловлювати думку. Разом із тим, вони усвідомлювали важливість світового досвіду соціології та прагнули ним скористатися. З середини 1960-х рр. почала видаватися соціологічна література, виходять періодичні видання. У 1974 р. побачив світ перший і до середини 1980-х рр. єдиний у СРСР фаховий російськомовний журнал «Социологические исследования».

Але марксистська ідеологія не збиралася відводити соціології належне місце. За розквіту адміністративно-командної системи (кінець 1960-х – середина 1980-х рр.) відбувся ще один наступ на неї. ЦК КПРС були піддані різкій критиці книги Ю. Левади. Колектив Інституту соціологічних досліджень звинувачено у «насадженні буржуазних теоретичних концепцій і поглядів». Було перекроєно кадровий склад інституту, проти деяких соціологів робилися спроби порушити кримінальні справи.

Сприятливішими для розвитку соціології стали 1980-ті рр., коли вона нарешті відновила статус самостійної науки. У цей час розгортається робота, пов'язана з вивченням громадської думки тощо.

У червні 1988 р. ЦК КПРС видав постанову «Про підвищення ролі марксистсько-ленінської соціології у вирішенні вузлових проблем радянського суспільства». Наприкінці 1980-х рр. виникла принципово нова для радянської системи інституція – Всесоюзний центр вивчення громадської думки (директор Т. Заславська), що став безперечним лідером у масових опитуваннях. Почали відкриватися нові дослідницькі центри. Зокрема, у 1988 р. розпочала діяльність «Socis-Gallup компанія», робота якої спрямовувалася на проведення соціальних досліджень і маркетингу. Восени 1990 р. було створено **Інститут соціології АН УРСР**.

У цей час сформувалася альтернативна марксистській установці позиція, що полягала в обґрунтуванні соціології як самостійної науки. Утверджувалася позиція, що це – наука теоретично-практичного мислення та дії, а тому соціолог (в одній особі) виступає і як дослідник (польовий працівник), і як теоретик-методолог (розробка програми дослідження, теоретичний аналіз та ін.).

Отже, соціологію радянського періоду можна вважати однією з найвідсталіших наук і в Україні, і загалом у СРСР. Оцінюючи становище соціологічної думки в умовах існування тоталітарного

режиму, український соціолог в еміграції О. Симиренко наголошує, що нерозвиненість соціології в Україні й інших радянських республіках була навмисне спланованим феноменом. Сучасний дослідник історії української соціології В. Степаненко додає, що становище соціології в радянській Україні було ще гіршим, ніж у СРСР загалом, оскільки в ній панував жорстокіший, консервативніший політичний та ідеологічний режим. Багато шкоди завдавав штучно витворений провінціалізм української соціології, коли кращі сили вітчизняних соціологів зосереджувалися поза межами України.

3.6. Розвиток української соціологічної думки в еміграції

Одним із наслідків встановлення радянської влади в Україні після поразки української національної революції 1917-1920 рр. став від'їзд за кордон чималої кількості представників національно-демократичних партій та угруповань. Активний розвиток української соціологічної думки в еміграції дослідники називають специфічною рисою української соціології. У цей час фактично соціологічні дослідження в Україні, що знаходилась у складі СРСР, поступово втрачають наукову значущість і об'єктивність, тоді як можливість достатньо вільного розвитку соціологічної думки в еміграції породжує появу великої кількості серйозних соціологічних праць, які становлять нині класику української соціології. Саме там продовжувалось дослідження різних соціологічних проблем.

Після того, як чимало українських науковців після подій 1917-1920 рр. змушені були емігрувати, вони розгорнули працю зі створення українських навчальних і науково-дослідних закладів, і тому припинили роботу їхні студії у площині соціогуманітарних наук, особливо соціології. Можна навіть сказати, що саме на початку 1920-х рр. за кордоном починається швидкий розвиток української соціології та виокремлення її деяких дослідницьких напрямів. Не скута жорсткими межами однієї панівної ідеології соціологічна думка українських учених охоплює різноманітні явища суспільного життя і в Україні, і за її межами. Незважаючи на відносну відірваність від досліджень на батьківщині, українські соціологи дістали можливість ширшого ознайомлення з надбаннями західної класичної соціологічної спадщини й модерними науковими розвідками у соціології, що стає вагомою підставою входження української

соціології у світовий науковий процес як його органічної частки. Тому навіть на чужині українські соціологи не почувалися провінційними, гідно репрезентуючи свої надбання поряд із зарубіжними вченими.

Насамперед слід згадати про наміри М. Грушевського організувати **Український соціологічний інститут** у Женеві, щоб у такий спосіб відзначити спадковість праці М. Драгоманова та його колег у 1870-1880-х рр. Однак цього досягнути не вдалося, і осередком Українського соціологічного інституту з 1919 р. стає Відень. Засновники поставили перед собою завдання, яке полягало в інформуванні світової громадськості західних наукових і громадських кіл із соціальним життям України, її соціальною історією та сучасним періодом розвитку, поступом української науки тощо. З іншого боку, співробітники закладу прагнули ознайомити українську спільноту зі здобутками соціологічної науки на Заході, її напрямками й методами. Важливим аспектом їх діяльності була також підготовка досвідчених науковців у різних галузях соціології, залучення їх до самостійної роботи на загальному й українському культурно-історичному, соціологічному матеріалі.

Співробітники Українського соціологічного інституту проводили лекційну, пропагандистську та наукову діяльність. Також були видані соціологічні роботи М. Грушевського («Початки громадянства. Генетична соціологія»), монографії В. Липинського, В. Старосольського («Теорія нації»), П. Христюка, М. Шрага («Держава і соціалістичне суспільство»), М. Лозинського («Галичина в 1918-1920 рр.»). Загалом під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ тринадцять праць, присвячених різним аспектам минулого та сучасного життя України.

Для українських емігрантів організовувалися безкоштовні курси з суспільних наук. Вони охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії: початки громадського і державного життя або генетична соціологія (М. Грушевський); соціальні підстави розвитку мистецтва (Д. Антонович); історія української революції (П. Христюк); теорія нації (В. Старосольський), держава і державне право (М. Шраг) та ін.

Христюк Павло Оникійович (1890-1941) – політичний і державний діяч, публіцист, літературознавець. Його праці: «Замітки й матеріали до історії української революції», «1905 рік на Україні», «Нарис історії класової боротьби та соціалізму», «Селянські виступи

та війна», «1905 рік на Україні», «Нарис історії класової боротьби та соціалізму» (у 3-х частинах), «Соціальні мотиви творчості М.Хвильового», «Україна доби селянської реформи в творах» та ін. П. Христюк брав участь у кооперативному русі, входив до складу Центральної Ради, Генерального Секретаріату, був міністром внутрішніх справ Української Народної республіки тощо. З 1919 р. – в еміграції, у 1923 р. повернувся в Україну. У 1931 р. засуджений у справі так званого «Українського національного центру», помер на засланні 29 вересня 1941 р. Увага дослідника переважно зосереджувалася на проблемах української національної революції та пошуках можливих шляхів устрою українського суспільства.

Старосольський Володимир Юхимович (1878-1942) – викладав у Львівському і Кам'янець-Подільському університетах. Праці: «Причини до теорії соціології», «Теорія нації». В. Старосольський, крім Українського соціологічного інституту М. Грушевського, співпрацював з Українським Вільним університетом. Соціологічні інтереси В. Старосольського зосереджувались переважно навколо проблеми нації, соціологічного розуміння права й держави та ін.

Розвиток людських суспільств він розглядав як «величаву ритміку історії», а не як одномірний і односкерований процес, при цьому ритміка виявляється у чергуванні певних суспільних форм, але зрідка супроводжується відмиранням якихось з них.

Націю В. Старосольський розглядав як суб'єктивну цілісність з її внутрішньо-психологічним змістом, який робить її окремим суб'єктом і героєм історії, «особовістю» з власним життям, волездатністю та власною долею. Основна сутнісна характеристика нації – національна свідомість. Джерелом національної спільноти та істотною силою її існування є прагнення до політичної самодіяльності та самостійності.

Вивчаючи проблему соціологічного розуміння права й держави, В. Старосольський вказує на відмінність догматично правового і соціологічного в поглядах на зв'язок між правом і державою. Соціологію передусім цікавить, яким чином складаються взаємовідносини між правом і державою, чому вони склались саме так. Держава у В. Старосольського – це один з типів соціальних зв'язків, який тримається силою правових норм. Соціологія покликана досліджувати дію норм і поведінку людей, яка суперечить правовим нормам.

Надалі українські соціологічні студії в еміграції розвиваються у Чехословаччині. Саме «празький період» української соціології можна вважати найбільш плідним в її історії. Тут 1 жовтня 1923 р. було засноване **Українське соціологічне товариство**, ініціатором якого став Микита Юхимович Шаповал, голова Українського громадського комітету, колишній міністр земельних справ в уряді Української народної республіки. Це товариство впродовж року виконувало широку освітянську роботу серед української еміграції, доводячи актуальність соціологічних студій і потребу заснування інституції для реалізації цих студій.

Першого листопада 1924 р. у Празі був заснований **Український інститут громадознавства**. Ця установа діяла впродовж восьми років, після смерті керівника у 1932 р. активність відчутно знижується, і все ж Український інститут громадознавства продовжує діяти в Празі аж до 1945 р. Його діяльність давала поштовх серйозним розробкам у галузі українських соціологічних студій. Важливим досягненням Українського інституту громадознавства в його науково-видавничій діяльності був перший і єдиний український соціологічний часопис «Суспільство» (1925-1927). Усього впродовж 1925-1927 рр. опублікували шість випусків.

Також співробітники видали низку публікацій: «Вибрані твори» М. Драгоманова, «Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації» В. Ковалю, «Національні меншості в міжнародному праві», «До проблеми сучасної армії в зв'язку з людськими втратами в війні», «Суспільство і військо», «Нова Україна» В. Петріва, «Соціологія і проблема соціального виховання у Сп. Шт. Америки» М. Мандрика, «Українська соціологія», «Соціологія українського відродження», «Загальна соціологія», «Соціографія України», «Соціологія України», «Соціологія і політика: Підручник соціотехніки» М. Шаповала та ін.

М. Шаповал не тільки згуртував навколо Українського інституту громадознавства та часопису дослідників-суспільствознавців, але й залучив до праці таких видатних зарубіжних соціологів, як А. Блага, С. Чапін, Л. Візе, І. Штайнберг, Е. Еллууд, П. Сорокін, Р. Міхельс, Е. Богардус, Е. Росс, Е. Халупни. Здійснювалось видання таких творів: «Сучасна чеська соціологія» А. Благі, «Соціологія в Італії» Р. Міхельса, «Начерк вибудування науки про суспільні відносини» Л. Візе, «Індустріальний дуалізм» Е. Росса, «Група і суспільство»

Е. Еллува, «Зміни соціальної дистанції» Е. Богардуса, «Російська соціологія у ХХ ст.» П. Сорокіна та ін.

Крім того, Український інститут громадознавства видав збірку «Народознавство» як орган своєї секції народознавства. Здійснювалося читання лекцій і підготовка рефератів з найактуальніших проблем української та зарубіжної соціології.

З огляду на рівень внеску в розвиток соціології як науки є сенс розглянути соціологічні дослідження **Шаповала Микити Юхимовича** (1882-1932). Дослідник є автором низки монографічних досліджень, у яких порушено важливі соціологічні проблеми. Зокрема в підручнику «Загальна соціологія» (1929) він уперше українською мовою розробив понятійний апарат соціологічної теорії суспільства, соціальної статистики та динаміки на матеріалі України.

Соціологію М. Шаповал розглядав як найбільш загальну науку про суспільство («людську поведінку і суспільні взаємини»), здатну об'єктивно («правдиво») відтворити сутність суспільства, його структуру та взаємозв'язки складових елементів. Головну увагу дослідник приділяв проблемі суспільства, а також соціологічному дослідженню українського руху. Суспільством він називає таке гуртування людей, що живуть у взаємному зв'язку між собою, тобто у такому зв'язку, коли поведінка однієї чи кількох осіб спричиняє поведінку інших осіб. Індивіди об'єднуються в групи, які в сукупності утворюють суспільство.

Він здійснив власну класифікацію суспільних груп на організовані й неорганізовані. Характерною рисою організованих груп (держава, сім'я, партія, церква та ін.) є внутрішній поділ на керуючих (орган управління) і підлеглих. Для неорганізованих груп (мовні, статеві, вікові, расові та ін.) провідною рисою є відсутність сталої організації. М. Шаповал виділяв також групи прості (елементарні – індивіди, об'єднані за однією ознакою) та складні (кумулятивні індивіди, об'єднані за кількома ознаками).

Важливо, що першим в українській соціології дослідник увів поняття «українське суспільство». Більше того, він сформулював теорію національного суспільства, яке виконує всі функції – економічні, політичні, культурні. Суспільство в Україні стане українським, коли всі функції суспільства будуть виконуватись українцями. Отже, якщо суспільство творять групи, то в Україні суспільство українським стане тільки тоді, коли будуть створені українські політичні партії, українські профспілки, українські

кооперативні спілки, українські школи тощо. Саме в процесі їх взаємовпливу, взаємопроникнення, обміну цінностями, буде формуватися українська національна свідомість.

М. Шаповал зробив спробу не лише інтегрувати сучасні йому здобутки соціологічної науки в розумінні явищ соціального життя, зокрема «причини поневолення українського народу», а й намагався розглядати соціологію як засіб пошуків «шляхів і способів його визволення». Ці шляхи він вбачав у консолідації українського суспільства, соціально-структурних змінах, розвитку організації «як процесу розподілу праці і влади».

Також реальною спробою організації і поширення соціологічної освіти й навичок соціологічних досліджень серед української молоді в еміграції було відкриття і діяльність **спеціальних кафедр соціології в українських вищих навчальних закладах у Чехословаччині**. Зокрема, 1922 р. засновується Українська господарська академія у Подєбрадах, на економічно-кооперативному відділенні якої створюється кафедра соціології. Соціологію, а також соціологічну теорію нації викладає О. Бочковський. У Вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, відкритому 1923 р. у Празі, також засновується кафедра соціології, яку очолює С. Ріпецький, а соціологію або суміжні з нею науки з використанням соціологічного матеріалу викладають О. Ейхельман, Л. Білецький, С. Русова. В Українському вільному університеті у Празі кафедрою соціології керує О. Ейхельман, пізніше В. Доманицький; її співробітником є також відомий український соціолог і правник професор В. Старосольський.

Силами цих та інших науковців було створено чимало важливих праць, але більшість їх була вилучена з бібліотек та архівів Чехословаччини 1945 р. з приходом радянської армії та перевезена у спецсховища на території України.

Після Другої світової війни соціологічні студії в еміграції не велися планово й зосереджено; досі систематичних соціологічних досліджень про українську західну діаспору майже немає. Разом із тим, у середовищі української наукової громади в еміграції продовжуються соціологічні дослідження. Основними напрямками їх зацікавлень є процеси асиміляції, соціальної мобільності й процеси збереження етнічної (етичної та культурної) ідентичності серед українських емігрантів; структура українських інституцій, груп і

громад та їхньої діяльності; типологія особистостей і способів їх поведінки у західних суспільствах.

Зазначені проблеми та їх окремі аспекти у повоєнні роки вивчають соціологи, професори американських університетів С. Мамчур та І. Задорожний, а також канадці українського походження В. Кисілевський, П. Юзик, О. Войценко, І. Тесля, М. Марунчак. Соціологічну працю в давньому публіцистичному стилі продовжують Д. Донцов (проблема традицій та інстинкту боротьби в українців), М. Шлемкевич (роль інтелігенції в українському суспільному житті, спроби соціологічного дослідження психічної структури українського характеру на підставі методів, розроблених західною соціологічною думкою, та власних студій), Р. Рахманний (соціологічний аналіз основних вартостей українців під час національно-визвольних змагань та їхня боротьба за збереження власної ідентичності й духовних цінностей в еміграції). Соціологічними студіями керують Ю. Бойко, Ю. Дивнича-Лавриненко, І. Майстренко.

З молодшої генерації українських дослідників відомі імена В. Нагірного (соціологія ідеологічних груп та етнічної ідентифікації емігрантів у США), В. Ісаєва (процеси асиміляції й акультурації українців у США та Канаді), І. Зелика, О. Симиренка, М. Савицької, А. Винара, Р. Шаран-Олеярчика й ін.

Існує велика група українських дослідників в еміграції, наукові інтереси яких тісно пов'язані з аналітичними розвідками соціологічного характеру процесів, що відбувалися й відбуваються в Україні. Серед дослідників соціально-економічних проблем та економічних відносин у сучасній Україні вирізняються Є. Гловінський, Є. Кованько-Кованьківський, А. Поплюйко, Б. Винар, з молодших – В. Голубничий, Б. Кравченко. Матеріали з соціології культурних процесів є у працях Ю. Шевельова (Шереха), П. Коваліва, В. Чапленка; про розвиток літературних процесів і віддзеркалення в них суспільних відносин – у Ю. Луцького, Ю. Дивнича-Лавриненка, Г. Костюка, І. Кошелівця, Б. Кравціва. Широка тема національного питання в колишньому СРСР привертає увагу таких дослідників, як В. Маркусь, Я. Пеленський, Б. Кравченко, П. Потічний, Б. Чайківський. Знані в еміграції праці І. Лисяка-Рудницького, О. Мотиля, Р. Шпорлюка нині знаходять свій шлях до українського читача в Україні. Різнобічні дослідження соціологічного характеру проводять В. Янів («Психологія в'язня», «Психологічні основи

жциденталізму)), О. Кульчицький («Світовідчуження українця», «Геопсихічний аспект у характерології української людини», «Риси характерології українського народу», «Український персоналізм: філософська і етнографічна синтеза»), Є. Онацький («Українська емоційність», «Імперіалізм духа», «Основи суспільного ладу»), Б. Цимбалістий («Родина і душа народу»), М. Шлемкевич («Загублена українська людина», «Галичанство», «Фронт української правди») та багато ін.

Ейхельман Отто Оттович (1854-1943) – професор Київського університету, брав участь в урядах Української Народної Республіки, був членом Наукового товариства імені Т. Шевченка. Для потреб Української народної республіки розробив проект конституції, в основу якого поклав ідею М. Драгоманова про державу як «спілку громад». Соціологічні погляди О. Ейхельмана формувалися під впливом концепції «психологічних впливів» В. Вундта, ідей філософії природного права та біхевіористської соціологічної традиції. Основним об'єктом соціологічних зацікавлень О. Ейхельмана були правові відносини. У 1921 р. він емігрував до Чехословаччини. Він працював в Українському Вільному університеті в Празі у 1921-1943 рр. та в Українській господарській академії (Подєбради, 1922-1936). З відкриттям у Празі Українського інституту громадознавства (1924) став дійсним членом секції соціології, а з 1926 р. — заступником директора інституту.

Непересічною в українській історії є постать **Винниченка Володимира Кириловича** (1880-1951). Праці: «Відродження нації», «Про мораль пануючих і мораль пригноблених: одвертий лист до моїх читачів і критиків». Він – прихильник соціалістичних ідей, який також зазнав впливів західного лібералізму й гуманізму. В еміграції В. Винниченко розробив власну політико-соціологічну концепцію так званої «колектократії». Ця ідея сформувалась у 1930-1940 рр. як один з найефективніших засобів розв'язання соціальних, економічних, політичних конфліктів.

Найголовнішу увагу приділяв питанню про характер української нації і державності. Основною рисою української нації, за В. Винниченком, є її безбуржуазність, відсутність експлуататорських класів. Державу він розглядає як основний засіб національного і соціального визволення українства. Цікавими для соціології як науки є ідеї науковця щодо «національного героя». Даний вислів він вживав для характеристики діячів, які з'являлися в усіх націях у період

великих національно-соціальних катаклізм і які в силу обставин займали провідні позиції в суспільстві.

Бочковський Ольгерд-Іпполіт (1884-1939) – український соціолог, публіцист, політичний діяч. Праці: «Народження нації», «Націологія і націографія як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового досліду нації». На формування соціологічних поглядів мали вплив Г. Спенсер, М. Вебер, Ф. Тьонніс, Е. Дюркгейм.

Соціологію О. Бочковський розглядає як науку про суспільство, головним предметом якої є народ і нація. У розвитку суспільства основним рушієм є інтеграція і диференціація. Виступав проти позитивістського ототожнення законів природи та суспільства. Найважливіший напрям соціологічних студій дослідника – це народотворчий процес, у якому він виділяє два етапи: етногенезу й націогенезу. Етногенез охоплює період від становлення народу до утворення нації. Цей процес мав кілька передумов, головною серед яких є господарський зв'язок окремих суспільних верств. Процес етногенезу, на думку О. Бочковського, тривав до Великої французької революції, а його підсумком є утворення народу як «етнографічної сировини». З ХІХ ст. починається процес націогенезу, тобто перетворення народу з «етнографічної сировини» у новітню націю з характерною саме для неї панівною свідомістю. Виділяє дві спеціальні дисципліни про націю: націологію і націографію.

Звоницька Агнеса Соломонівна (1897-1942) – перша жінка-соціолог на українській території. Праці: «Про нові течії у вивченні особистості», «Досвід теоретичної соціології. Соціальний зв'язок». Вона є представником течії неопозитивізму, погляди формувались під впливом праць Г. Тарда, Ф. Гіддінгса, К. Боулдінга і Де Роберті.

У сфері наукових інтересів А. Звоницької були питання особистості, історико-методологічні й логічні аспекти соціологічної теорії. Її соціологічні ідеї абстрактні, ідеалістичні й об'єктивно спрямовані, однак вони мають і позитивний момент – виділення соціального у відносинах і вчинках людей.

А. Звоницька запропонувала власне розуміння «соціального зв'язку», який вважає основною одиницею соціального аналізу. При вирішенні проблем соціального зв'язку дослідниця виходить з того, що в основі людського життя лежить спілкування між індивідами. Необхідними виявами соціального зв'язку є зовнішні об'єктивні норми та внутрішні суб'єктивні орієнтири. Встановлення соціального зв'язку відбувається за допомогою емоцій при спілкуванні.

Соціологічні погляди **Грушевської Катерини Михайлівни** (1900-1943) в основному збігаються з поглядами представників французької соціологічної школи (вплив соціальних чинників на індивіда, суспільство як колективна дійсність, що підпорядковується законам, незалежним від індивідуальної волі). Праці: «До соціології старцівства», «Спроби соціологічного об'яснення народної казки».

Соціологію дослідниця розглядає як науку про громадянство, про взаємодії різних суспільних груп. Чимало уваги К. Грушевська приділяла дослідженням у галузі генетичної соціології, соціології літніх людей. Вона дійшла висновку, що фундаментальним чинником у житті примітивних суспільств є тенденція громадянства «кристалізуватись», що призводить до поділу громадянства на маленькі групи, до виділення окремих колективів, організацій, об'єднаних спільністю інтересів, якої не може бути в межах великих суспільних груп. Такі об'єднання мають містичні соціологічні завдання і впливають на життя сучасних цивілізованих суспільств. Це, наприклад, таємні політичні організації, масонські ложі і т.п.

Важливим напрямом соціологічних студій К. Грушевської була робота над створенням теорії соціологічного пізнання казки.

Шлемкевич Микола Іванович (псевдонім М. Іванейко) (1894-1966) перебував в еміграції спочатку в Австрії, згодом у Німеччині, а у 1949 р. виїхав до США, де став у 1950 р. співзасновником та ідеологом Союзу українських національних демократів. Праці: «Українська синтеза чи українська громадянська війна», «Загублена українська людина», «Душа і пісня», «Галичанство», «Фронт української правди».

Провідною ідеєю праць М. Шлемкевича є пошук української правди, уособленням якої була для нього передусім соціальна справедливість. Йому також належать спроби дослідження ролі інтелігенції в українському суспільно-політичному житті та психічної структури українського характеру на підставі методів, розроблених західною соціологічною думкою.

Донцов Дмитро Іванович (1883-1973) – теоретик українського націоналізму. Праці: «Дух нашої давнини», «Націоналізм», «Історія розвитку української державної ідеї» та ін. На формування соціологічних уявлень Д. Донцова вплинули роботи Г. Спенсера, Ч. Дарвіна, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, В. Парето, Л. Гумпловича.

Вихідні соціологічні принципи Д. Донцова – це ірраціоналізм, волюнтаризм, визнання боротьби за існування як основного закону

людського співжиття, суспільства у цілому. Він відкидає позитивістську «віру в розум», яка, на його думку, була розвіяна першою світовою війною.

«Непорушні» закони суспільного розвитку він розглядає як факти, важливі для певного історичного часу, – це закони видимих явищ, сталих відношень і величин, це закони статички. Однак ці закони неспроможні пояснити невидиме, те, що рухає світ, неспроможні віднайти активно творчий чинник підсвідомого, ірраціонального. Він заперечував віру в розум і вважав, що важливим творчим фактором є свобода (воля), визначення якій дати неможливо. Д. Донцов називає її ознаку – воля – це ціль у собі, рух, що не залежить від об'єкта, але шукає його в собі. Соціальне значення волі в тому, що вона, а не розум, є рушійною силою людської діяльності.

На цьому положенні Д. Донцов створив власну концепцію вольового націоналізму. Він вважає, що націю очолює каста кращих людей, провідна еліта. Отже, базою творення провідної верстви Д. Донцов проголошує не «демос», не масу, не клас, ані партійно-політичну програму, а певну касту «луччих людей», що спирається на засаду суворого добору й чистки та персональні моральні якості. Так у його роботах звучить соціологічна ідея про кастовий поділ суспільства: будь-яке суспільство має ієрархічну будову, тобто поділене на вищі й нижчі касти. Цей поділ носить не соціальний, а людський характер, тобто люди поділяються на касти залежно від природних здібностей. Провідна верства народу творить державу. Д. Донцов писав, що «Об'єднати розпорошені енергії нашого загалу в одnodумну й карну цілість зможе тільки нова каста нових людей, з новою думкою, з новими організаційними ідеалами. Створити цю нову касту – завдання нашого часу». Він вважав, що без такої касти не було б сильної Русі, козаччини. «За моральним упадком еліти слідує, як його тінь, заслужена кара нації». Злети й падіння провідних каст – вічний закон. Коли провідна верства занехає властиві їй інтереси (політичні, релігійні та воєнні), а лише переймається матеріальним добробутом – «не слава, а страва», то приходиться занепад. Занепад козаччини Д. Донцов пояснює не географічним розташуванням України, не недемократичністю козацької держави, а «змужиченням» цієї касти через великі втрати її ліпших елементів на війні і через занечещування касти гіршим елементом ... через втрату й занепад козацького духа...».

Національне відродження першої половини ХХ ст. мало б принести позитивні зміни у питанні державотворення. Завданням тодішніх вождів було на руїнах Російської імперії збудувати нову сильну державу. Занепад національної провідної верстви зумовлений втратою певних якостей: замість релігійності – атеїзм і байдужість, замість відданості батьківщині – інтернаціоналізм і космополітизм, замість вояцького духу – пацифізм, замість гордості – покірливість і крутість, запопадливість щодо сильніших.

Провина за поразки, як вважає Д. Донцов, лежить не на народіві, а на провідній верстві. Отже, на провідну верству Д. Донцов покладає моральну відповідальність за піднесення чи занепад. Завдання провідної верстви: здійснювати організаторську функцію. Ідею провідної верстви Д. Донцов протиставляє ідеям юрби, плебсу, «хліборобам», покликання яких бути виконавцем волі сильніших. Провідна верства мусить у суспільстві творити окрему від загалу касту. Вона має піклуватися про загальне добро, а не про те, що їй приємне й корисне.

Д. Донцов відрізняє своє розуміння провідної верстви від індійських каст чи спадкової аристократії. Еліта залишається елітою поки вона здатна працювати задля загальної справи, виконувати своє покликання. Прикметами духу провідної верстви мають бути: шляхетність, мудрість, мужність, відвага. Занепад провідної верстви в Україні він порівнює із загальною кризою європейської культури. Зло полягає в тому, що різна партійницька «еліта», що вийшла з маси, з одного боку, претендує правити країною, а з іншого - «ні своїм політичним впливом, ні мудрістю, ні відвагою, ні шляхетністю думки від пересічного члена тої маси не відрізнялася». Твердження Д. Донцова збігається з ідеями Ортеги-і-Гассета, викладеними у роботі «Бунт мас».

Націю, вважає Д. Донцов, має очолювати каста кращих людей, провідна верства. Будь-яке суспільство має ієрархічну будову, тобто поділене на вищі й нижчі касты. Цей поділ має не соціальний, а «людський» характер, тобто люди поділяються на касты залежно від природних здібностей. Ідея ієрархічності суспільства, за Д. Донцовим, була непорушним правилом буття українців, принаймні до ХІХ століття. У суспільному житті провідна каста виконує роль формотворця: саме вона визначає місце, функції тощо частин в інтересах цілісності суспільного організму та несе відповідальність за цю цілісність. Саме вища каста своїми ідеями й духом тримає

суспільність (націю), дає їй силу, надихає, охороняє від агресії та розкладу через егоїстичні відцентрові тенденції, що призводять знищення форми і обернення нації на натовп, «аморфну масу». Провідна верства творить державу й за неї відповідає, маса воліє егалітарності, що є шляхом до занепаду.

Д. Донцов говорив про зміцнення волі нації до життя. Стверджував, що в боротьбі виживає сильніша нація. Націю називав еманациєю свободи у боротьбі. Прогрес суспільства – це право сильної раси організовувати людей й народи для укріплення існуючої культури й цивілізації. Серед народів виділяв вищі й нижчі.

Лисяк-Рудницький Іван Іванович (1919-1984) – український історик, політолог, соціолог. Навчався у Львівському, Берлінському, Карловому (Чехія, Прага), Колумбійському університетах. Викладав у Американському університеті (США, Вашингтон), працював професором Альбертського університету (Канада, Едмонтон), до кінця життя жив у Канаді. І. Лисяк-Рудницький – автор численних праць, соціологічні погляди найбільше відображені у працях «Україна між Сходом та Заходом» (1966), «Формування українського народу і нації (Методологічні зауваги)» (1951), «Інтелектуальні початки нової України» (1958), «Зауваги до проблеми «історичних» і «неісторичних» націй» (1981).

Головна сфера соціологічних інтересів – соціологія нації. І. Лисяк-Рудницький вивчав соціологічні особливості формування «історичних» і «неісторичних» націй. Його світогляд сформувався під впливом ідей М. Драгоманова та В. Липинського.

Кульчицький Олександр Семенович (1895-1980) – український психолог, соціолог. Його праці: «Основи філософії і філософічних наук», «Український персоналізм», «Світовідчуження українця». Вивчав філософію у Львівському університеті та Сорбонні. У 1940 р. емігрував, згодом потрапив до Мюнхена, де починає працювати в Інституті психології й психотерапії. З 1945 р. працює в Українському вільному університеті, який на той час вже знаходився в Мюнхені. З 1951 р. переселяється до Парижа, де його обирають членом управи Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Європі, не припиняє педагогічної та наукової діяльності в Українському вільному університеті. Головна тема соціологічних досліджень О. Кульчицького – питання впливу соціальних чинників на формування ментальності української нації.

Майстренко Іван (псевдоніми Бабенко, Далекий, Радченко, Косун, Гребінка, Авгур; 1899-1984) – український політолог, соціолог, журналіст. Автор багатьох праць, найважливішими серед яких є: «Кризові процеси в Советській економіці» (1955), «Національна політика КПСС в її історичному розвитку» (1978), «Історія Комуністичної партії України» (1979), «Історія мого покоління» (1985). Вищу освіту здобув у Харкові, викладав у Харківському університеті журналістики (1931-1936). В'язень ГУЛагу (1936-1940). Після Другої світової війни І. Майстренко потрапляє до Мюнхена, де продовжує політичну діяльність як один із провідників лівої течії Української революційно-демократичної партії; був ректором і професором Українського технічно-господарського інституту, співробітником радіо «Свобода». І. Майстренко досліджував особливості конфлікту та механізми денационалізації й асиміляції у соціалістичному суспільстві. Виступав проти теорій «злиття та зближення націй» та «єдиного шляху до соціалізму».

Отже, у наукових осередках української еміграції продовжувалась розробка актуальних соціологічних проблем. Українські науковці, які опинилися в еміграції, мали можливість розглядати питання, які у радянській Україні фактично були заборонені: соціологія нації, українського етногенезу та націогенезу, роль інтелігенції та еліти в суспільному житті українців тощо. Слід зазначити, що в еміграції дотепер не існує серйозної соціологічної інституції, яка об'єднувала б українських дослідників старшого та молодшого покоління та впорядковувала їхні студії. Немає й спеціального видання соціологічного характеру, а видрукувані праці й джерельні матеріали зі сфери соціологічних студій доводиться шукати в багатьох наукових напрямках. Однак внесок емігрантів значно збагачує українську соціологічну думку, і без розгляду цієї спадщини цілісне уявлення про історію соціологічної думки в Україні було б неповним.

3.7. Українська соціологія сьогодні

Нині вітчизняна соціологія перебуває у стані визначення. Українська соціологія, по-перше, визначається насамперед загальною ситуацією у країні й зосереджена на вивченні змін у суспільстві, генези цих змін і їх наслідків. По-друге, соціологія в Україні щойно почала інституціоналізуватись як самостійне суспільне явище. Також

слід відмітити, що з боку держави та суспільства соціології як науки приділяється недостатньо уваги.

У 1990 р. в Україні був сформований Інститут соціології АН УРСР, створено **Соціологічну асоціацію України** – всеукраїнську громадську організацію, яка об'єднує вітчизняних, а також і іноземних науковців, спеціалістів, науково-дослідні колективи, установи й організації, які працюють у галузі соціології. Вона є правонаступницею Українського відділення Радянської соціологічної асоціації (1968-1990). Метою Соціологічної асоціації України є: 1) сприяння розвитку соціології в Україні, методологічне та методичне забезпечення соціологічних розробок, захист законних інтересів соціологів України – членів Асоціації; 2) інформаційне забезпечення науковців і фахівців, які працюють у сфері соціології; 3) пропагування соціологічних знань серед різних верств населення; 4) участь у формуванні соціологічної освіти управлінських кадрів, підготовці соціологів, упровадження різних форм підвищення кваліфікації соціологів. До складу Соціологічної асоціації України входять як індивідуальні, так і колективні й асоційовані члени. Колективними членами є трудові колективи наукових установ, вищих навчальних закладів, підприємства, організації, установи, громадські об'єднання. Як асоційований член, до Соціологічної асоціації України входить учнівська молодь, яка отримує соціологічну освіту в навчальних закладах. Із 1993 р. Соціологічна асоціація України є колективним членом Міжнародної соціологічної асоціації.

У 2004-2006 рр. Центральні органи Соціологічної асоціації України практично припинили свою діяльність через виборчі конфлікти у соціологічному середовищі Києва. 14 квітня 2007 року відбувся VI з'їзд Соціологічної асоціації України. За рішенням з'їзду, правління перенесено з Києва до Харкова, а новим президентом Соціологічної асоціації України став відомий соціолог, доктор соціологічних наук, професор **Віль Савбанович Бакіров** (1946 р. н.). У 1990 р. він очолив перший в Україні соціологічний факультет у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна. У 1992 р. створив і очолив кафедру соціальних технологій (з 1992 р. - кафедра прикладної соціології). Читав лекції в Болонському (1993 р.) і Падуанському (1994 р.) університетах, у 1994–1995 рр. стажувався в Каліфорнійському університеті. З 1998 р. обіймає посаду ректора Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Наукові напрями – загальна соціологія, соціологія освіти, економічна та

політична соціологія. Є автором і співавтором понад 100 наукових праць. Нині В.С. Бакіров займається розробкою теоретико-методологічних проблем у галузі освіти та виховання, культурних й інституціональних змін в Україні, тенденцій розвитку університетської освіти в контексті глобалізаційних і постіндустріальних умов. Коло його зацікавлень охоплює питання політичних і соціокультурних змін у посттоталітарному суспільстві, теоретичну соціологію, соціологію особистості, основи соціальної комунікації, політичну соціологію тощо.

Основу Соціологічної асоціації України складають регіональні (обласні) відділення, які разом з центральними управлінськими органами асоціації сприяють розширенню наукових зв'язків і співпраці соціологів України через діяльність науково-дослідних комітетів з різних питань розвитку соціології. Так, херсонські, миколаївські й одеські соціологи входили до Південноукраїнського відділення Соціологічної асоціації України, і лише у 2004 р. було створено Херсонську обласну організацію Соціологічної асоціації України. Першим і до цього часу незмінним головою Херсонської обласної організації Соціологічної асоціації України став **Володимир Кузьмич Коробов**, завідувач кафедри філософії і соціології Херсонського національного технічного університету. Протягом двадцяти років він викладає у вищих навчальних закладах навчальні курси з соціології, економічної соціології, соціології фінансів, із 2008 р. за сумісництвом працює професором кафедри соціології управління і соціальної роботи Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Коло його наукових інтересів: соціальна поведінка (економічна, політична, електоральна); економічна соціологія, політична соціологія, соціологія міжнародних відносин, соціологія культури.

В. К. Коробов є керівником **соціологічної лабораторії** Херсонської обласної організації Комітету виборців України, яка діє з 1998 р. Основні напрями роботи соціологічної лабораторії: вивчення проблем захисту прав людини, подолання корупції, процеси міграції, соціальні проблеми здоров'я і місцевого самоврядування. Співробітники лабораторії проводять опитування з метою формування уявлень про політичні процеси в регіоні (протестне голосування, громадська думка херсонських виборців тощо). Результати опитувань публікуються в газеті «Точка зору», бюлетені «Політичний портрет Херсонщини», альманасі «Константи»,

висвітлюються на конференціях, семінарах, круглих столах. Проводяться молодіжні проекти «Крок до громадянського суспільства», «Молодіжні помічники депутатів Херсонської міської ради», спрямовані на соціокультурну та правову просвіту молоді.

Розглядаючи розвиток соціології в Україні після здобуття незалежності, важливо не оминати увагою **Інститут соціології НАН України**, створений у 1990 р. на базі ряду відділів соціологічного спрямування Інституту філософії Академії наук УРСР, перший з яких почав функціонувати з 1968 р. Основну увагу інститут спрямовує на дослідження закономірностей розвитку українського суспільства в національному і міжнародному контекстах, зокрема за умов подолання наслідків тоталітаризму у державному будівництві, політичному, економічному й культурному житті соціуму, наукове обґрунтування завдань національного відродження й становлення української державності, дослідження проблем формування громадянського суспільства, осмислення ринкових перетворень.

Основними напрямками досліджень колективу є особливості соціально-статусної стратифікації в умовах становлення ринкової економіки, тенденції та механізми соціальної диференціації й стратифікації; динаміка масової свідомості населення; розробка системи соціологічних показників і проведення моніторингових досліджень, які характеризують стан і динаміку українського суспільства, соціальні умови й механізми формування ринкової економіки та підприємницької діяльності; соціологія культури і масової комунікації, чинники виникнення і подолання соціальних конфліктів у процесі трансформації українського суспільства тощо.

Інститут соціології є провідним центром України щодо проведення теоретичних та емпіричних досліджень, розповсюдження інформації в галузі соціології, з підготовки аспірантів і докторантів. Фахівці Інституту соціології використовують різні методи збору соціологічної інформації: персональне інтерв'ю за місцем проживання респондента, анкетування, поштове й експертне опитування, телефонне й фокусоване інтерв'ю, контент-аналіз документів тощо.

Успішне становлення Інституту соціології як сучасної соціологічної фундації чималою мірою спричиняється творчим освоєнням науковцями усталених методик і засобів, різноманітного інструментарію, яким володіє світова соціологічна наука. Досить перспективними і плідними є зв'язки з Американською соціологічною асоціацією, Соціологічними службами Вашингтонського,

Гарвардського, Мічиганського університетів, Науковим товариством ім. Т. Шевченка (Нью-Йорк), Стенфордським університетом (США), Інститутом Соціологічної інформації Німеччини, Інститутом Східної Європи (Мюнхен), Федеральним інститутом східноєвропейських та міжнародних досліджень (Берлін, Німеччина), Римським Клубом (Італія), Університетами Оксфорд та Кент (Великобританія), Швейцарським інститутом соціальних проблем і багатьма іншими.

Упродовж 1990-х рр. Інститут соціології видав чимало праць: Л. Аза – «Виховання як філософсько-соціологічна проблема» (1993); А. Арсеєнко – «Соціальний механізм регулювання трудових відносин в умовах ринкової економіки» (1994); О. Донченко, О. Злобіна, В. Тихонович – «Наша ділова людина» (1994); А. Ручка, В. Танчер – «Курс історії теоретичної соціології» (1995); Н. Паніна – «Технологія соціологічного дослідження» (1996); Є. Головахи – «Суспільство, що трансформується: Досвід соціологічного моніторингу в Україні» (1997), «Економічна соціологія» (1997), «Українське суспільство на порозі третього тисячоліття» за ред. М. Шульги (1999); «Соціологія» за ред. С. Макєєва (1999) та ін.

Інститут соціології НАН України заснував у липні 1997 р. всеукраїнський науково-теоретичний **часопис «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»**. На сторінках журналу друкують теоретичні й емпіричні матеріали з проблем соціології, результати соціологічних досліджень з метою поглиблення знань про стан суспільства та чіткого розуміння сучасних трансформаційних процесів у посттоталітарному просторі. Мета журналу – інформаційно підтримувати становлення професійної соціології в Україні, сприяти її неухильному входженню в міжнародну соціологію.

Нині в ІС НААН України плідно працюють соціологи різних відділів, досліджуючи історію, теорію й методологію соціології, соціальні структури, економічну соціологію, соціальну експертизу, соціальну психологію, а також соціологію культури та масової комунікації.

Відділ історії, теорії й методології соціології очолює доктор філософських наук Е.І. Головаха. Дослідницький інтерес О. Стегнія, А. Горбачика, К. Іваненко, А. Міхаєвої, Н. Рудої, Ю. Задирака, С. Іваненко, Т. Герасименко, О. Парахонської, Т. Нікітіної, Т. Любивої, О. Максименко, Т. Брика та ін. зосереджений на історичних аспектах соціологічного знання й аналізі теоретичних й методологічних основ моніторингових соціологічних досліджень.

Одним з основних напрямів діяльності відділу є розробка теоретико-методологічних принципів дослідження сучасних соціальних феноменів, а також проблеми політичної культури українського суспільства.

Відділ соціальних структур очолює доктор соціологічних наук, професор С. Макеев. У 1990-і рр. співробітники відділу (І. Прибиткова, В. Оссовський, О. Іващенко, Н. Лавриненко, В. Матусевич, С. Оксамитна, О. Симончук, С. Стукало, В. Черноволенко, О. Куценко, С. Бабенко, Ю. Сорока) здійснили комплексні дослідження особливостей соціально-статусної стратифікації в умовах становлення ринкової економіки, сучасних тенденцій соціальної мобільності в українському суспільстві, статусних і професійних ідентичностей, проблем міграцій населення. Нині досліджуються проблеми спадковості й мінливості в трансформаціях соціальної структури, ціннісних орієнтацій і майбутнього українського суспільства.

Відділ економічної соціології очолює доктор економічних наук, професор В.М. Ворона. Наукова спрямованість відділу – дослідження соціально-економічних проблем сучасного українського суспільства. Основні напрями роботи охоплюють аналіз підприємницької діяльності й соціальних механізмів приватизаційних процесів, дослідження різних типів соціально-економічної поведінки різних груп населення, вивчення економічної культури та якості життя населення. Співробітники відділу А. Арсєнко, І. Буров, К. Грищенко, Л. Лещенко, А. Малюк, Т. Петрушина, В. Пилипенко, В. Рєзник, В. Смакота, Є. Суїменко, Н. Толстих досліджують проблеми глобалізації й входження України в глобальний соціально-економічний простір, наслідки для України глобальної фінансово-економічної кризи.

Відділ соціальної експертизи, який очолює Ю.І. Наєнко, займається розробкою концепцій системи соціальних показників, колегії незалежних експертів як інституту громадянського суспільства, програм соціальної політики в Україні, а також аналізом соціальних наслідків Чорнобильської аварії, проблемами функціонування державної служби й аграрної реформи та тіньової політики в Україні. Досліджуються проблеми рівня гуманітарного розвитку, соціальної політики та соціального захисту, рівня бідності, функціонування державної служби та ін. Над даною проблематикою працюють співробітники відділу Ю. Привалов, В. Поддубний,

Г.Чепурко, О. Гончарук, О. Лисенко, Н. Ходоровська, Л. Амджадін, Т. Коноплицька, О. Трофименко, М. Олейник, Ю. Сапелкін, В. Гломозда, І. Данилюк.

Відділ соціальної психології очолює О.Г.Злобіна. Дослідницький інтерес співробітників Н. Шульгіна, І. Мартинюка, Л. Бевзенко, Н. Соболевої, В. Тихоновича, Н. Бойко, А. Боткіна, М. Паращевіна, О. Резнік, Д. Олександров, Т. Загороднюк спрямований на такі теми: маргіналізація в умовах перехідного суспільства; межа тисячоліть як соціально-психологічний феномен; формування нового образно-символічного соціального простору в індивідуальній та масовій свідомості населення України; формування нового ареалу життя особистості в умовах глобальних змін; традиціоналізм та інновації в соціальних пріоритетах населення України; зміни стилів життя населення України під впливом соціокультурних детермінант; масові емоційні стани в ситуації актуального соціально-політичного вибору; соціальні інтереси в динаміці міжгрупових і міжособистісних взаємодій; чинники та механізми регуляції соціальної поведінки в ситуаціях суспільної нестабільності.

Відділ соціології культури та масової комунікації у 1990-2006 рр. очолював доктор філософських наук, професор А.О. Ручка, з 2007 р. завідувачем відділу є доктор соціологічних наук Н.В. Костенко. Співробітники відділу Н. Костенко, А. Ручка, Л. Аза, Р. Шульга, Л. Скокова здійснюють дослідження соціально-культурного розвитку українського суспільства, виробництва та трансляції змістів у полікультурному соціумі.

Сучасними дослідженнями українських соціологів ІС НААН охоплено також ціннісні пріоритети масової свідомості населення, фактори формування культурно-комунікаційних ціннісних орієнтацій, мас-медіа як джерело політико-суспільних і культурних орієнтацій населення в умовах демократичного транзиту й субкультури сучасної України.

Цікавим явищем на українському терені є щорічне проведення Харківським відділенням Соціологічної асоціації України за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» і Харківським національним університетом ім. В.Н. Каразіна, починаючи від 1994 р., Харківських соціологічних читань. Як правило, до Харківських соціологічних читань запрошуються представники обласних соціологічних відділень Соціологічної асоціації України, за їх матеріалами видається збірник наукових праць.

Із 1994 р. «**Socis-Gallup компанія**» (створена у 1988 р.) була прийнята до Всесвітньої дослідницької мережі Gallup International. Сьогодні ця компанія проводить дослідження як в Україні, так і за кордоном. У процесі організації і проведення досліджень, а також при виборі критеріїв оцінки результатів для забезпечення міжнародного сумісництва даних активно використовуються міжнародні стандарти. Основними напрямками досліджень «Socis-Gallup компанії» є: громадська думка; взаємовідносини в колективі; сприйняття реклами; сфера обслуговування та її оцінка споживачем; просування нової продукції; ставлення покупця до товару тощо. Дана компанія регулярно проводить загальнонаціональні опитування, видає щомісячний бюлетень «Медіа Маркет».

Актуальні проблеми соціології досліджуються **Українським інститутом соціальних досліджень**, створеним у жовтні 1997 р. З 1991 р. існував як Український науково-дослідний інститут проблем молоді. Цей інститут залучає фахівців різних галузей знань до розробок наукових досліджень. Чимало фахових науковців і спеціалістів працюють в Українському інституті соціальних досліджень за контрактом на виконання конкретних завдань. Упродовж перших семи років діяльності інститутом було реалізовано понад 150 наукових проектів і програм, серед яких особливий інтерес становлять такі, як «Молодь в умовах формування ринкових відносин», «Молодь і влада: проблеми формування та реалізації молодіжної політики в Україні», «Ціннісні орієнтації та духовний світ сучасної молоді», «Проблеми соціально-правового психологічного захисту та охорони здоров'я молоді і підлітків», «Проблеми формування і соціального захисту молоді сім'ї», «Сім'я, жінки, молодь і діти в умовах формування ринкових відносин», «Духовність та громадянська позиція населення сучасної України» та ін.

Основним напрямом роботи Українського інституту соціальних досліджень є підготовка наукових, методичних і популярних видань. Ним видано близько сімдесяти монографій, колективних збірників і науково-інформаційних бюлетенів: щорічник наукових доповідей Українського інституту соціальних досліджень «Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання»; «Молоде покоління нової України: ескіз соціального портрету»; «Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення» М. Головатого; «Український молодіжний рух: історія та сьогодення»; «Молодіжний рух України:

довідник» Ф. Головенька, О. Корнієвського; «Соціальні конфлікти і молодь» В. Перебенесюка, І. Бекешкіної й ін.

Реалізацію багатьох програм Український інститут соціальних досліджень здійснює спільно з науковцями Німеччини, США, Франції, Великобританії та ін. За роки свого існування Український інститут соціальних досліджень провів чимало міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій і семінарів: «Молодіжна політика: досвід, проблеми, перспективи» (1991), «Проблеми соціального захисту молоді в умовах зміни соціально-економічних відносин» (1992), «Молода сім'я у кризовому соціумі» (1993), «Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики» (1995), «Соціальна політика держави та стратегія адаптації населення в умовах соціально-економічної кризи» (1998).

Для реалізації завдань в Українському інституті соціальних досліджень створені та функціонують: Центр соціологічних досліджень; Центр дослідження сім'ї та жінок; Центр дослідження дитинства; лабораторія теорії та практики соціальної роботи; лабораторія теорії та практичних засад молодіжної політики; лабораторія політичного аналізу та прогнозування тощо. Окрім науково-дослідних підрозділів, у структурі Українського інституту соціальних досліджень створені: інноваційний молодіжний Центр «Лідер», в якому відпрацьовуються нові ефективні форми роботи з дітьми та підлітками у позанавчальний час і за місцем проживання; редакція науково-інформаційного бюлетеня «Ракурс»; філії та представництва в усіх обласних центрах України, що дозволяє оперативно та якісно проводити соціологічні опитування, а також залучати до виконання проектів висококласних фахівців у регіонах.

Заслуговує уваги діяльність Центру соціологічних досліджень і Центру дослідження сім'ї та жінок. **Центр соціологічних досліджень** займається вивченням потреб, запитів, інтересів населення і молоді України; моніторинговими дослідженнями з вивчення соціально-політичної, ситуації в Україні, соціально-економічних процесів, громадської думки з різних питань. Центр використовує різноманітні методики та технології збору соціологічної інформації. Фахівці Центру співпрацюють із спеціалістами наукових установ Німеччини, США, Великобританії, Швеції, Росії, Білорусії, країн Балтії тощо. Найбільш цікавими серед проведених Центром досліджень є такі: «Моніторинг громадської думки населення України: соціальне самопочуття та політичні орієнтації»; «Профілактика проявів

вживання алкоголю і наркотиків у 15–16-річних підлітків» (6800 респондентів); проект «Життєвий шлях молоді» (8000 респондентів); «Зайнятість, безробіття та приховане безробіття у великих містах України»; «Населення України на ринку праці: соціологічний вимір»; «Молодь України: ціннісні орієнтації та культурні запити»; «Дослідження ринку України. Вивчення споживача» тощо.

Центр дослідження сім'ї та жінок спрямовує свою роботу на проблеми сучасної сім'ї: соціально-психологічні та демографічні проблеми; етнокультурні особливості розвитку сім'ї у багатонаціональній державі; економіка та здоров'я сім'ї; реалізація виховної функції сім'ї. Основними напрямками діяльності Центру є: проведення теоретично-методологічних та емпіричних досліджень з актуальних проблем сучасної сім'ї, зокрема молоді; вивчення та аналіз соціальних орієнтацій населення України, яке обрало шлюб (за даними моніторингових опитувань молоді); аналіз тендерних (соціо-статевих) аспектів орієнтації населення в сучасних умовах; проведення тендерної експертизи законодавства України і розробка пропозицій з його відповідності міжнародним стандартам щодо прав жінок; участь у розробці заходів щодо медичної просвіти дівчат і молодих жінок, ліквідації знущань над жінками у всіх сферах життєдіяльності. Центр реалізує такі наукові проекти: «Молода сім'я України 90-х» (до 2015 р.); «Сім'я та шлюб очима молоді»; «Соціологічний аналіз формування та розвитку стосунків чоловіка та жінки»; «Соціальні орієнтації населення України»; «Соціально-демографічний портрет студентської сім'ї в Україні»; «Жінки України: соціальний портрет»; «Соціальні орієнтації сімейної молоді»; «Тендерний аспект орієнтації населення в сучасних умовах»; «Підліткова вагітність та материнство»; за матеріалами досліджень підготовлені колективні монографії: «Молода сім'я України 90-х», «Батьків не обирають... (проблеми відповідального батьківства в Україні)».

В Україні також створений і функціонує **Приватний науково-дослідний інститут «Проблеми людини»**, створений з ініціативи доктора філософських наук, професора А. Комарової. 14 відділів і наукових центрів інституту, 300 науковців вивчають громадську думку, аналізують сучасний стан суспільного життя, розробляють науково обґрунтовані прогнози для розв'язання актуальних проблем розвитку України. Інститут об'єднує творчий потенціал науковців і фахівців-практиків України для реалізації програми «Наукові

проблеми розбудови державності України» – проблеми політики, економіки, соціології, міжконфесійних конфліктів, культури, педагогіки, українознавства та ін.; співпрацює з науковцями 28-ми вищих навчальних і наукових закладів України: Національною академією наук, Національним інститутом стратегічних досліджень, Київським, Львівським, Одеським, Чернівецьким університетами, Харківською юридичною академією та ін.

Проведено чимало конкретних соціологічних досліджень. Вийшли у світ: монографії, наук, збірники, журнали, підручники, навчальні посібники та програми. Позитивну оцінку в наукових громадах отримали монографічні публікації інституту: «Вільні економічні зони», «Людина і духовність», «Політична культура і політичні партії України», «Проблеми боротьби з корупцією, злочинністю в Україні», «Жінка в державотворенні України» та ін.

Отже, в Україні, починаючи від 1990-х рр., відбувався процес інституціоналізації соціологічної науки, активно проводились різноманітні соціологічні дослідження, публікувалися висновки. Соціологи-науковці України активно співпрацювали з іноземними колегами, зокрема з **Європейською соціологічною асоціацією** – академічною (неприбутковою) асоціацією соціологів, яка була заснована на початку 1990-х рр. з метою ініціації та підтримки наукових контактів серед європейських соціологів, у тому числі й країн Східної та Центральної Європи, які ставали на шлях трансформаційних процесів. Перша конференція асоціації «Перспективи Європи, що змінюється» відбулася 1992 р. у Відні.

У 2001 р. 21 квітня вийшов Указ Президента України «Про розвиток соціологічної науки в Україні», у якому передбачені державні наукові програми в галузі соціології, створення банку соціологічних даних, розвитку соціологічних і соціально-психологічних служб на підприємствах, установах, учбових закладах, розповсюдження соціологічних знань серед населення.

Сучасна соціологія в Україні професіоналізована. Соціологічна освіта – порівняно нова галузь вищої професійної освіти як соціального інституту держави. Її метою є створення, оновлення та поширення соціологічних знань і підготовка кваліфікованих фахівців. У травні 1993 р. було прийнято постанову Міністерства освіти України про надання соціології статусу базової дисципліни в державних навчальних закладах, але її було скасовано в 2009 р. Перед соціологічною освітою в Україні постають нові проблеми: адекватне

змісту і рівню розвитку сучасної соціології викладання її в непрофільних закладах освіти, якісна підготовка фахівців із соціології. Нині підготовка соціологів успішно здійснюється в Київському, Львівському, Харківському, Одеському, Дніпропетровському, Волинському національному університетах та інших вищих навчальних закладах України.

Соціологія в Україні поступово набуває рис національної школи. В. Степаненко вбачає три головні напрями її розвитку на сучасній стадії: клопітка реконструкція власної перерваної протосоціологічної традиції; повернення до нового життя праць українських соціологів, невідомих, призабутих чи заборонених; вивчення й пересаджування на рідний ґрунт багатьох світових соціологічних традицій, прищеплення ідей різноманітних шкіл і напрямів, здатність включатися у світовий полілог; максимальне використання унікальних обставин перебування у «живій лабораторії», утвердження у розробці теорій і концепцій соціальних трансформацій.

Розвиток української соціологічної думки не завершився й дотепер. В Україні упродовж радянської доби було втрачено традиції української протосоціологічної думки та української дорадянської соціології, а здобутки українських соціологів в еміграції довгий час залишалися невідомими на батьківщині. Відтак нині, як зазначають київські соціологи К. Грищенко та А. Малюк, доводиться відбудовувати соціологію у нашій країні наново, до того ж за умов соціальної непевності та деградації багатьох сфер громадського життя, відсутності надійних та адекватних теоретичних і методологічних орієнтирів, усталених парадигм і стилів мислення.

Сучасний же світ вступає у період нової великої трансформації, формування постіндустріального (посткапіталістичного, постмодерного, інформаційного) суспільства, адекватне розуміння причин якої, її суті та спрямованості поки відсутнє. У цих умовах завданням соціології є участь в осмисленні перетворень як у нашій країні, так і в глобалізованому світі, а для цього необхідні нові теоретичні ідеї, новий концептуальний апарат, що відображає трансформаційну соціальну реальність.

Водночас не можна не помітити суттєвих перетворень, що їх зазнала вітчизняна соціологія за досить недовгий час свого існування за часів незалежності. Президент Соціологічної асоціації України В. Бакіров до найвідчутніших із них відносить: теоретичну та

методологічну переорієнтацію наукових досліджень переважно шляхом опанування західного інтелектуального досвіду; різке зростання інтенсивності та масштабів емпіричних і прикладних досліджень; бурхливу інституціоналізацію соціології: появу безлічі всеукраїнських та регіональних центрів і служб, відкриття десятків кафедр та факультетів, включення соціології до обов'язкових навчальних дисциплін; активні міжнародні контакти українських соціологів, аж до великих спільних проектів із західними партнерами та участі в європейських порівняльних соціологічних дослідженнях; зростання престижу і популярності соціології, помітне посилення її соціального та політичного впливу.

Сучасні соціологи України, спрямовуючи дослідження на нагальні проблеми суспільства, презентують різні напрями, течії та школи. В Україні існує ряд соціологічних шкіл: київська, харківська, одеська, дніпропетровська, львівська та ін. Наукова школа – це особливий мікроклімат, що забезпечує можливість спілкування з колегами-однодумцями, де існує постійний, багаторічний пошук за допомогою нових методик, підходів, адекватних завдань, де присутній особливий дух творчості. Наукові школи традиційно визначають за географічним принципом.

Київ – к. соц. н. О.М.Балакірева, акад., д. е. н. В.М.Ворона, д. філос. н. В.І.Волович, д. філос. н. Є.І.Головаха, д. і. н. В.Б.Євтух, д. філос. н. В.І. Паніотто, д. соц. н. В.Є.Пилипенко д. філос. н. А.О.Ручка, д. філос. н. В.В.Танчер, д. соц. н. В.І.Тарасенко, д. філос. н. В.Є.Хмелько, д. соц. н. М.О.Шульга, д. соц. н. Ю.І.Яковенко, д. соц. н. О.Д.Куценко.

Харків – д. соц. н. В.С.Бакіров, д. соц. н. Л.Г.Сокурянська, д. соц. н. І.П.Рущенко, д. соц. н. Л.М.Хижняк, д. соц. н. Ю.О.Чернецький, канд. соц. н. С.М.Вакуленко (Харківське відділення є найчисленнішим у Соціологічній асоціації України, а Харків є соціологічною столицею України, тут знаходиться штаб-квартира САУ, проводиться чимало соціологічних конференцій, семінарів).

Одеса – д. філос. н. Н.О.Победа, д. філос. н. І.М.Попова, д. філос. н. Е.А.Гансова, д. соц. н. В.І.Подшивалкіна, д. соц. н. В.М.Онищук, канд. соц. н. О.В.Князева, канд. соц. н. О.А.Панков, канд. соц. н. С.В.Романенко (окремі теми досліджень – українське суспільство в умовах трансформації пострадянського соціокультурного простору, інституційні зміни і пошук нової ідентичності, інформаційні потреби

особистості і джерела їх задоволення у студентському середовищі, кіно в житті сучасної молоді).

Дніпропетровськ – д. і. н. В.Г. Городяненко, д. філос. н. В.А.Полторак, Л.І. Швидка, О.В. Гилюн, Н.О. Михайлова, А.В. Демичева, В.А.Макаренко, В.В.Ніколенко.

Львів – д. соц. н. Ю.Ф.Пачковський, д. соц. н. Н.Й.Черниш, д. соц. н. В.М.Піча, д. соц. н. Н.В.Коваліско, канд. філос. н. Л.Д.Климанська, канд. пед. н. Н.М.Гайдук, канд. соц. н. В.Є.Савка, канд. соц. н. О.Б. Іванкова-Стецюк, канд. соц. н. Б.П.Крачковський, канд. соц. н. С.А.Щудло, канд. соц. н. В.В.Середа.

Запоріжжя – канд. соц. н. В.О.Халтобін, д. соц. н. С.Л.Катаєв, д. соц. н. О.Л.Скідін, д. соц. н. В.О.Чигрін, канд. соц. н. Е.А.Гугнін.

Донецьк – д. соц. н. В.В.Бурега, канд. соц. н. О.В. Мазурик, канд. соц. н. О.В.Панькова (сучасні суспільні проблеми соціології управління)

Луганськ – д. соц. н. Б.Г. Нагорний, д. соц. н. І.Ф.Кононов, канд. соц. н. А.В.Яковенко, канд. і. н. Б.О. Тихомиров, канд. соц. н. М.Л.Яковенко, канд. філос. н. О.Ю. Чернов.

Херсон – канд. соц. н. В.К. Коробов.

Миколаїв – директор центру вивчення громадської думки «Наваль-Експерт» Л.П.Білоконь, Л.Д. Гершов, К.О.Голубкова, О.О.Духовний, Н.О.Клюшина, Т.В.Калиниченко, В.А.Коханая, І.А.Шамес.

Чернівці – д. філос. н. В.І.Докаш, д. соц. н. А.М.Маковецький, канд. соц. н. Т.В.Медіна, канд. соц. н. С.Ю.Ципко.

Отже, наукові соціологічні школи – це неформальні творчі колективи дослідників різних поколінь, об'єднаних загальною програмою і стилем дослідницької роботи, які діють під керівництвом лідера. Об'єднання колег, що розробляють життєво важливі для суспільства проблеми під керівництвом відомого в певній галузі дослідника, обов'язково має теоретичні та практичні наслідки своєї діяльності, визнані в наукових колах і сфері виробництва.

Резюме III

Історія української соціологічної думки охоплює протосоціологічний період, нову добу розвитку соціологічних знань, становлення академічної соціології, розвиток соціологічної думки радянського й еміграційного періодів, а також основні тенденції української соціології сьогодні.

Початок української протосоціології пов'язують із періодом формування Русі й закінчують серединою XIX ст. Дохристиянський період протосоціології відзначається пануванням міфології й епосу українського етносу. Найбільшу спорідненість з міфологією виявляють казки, легенди й перекази.

Християнізація Русі призвела оновлення світоглядних і культурно-ціннісних орієнтирів, на зміну язичницькому світосприйняттю приходять християнізована картина світу. Перші спроби осмислення подій, явищ, процесів соціального характеру містять «Руська правда» Ярослава, «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повість минулих літ», «Повчання» Володимира Мономаха, «Печерський патерик» та ін.

У XII-XIII ст. соціально-економічне, політичне й духовне життя руських земель, у зв'язку монголо-татарською навалою, зазнає кардинальних змін. Відбувся розпад Русі. Спустошувалися руські землі, руйнувалися міста та села, знищувалися бібліотеки, пам'ятки архітектури. Однак культурний розвиток суспільства продовжувався, створювалися літературні пам'ятки – були написані «Слово о погибели Руския земли и о смерти великого князя Ярослава», «Житіє Михайла Чернігівського».

Після занепаду Києва як культурно-політичного центру важливу роль у духовному житті суспільства починає відігравати Галицько-Волинське князівство. Прикладом того є створення «Галицько-Волинського літопису».

У XIV ст. центральноруські землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського, більшість галицько-волинських земель опинилася під польською владою. Українські землі стають об'єктом боротьби ряду держав.

У XV ст. виникає козацтво й фактично зумовлює розвиток українського суспільства в подальші роки. Запорозькій Січі був характерний демократичний устрій і формальна рівність козаків. Військові ради були вищим військовим, адміністративним і судовим органом. Виконавча влада була у військової старшини – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар і курінні отамани.

У XVI ст. серед представників української культури поширюються ідеї гуманізму (П. Русин, Г. Саноцький, С. Оріховський-Роксолан, Й. Верещинський, С. Кленович, Ш. Шимонович та ін.). Утверджується ідея активності особи, спостерігається підвищений інтерес до народного

життя, національної історії та релігії. С. Оріховський-Роксолан розробляв ідеї природного права та суспільного договору.

Соціально-економічні, національні, віросповідні суперечності загострилися після Люблінської та Брестської уній, що зумовило міжконфесійну полеміку православних і католицьких християн. З'являлося чимало науково-теологічних трактатів та історико-соціальних памфлетів, відкритих листів, послань (твори Г. Смотрицького, В. Суразького, Х. Філарета, С. Зизанія, М. Смотрицького).

В Україні XIV-XVII ст. стали з'являтися братства – релігійні та культурно-просвітницькі організації українських міщан при церковних парафіях. Розповсюджуються соціально-політичні ідеї викладачів Києво-Могилянської академії. Засновник академії – П. Могила разом з іншими діячами академії (С. Яворським, Г. Кониським, П. Величковським, Ф. Прокоповичем) розвивав погляди на співвідношення церкви, держави, світської та церковної влади.

Суттєво вплинула на становлення української суспільної думки теоретична спадщина Г. Сковороди, котрий порушував проблеми історико-соціологічного й етичного характеру, обґрунтував теорію трьох світів і двох натур, висунув концепцію спорідненої праці.

Кінець XVIII – початок XIX ст. в історії України характеризується втратою національної політичної еліти, залишків державності, територія її була розділена між Російською і Австрійською імперією. У цей час з'являються козацькі літописи – Самовидця, С. Величка, Г. Граб'янки.

Кінець XIX – початок XX ст. визначається становленням історизму: протестом проти раціоналізму просвітництва, «історичною свідомістю романтизму», ідеєю «народного духу», котра виникла внаслідок «повторного пробудження» національних ідентичностей у Європі. Еволюція тогочасної філософської думки відбувалася також під впливом В. Каразіна, М. Маркевича, М. Максимовича та ін.

Значний внесок у розвиток соціального пізнання зробили представники Кирило-Мефодіївського товариства, ініціаторами створення якого були В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, О. Маркович. До товариства увійшли також Г. Андрузький, О. Навротський, Д. Пильчиков, І. Посяда, М. Савич, О. Тулуб і пізніше Т. Шевченко. Учасники товариства поставили завдання побудови справедливого устрою на засадах християнства. Відстоювали ідеали свободи, рівності, братерства, прагнули ліквідації кріпосного права, становості, встановлення демократичних прав і свобод громадян. Їх метою було об'єднання всіх слов'янських народів в одну республіканську федерацію, в якій кожний народ зберігав би суверенність, мав би рівні права щодо національної мови, культури, освіти.

Дослідження українських учених женецького гуртка 1880-х рр. розпочали етап соціології як науки, котрий називають періодом академічної соціології. М. Драгоманов, С. Подолинський, Ф. Вовк першими в своїх соціологічних студіях звернулись до потреб соціально-культурного життя українського народу.

Істотно збагатили українську соціологічну думку кінця XIX – початку XX ст. соціологічні погляди І. Франка. Предметом соціології він вважав еволюцію суспільства, розвиток суспільної праці, думок, вірувань і людини. Визнавав єдність законів розвитку природи та суспільства. Був проповідником національної самостійності України.

Значний внесок у розвиток української соціології зробили українські вчені М. Грушевський, Б. Кістяківський, С. Дністрянський, М. Туган-Барановський та ін. Так, М. Грушевський обґрунтував неможливість моністичного розуміння історії, неправомірність застосування природничого розуміння закону для пізнання соціальної реальності; створив у Відні Український соціологічний інститут.

Суттєвий вплив на суспільну думку початку XX ст. мали ідеї В. Липинського. Головною його концепцією є оригінальна теорія організації національної еліти та її кругообігу, розроблена на основі аналізу соціально-історичних процесів в Україні.

До 1917 р. в Україні вже склався досить високий інтелектуальний потенціал, представлений немарксистською традицією академічної соціології (М. Карєєв, П. Сорокін, К. Тахтарьов та ін.), громадсько-політичним, національно-прикладним напрямом (М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, Б. Кістяківський та ін.) і марксистською традицією (Д. Богданов, В. Ульянов, Е. Енгель та ін.).

В Україні наприкінці другого десятиліття XX ст. створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, здійснювалися теоретичні й прикладні дослідження, видавалися наукові праці. Своєрідним центром цієї роботи у 1920-ті рр. була кафедра соціології, створена в соціально-економічному відділі Всеукраїнської академії наук. Очолив її у 1918-1920 рр. Б. Кістяківський, пізніше – С. Семківський.

Згодом домінуюче місце в українській соціології посіли теоретичні розробки марксистського напрямку. Зростання більшовицької ідеологічної та політичної функції науки спричинило й те, що з країни були вислані вчені, котрі не поступилися своїми принципами. За кордоном опинилися понад 70 соціологів (Г. Гурвич – у Франції, П. Сорокін – у США й ін.).

Варто ще раз згадати дослідження С. Струмиліна, О. Гастєєва (наукова організація праці), М. Бернштейна (соціологія молоді), А. Гайстера (соціологія села), С. Вольфсона, О. Колонтай, А. Луначарського, І. Гельмана (сім'я), А. Герцензона (злочинність), Е. Енгеля (освіта), М. Загорського (духовне життя, культура) та ін.

Поширення більшовицької ідеології призвело придушення соціології, а згодом і її ліквідацію (у 1930-х рр.). Відбувається поворот до «соціалістичного експериментування» – з культом особи, тоталітаризмом, репресіями, що привело соціологію до «напівзабороненого» становища та присвоєння їй ярлика «буржуазної лженауки». З цього часу соціологія, у чистій теоретичній, академічній та освітній формі, фактично припинила своє існування.

Відродження радянської соціології почалося у 1950-х – 1960-х рр., коли відбувалося послаблення тоталітарного режиму після смерті Й. Сталіна та XX з'їзду КПРС та ін. Становлення і розвиток соціологічних досліджень наштовхувалися на опір філософів, які використовували концепцію 1930-х рр. й ототожнювали соціологію з історичним матеріалізмом, розглядали її як органічну частину системи філософського знання.

В Україні перший науковий підрозділ соціологічного профілю – відділ конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН України – почав функціонувати у 1969 р. Із 1977 р. видається журнал «Філософська і соціологічна думка». Поступово формується нова генерація вчених-соціологів: Г. Андреєва, І. Грушин, О. Здравомислов, Т. Заславська, Г. Осипов, С. Фролов, О. Шкаратан, В. Ядов та ін.

Активний розвиток української соціологічної думки в еміграції називають специфічною рисою української соціології. Співробітники Українського соціологічного інституту в Женеві проводили лекційну, пропагандистську та наукову діяльність. Були видані соціологічні роботи М. Грушевського, монографії В. Липинського, В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага, М. Лозинського.

У Празі 1923 р. було засноване Українське соціологічне товариство за ініціативи М. Шаповала, котрий уперше українською мовою розробив понятійний апарат соціологічної теорії суспільства, соціальної статистики й динаміки на матеріалі України. У 1924 р. у Празі був заснований Український інститут громадознавства й виданий перший і єдиний український соціологічний часопис «Суспільство».

Непересічною в українській історії є постать В. Винниченка – прихильника соціалістичних ідей. Він зазнав впливів західного лібералізму й гуманізму. Розробив власну політико-соціологічну концепцію «колектократії». Найголовнішу увагу приділяв питанню української нації й державності.

Д. Донцов відомий в історії як теоретик українського націоналізму. Його вихідні соціологічні принципи – ірраціоналізм, волюнтаризм, визнання боротьби за існування як основного закону людського співжиття, суспільства у цілому. Стверджує, що в боротьбі виживає сильніша нація; прогрес суспільства – це право сильної раси

організувати людей й народи для укріплення існуючої культури й цивілізації.

У 1990 р. наукові дослідження спрямувались у русло національного відродження й становлення української державності, дослідження проблем формування громадянського суспільства, осмислення й узагальнення ринкових перетворень. Формується Інститут соціології АН УРСР, створюється Соціологічна асоціація України.

Нині актуальні проблеми соціології розглядаються Українським інститутом соціальних досліджень, Центром соціологічних досліджень і Центром дослідження сім'ї та жінок. Функціонує Приватний науково-дослідний інститут «Проблеми людини», створений з ініціативи професора А. Комарової. Соціологи-науковці України активно співпрацюють з іноземними колегами Європейської соціологічної асоціації.

Сучасна соціологія в Україні інституалізована та професіоналізована. Соціологічна освіта – порівняно нова галузь вищої професійної освіти як соціального інституту держави. Її метою є створення, оновлення та поширення соціологічних знань і підготовка кваліфікованих фахівців.

Запитання й завдання III

1. Які періоди в розвитку української соціологічної думки можна виділити від давніх часів до сучасності?
2. З яким часом пов'язують початок української протосоціології?
3. Порівняйте дохристиянський і християнський періоди української протосоціології.

Орієнтири	Дохристиянський період	Християнський період
Світогляд		
Культурні цінності		
Осмислення подій, явищ і процесів соціального характеру		
Писемні й усні пам'ятки		
(можна додати свої)		

4. Яке значення відігравав епос (казки, легенди, перекази) у житті прадавнього українського суспільства?
5. Визначте значення та вплив християнізації Русі на подальше життя тодішнього суспільства.

	Християнізація Русі	
Позитивне		
Негативне		

6. Яких змін зазнає соціально-економічне, політичне й духовне життя руських земель через монголо-татарську навалу в XII-XIII ст.?
7. Визначте особливості соціального життя українського суспільства в XIV – першій половині XVI ст.
8. Поясніть феномен існування козацтва.

	Козацтво
Причини виникнення	
Устрій	
Влада	
....	
Причини розпаду	
Суспільне значення	

9. Розкажіть про поширення ідей гуманізму на українській території у XVI ст.
10. Складіть стислу розповідь про соціальну діяльність С. Оріховського-Роксолана.

11. Визначте витoki міжконфесійної полеміки православних і католицьких християн. Проілюструйте творами Г. Смотрицького, Х. Філарета, С. Зизанія, М. Смотрицького й ін.
12. Охарактеризуйте братства як релігійні й культурно-просвітницькі організації в Україні XIV – XVII ст.
13. Складіть стислу розповідь про заснування Києво-Могилянської академії й значення діяльності її викладачів для суспільно-політичного розвитку України.
14. Дайте характеристику теоретичної спадщини Г. Сковороди та визначте її вплив на становлення української суспільної думки.
15. Визначте основні риси українського історизму кінця XIX – початку XX ст. (В. Каразін, М. Маркевич, М. Максимович та ін.).
16. Який внесок у розвиток українського соціального пізнання зробили представники Кирило-Мефодіївського товариства?
17. Із дослідженнями яких українських учених прийнято пов'язувати виникнення соціології як науки в Україні?
18. Визначте внесок в академічну соціологію таких учених, як М. Драгоманов, С. Подолинський, Ф. Вовк.
19. Охарактеризуйте соціологічні погляди І. Франка.
20. Визначте внесок в академічну соціологію М. Грушевського, Б. Кістяківського, С. Дністрянського, М. Тугана-Барановського й ін.
21. Охарактеризуйте соціальні ідеї В. Липинського та визначте оригінальність його теорії організації національної еліти та її кругообігу.
22. Визначте основні соціофілософські течії, сформовані й розповсюджені в Україні до 1917 р.
23. Розкажіть про створення й функціонування соціологічних навчальних і наукових закладів в Україні наприкінці другого десятиліття XX ст. (Б. Кістяківський, С. Семківський й ін.).
24. Які наслідки викликало зростання більшовицької ідеологічної та політичної функції науки у першій половині XX ст.?
25. Розкажіть про засади виникнення галузевих соціологій у радянський період.
26. Визначте причини придушення соціології та її ліквідацію у 1930-х рр.
27. Який період вважається часом відродження радянської соціології? Визначте його особливості.
28. Розкажіть про активний розвиток української соціологічної думки в еміграції.
29. Визначте основні віхи еміграційної діяльності М. Шаповала.
30. Складіть стислу розповідь про соціально-політичну діяльність В. Винниченка.

31. Визначте основні віхи вчення Д. Донцова як теоретика українського націоналізму.
32. Якого спрямування набув розвиток соціології у період національного відродження й становлення української державності 1990-х рр.?
33. Які актуальні проблеми сьогодення вирішує українська соціологія?
34. Узагальніть проблематику сучасних соціологічних теорій різних напрямів і течій в Україні.

	Проблематика
Неопозитивізм	
Неомарксизм	
.....	

Тестовий контроль знань III

1. Історія української соціології налічує кілька етапів:
 - а) дохристиянський період, християнський період, новий час, період класичної соціології, сучасна українська соціологія;
 - б) протосоціологічний період, княжа доба, козацтво, новий час, сучасна українська соціологія;
 - в) протосоціологічний період, нова доба, виникнення академічної соціології, радянський період, еміграційна соціологія, сучасна українська соціологія.

2. В Україні протосоціологічний період розпочинається:
 - а) від виникнення знань про суспільство, людину в суспільстві, соціальні спільноти, системи регулюючих норм і відносин між ними (XIX ст.);
 - б) з утворення козацтва і виникнення козацьких реєстрів (XVI–XVII ст.);
 - в) із періоду формування Русі й закінчується серединою XIX ст.;
 - г) у період існування індоаріїв – задовго до існування Давньоруської держави.

3. У період панування міфології українському світогляду було притаманне:
 - а) емоційно-піднесене, шанобливе ставлення до рідної землі, природи;
 - б) позитивне ставлення до війн, у яких формувалися воля і незламність духу;
 - в) індивідуалізм в поєднанні з ідеєю рівності та поваги до окремої людини, її свободи;
 - г) негативне ставлення до неприйняття насилля, деспотизму, абсолютизму.

4. Розвиток української міфології був перерваний:
 - а) уведенням християнства;
 - б) пануванням давньоруської міфології;
 - в) виникненням українського героїчного епосу;
 - г) виникненням писемності.

5. Які міфи давньоруського суспільства розглядають:
 - а) походження світу як такого, першопочаток усього живого;
 - б) походження людини;
 - в) походження тварин і їх персоніфікація;
 - г) віру в духів, які пов'язувались з явищами природи, господарським життям;
 - 1) космогонічні, 2) есхатологічні, 3) тотемічні, 4) демонологічні,

5) теогонічні, 6) антропогонічні, 7) календарні.

6. Міфологему старослов'янських релігій викладено:

- а) у казці «Мудра дівчина»;
- б) у «Велесовій книзі»;
- в) у легендах «Сокіл-Род», «Білобог і Чорнобог»;
- г) у легендах «Даждьбог і Жива», «Божич».

7. Християнізація Русі сприяла тому, що:

- а) Київська Русь стала могутньою слов'янською державою;
- б) відбувся занепад язичницької культури;
- в) утворився духовний застій у житті праукраїнців-праслов'ян;
- г) відбулося оновлення світоглядних і культурно-ціннісних орієнтирів;
- д) відбулася зміна світоглядних і культурно-ціннісних орієнтирів.

8. Теоретична думка у період Київської Русі спрямовувалася на:

- а) формування моральних норм, цінностей, ідеалів;
- б) конфлікт між добром і злом;
- в) розповсюдження й укріплення християнства;
- г) розв'язання питань релігії та моралі, соціології і політики.

9. Перші спроби осмислення подій, явищ, процесів соціального характеру Київської Русі містять:

- а) «Велесова книга», «Слово о полку Ігоревім»;
- б) легенди «Сокіл-Род», «Білобог і Чорнобог», «Божич»;
- в) «Руська правда» Ярослава, «Слово про закон і благодать» Іларіона;
- г) «Повість минулих літ», «Повчання» Володимира Мономаха, «Печерський патерик».

10. У тексті Галицько-Волинського літопису виділяються:

- а) ідея патріотизму (легенда-цитата про євшан-зілля);
- б) ідея збереження єдності Русі;
- в) ідея збереження національної єдності;
- г) боярська «безбожність», прагнення до влади, непокора законним князям.

11. Козацтво виникло:

- а) у 1570 р., коли Сигізмунд II Август включив до реєстру загін козаків у 300 чол.;
- б) коли соціальний статус вільного стану реєстровому козацтву надав польський король Стефан Баторій (з 1576 до 1583 р.);

в) у результаті історичних умов, у яких проживав український народ на рубежі XV-XVI ст.

12. Запорозька Січ:

- а) була суто військовим табором, де селилися лише чоловіки;
- б) визнавала владу королівської адміністрації;
- в) становила хутори, на яких жили з сім'ями одружені козаки;
- г) виробила презирство до багатства, втіх і розкоші.

13. На межі XVI–XVII ст. у козаків з'являється майнова диференціація:

- а) по-перше, заможні козаки, що мали своє господарство, пасіки, хутори, ставки, і лише на час великих військових походів з'являлися на Січі; по-друге, запорожці, які нічого не мали;
- б) по-перше, заможні козаки, які лояльно ставились до влади; по-друге, козацька «чернь», котра знаходилася в опозиції до влади; по-третє, привілейоване реєстрове козацтво, яке складало незначну частину козаків.

14. Найтяжчим злочином у козаків було:

- а) вбивство свого товариша;
- б) насилля в християнських селах;
- в) пияцтво під час походу;
- г) приведення на Січ жінки.

15. Вироки на Запорожжі були дуже суворими, тому що:

- а) на Січ приходили люди з сумнівним минулим, перевиховувати їх не було часу;
- б) постійні війни вимагали підтримання дисципліни й порядку у війську, а для цього потрібні були суворі закони;
- в) козаки вели аскетичне життя без жінок і не відчували їх пом'якшувального впливу.

16. У XVI ст. в Україні пропагували ідеї гуманізму П. Русин, Г. Саноцький, С. Оріховський-Роксолан, Й. Верещинський, С. Кленович, Ш. Шимонович, І. Домбровський.

Так. Ні.

17. Український учений Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566):

- а) розробляв ідеї природного права та суспільного договору;
- б) обґрунтував положення, згідно з яким королівська влада дана Богом;
- в) обґрунтовував існування національної ідеї;

г) стверджував, що головна рушійна сила суспільного прогресу – мудрість.

18. Справжніми пам'ятками української полемічної літератури з православ'я є твори:

- а) С. Оріховського-Роксолана, Й. Верещинського, С. Кленовича, І. Домбровського;
- б) Й. Княгицького, К. Лукаріса, Д. Наливайка, К. Острозького, В. Суразького;
- в) Г. Смотрицького, В. Суразького, Х. Філарета, С. Зизанія, М. Смотрицького.

19. Український полеміст Іван Вишенський – автор твору:

- а) «Послание до всіх обще в людской земле живящих»;
- б) «Начальная дверь к христьянскому добронравію»;
- в) «Апокрисис»;
- г) «Трені, або Плачі».

20. Діяльність Києво-Могилянської академії пов'язана з іменами:

- а) С. Яворського, Г. Кониського, П. Величковського, Ф. Прокоповича;
- б) Г. Смотрицького, В. Суразького, Х. Філарета, С. Зизанія, М. Смотрицького;
- в) Л. Барановича, П. Могили, Г. Сковороди, І. Вишенського.

21. Григорій Савич Сковорода:

- а) обґрунтував теорію трьох світів;
- б) порушував проблеми історико-соціологічного характеру;
- в) розвинув вчення про дві натури, з яких складається весь світ;
- г) висунув концепцію спорідненої праці.

22. Історично-публіцистичний твір «Історія Русів» доводить, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Русі, що українці є окремий від росіян народ, зі своїми традиціями.

Так. Ні.

23. Початок українського національно-культурного відродження пов'язується:

- а) з останньою чвертю XVIII ст.;
- б) з появою історично-публіцистичного твору «Історія Русів»;
- в) з появою «Енеїди» І. Котляревського;
- г) із виникненням суспільних рухів і селянських повстань.

24. Іван Петрович Котляревський:
- а) пропагував ідею поєднання народного світосприйняття з прагненням до власної держави як політичного ідеалу;
 - б) висміював вади суспільства: хабарництво, лицемірство, аморальність;
 - в) звеличував любов до рідної землі, готовність заради неї на самопожертву;
 - г) був народолобцем і не приймав соціальну нерівність.
25. Василь Назарович Каразін:
- а) засновник історизму як світоглядної концепції ХІХ ст.;
 - б) автор просвітницької ідеї «прогресу»;
 - в) проповідник ідеї «народного духу»;
 - г) ініціатор відкриття Харківського університету.
26. Виникнення соціології як науки на українських землях пов'язують з:
- а) дослідженнями учених женецького гуртка у 80-х рр. ХІХ ст.;
 - б) появою часопису «Громада»;
 - в) виникненням Кирило-Мефодіївського товариства;
 - г) організацією гуртка «Руська Трійця».
27. Представники Кирило-Мефодіївського товариства:
- а) висунули завдання побудови справедливого устрою на засадах християнства;
 - б) відстоювали ідеали свободи, рівності, братерства;
 - в) прагнули ліквідації кріпосного права, становості, гноблення людини, встановлення демократичних прав і свобод громадян;
 - г) одностайно виступали за революційні методи боротьби з царизмом.
28. Автором «Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» вважають:
- а) П. Куліша;
 - б) М. Костомарова;
 - в) Т. Шевченка;
 - г) В. Білозерського.
29. Членами женецького гуртка були:
- а) М. Гулак, Г. Андрузький, В. Білозерський;
 - б) М. Драгоманов, С. Подолинський, Ф. Вовк;
 - в) П. Куліш, М. Костомаров, Т. Шевченко.
30. Михайло Петрович Драгоманов:

- а) автор творів «Чудацькі думки про українську національну справу», «Рай і поступ», «Старі хартії вольностей», «Що таке українофільство?» та ін.
- б) заснував гурток у Женеві, який вважається зародком українського соціологічного руху;
- в) заклав основи української соціології, адже у числі перших в Україні вніс до середовища науковців соціологічне бачення, принципи і поняття соціології;
- г) розглядав соціологію як універсальну та точну науку про суспільство, вважав необхідним синтез суспільних наук в єдину науку.

31. Сергій Андрійович Подолинський:

- а) висунув політичну програму громадянства;
- б) вивчав соціальну стратифікацію, соціальну мобільність, взаємозалежність національності й статусу індивіда в суспільстві, закон боротьби за існування;
- в) поділяв марксистські й соціал-дарвіністські соціологічні погляди;
- г) виступив проти ідей мальтузіанства, стверджуючи, що людство не подвоюється через кожні п'ятдесят років, а існуюча бідність не є наслідком збільшення населення на Землі.

32. Іван Якович Франко:

- а) автор праць «Наука і її взаємини з працюючими класами», «Мислі о еволюції в історії людськості», «Що таке поступ», «Про працю», «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» та ін.;
- б) теоретик еволюційної теорії суспільства;
- в) вважав, що соціологія має тільки пізнавальне значення;
- г) основною рушійною силою суспільного прогресу називав «розумовий чинник».

33. Михайло Сергійович Грушевський:

- а) засновник позитивізму в Україні й лідер інституалізованої соціології;
- б) очолював створення у Відні на засадах та принципах класичної соціологічної традиції Українського соціологічного інституту в 1919 р.;
- в) автор соціологічної праці «Початки громадянства (генетична соціологія)»;
- г) досліджував причини й фактори створення соціальності, виникнення й існування людського суспільства.

34. Богдан Олександрович Кістяківський – автор праць «Суспільство і особистість», «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права».

Так. Ні.

35. Вважав, що національну специфіку народу – «народність» – зумовлює мова, яка є породженням «народного духу»:

- а) Стронін Олександр Іванович;
- б) Потебня Олександр Опанасович;
- в) Грот Микола Якович;
- г) Лесевич Володимир Вікторович;
- д) Лучинський Іван Васильович.

36. Соціологічні ідеї В. Липинського:

- а) структурував сучасне йому суспільство, виділивши такі класи: промисловий, хліборобський, фінансовий і купецький, інтелігенція;
- б) запорукою існування й розвитку нації є багатонаціональна держава;
- в) українську націю можна сконсолідувати на базі «територіального патріотизму»;
- г) кожна нація твориться елітою, яка здобула владу у своєму суспільстві.

37. Перебування України у складі СРСР сприяло прогресивному розвитку вітчизняної соціології в системі радянської соціології.

Так. Ні.

38. Кафедру соціології Всеукраїнської академії наук очолював

- а) у 1918–1920 рр. Б. Кістяківський;
- б) у 1920-1936 рр. С. Семківський;
- в) у 1918-1936 рр. М. Ковалевський;
- г) з середини 1920-х рр. М. Карєєв.

39. У 20-х рр. ХХ ст. в Україні домінуюче місце посіли:

- а) позитивістські трактування суспільних явищ;
- б) фрейдистське вчення та соціофізіологія;
- в) колективна рефлексологія, психологічний біхевіоризм;
- г) теоретичні розробки марксистського напрямку.

40. Визначте, які з тверджень є правильними («так», «ні»).

А. У 1924 р. Інститут марксизму не підтримав проекту М. Грушевського перемістити Український соціологічний інститут в Україну, бо визнав нераціональним створити в Україні систему соціологічних інституцій.

- Б. М. Грушевський не бажав досліджувати історію свого народу в його власному середовищі.
- В. Виголошена М. Грушевським доповідь «Український соціологічний інститут і дослідча кафедра історії культури загальної й української» містила ідеї, несумісні з концептуальними положеннями марксизму.
- Г. М. Грушевський намагається зберегти «свободу наукової мислі і праці, не зв'язану якоюсь партійною програмою», створити інституцію, яка віддячує урядові й суспільству за матеріальне утримання педагогічною працею і дослідженнями, «але не знає сторонніх втручань в свою роботу і організацію».
- Д. У 1924 р. замість інституту відкривається лише науково-дослідна кафедра історії України на чолі з М. Грушевським.

41. Соціологія в академічній та освітній формі фактично припинила своє існування:

- а) у 1920-х рр. через розрізненість соціальних досліджень;
- б) у 1920-х рр., коли соціогуманітарні дисципліни перетворилися в уніфікований набір цитат з праць класиків марксизму-ленінізму;
- в) у 1936–1937 рр., коли пануюча влада проводить утиски свободи наукових досліджень і критики;
- г) з кінця 1920-х рр., коли її принципи, теорія і методи пізнання та освоєння соціальної дійсності не вписувалися у сталінське волюнтаристське управління суспільством.

42. Відродження соціологічних досліджень почалося з:

- а) настанням «хрущовської відлиги»;
- б) погіршення екологічного стану;
- в) наростання відчуження влади від народу;
- г) негативних тенденцій у міжнаціональних відносинах.

43. На початку 1920-х рр. за кордоном починається швидкий розвиток української соціології та виокремлення її деяких дослідницьких напрямів.

Так. Ні.

44. В Українському соціологічному інституті (Відень) видано роботи:

- а) М. Грушевського («Початки громадянства. Генетична соціологія»);
- б) В. Старосольського («Теорія нації»);
- в) П. Христюка «Замітки й матеріали до історії української революції», «Нарис історії класової боротьби та соціалізму»;
- г) М. Шрага («Держава і соціалістичне суспільство»);
- д) М. Лозинського («Галичина в 1918–1920 рр.»).

45. Шаповал Микита Юхимович:

- а) є автором підручника «Загальна соціологія» (1929);
- б) соціологію розглядав як найбільш загальне філософське вчення про суспільство;
- в) здійснив першу спробу стратифікації українського суспільства;
- г) уперше українською мовою розробив понятійний апарат соціологічної теорії суспільства, соціальної статистики та динаміки на матеріалі України.

46. Визначте, які з тверджень є правильними («так», «ні»).

- А. Ейхельман Отто Оттович (1854–1943) – для потреб Української народної республіки розробив проект конституції, в основу якого поклав ідею М. Драгоманова про державу як «спілку громад».
- Б. Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) в еміграції розробив власну політико-соціологічну концепцію «колектократії».
- В. Бочковський Ольгерд Іпполітович (1884–1939) основну увагу приділяв питанню громадянства.
- Г. Грушевська Катерина Михайлівна (1900-1943) – автор праць «Народження нації», «Націологія і націографія як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового дослідження нації».
- Д. Донцов Дмитро Іванович (1883–1973) – теоретик українського націоналізму, автор праць «Націоналізм», «Історія розвитку української державної ідеї» та ін.
- Е. Лисяк-Рудницький Іван Іванович (1919–1984) викладав у Американському університеті (США, Вашингтон), працював професором Альбертського університету (Канада, Едмонтон), до кінця життя жив у Канаді.

47. У 1990 р. в Україні:

- а) був сформований Інститут соціології АН УРСР;
- б) створено Соціологічну асоціацію України – всеукраїнську громадську організацію;
- в) Харківським національним університетом ім. В. Каразіна були проведені Харківські соціологічні читання за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»;
- г) був створений Український інститут соціальних досліджень.

Список використаної літератури

Основна література

1. Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И.Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994.
2. Арон Р. Этапы розвитку соціологічної думки. – К.: Юніверс, 2004.
3. Барзгова Е. С. Американская социология (традиции и современность). Курс лекций. – Екатеринбург: Деловая книга, 1997.
4. Барт Р. Мифологии. – М.: Издательство имени Сабашникова, 1996.
5. Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991 рр.): Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2008.
6. Буржуазная социология на исходе XX века. Критика новейших тенденций. – М.: Наука, 1984.
7. Бурлачук В., Молчанов М. Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні. / Під ред. В.Танчера; ІС НАНУ. – К.: [Б.в.], 1996.
8. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Социология. – М.: Гардарики, 1998.
9. Волович В. Соціологічна освіта в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2.
10. Гнізділова О.А. Характеристика дефініції «наукова школа» // http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znprkhnpu/TtMNiV/2008_22/03.html
11. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии: Учебное пособие для вузов. – 5-е изд. – М.: Книжный дом «Университет», 2001.
12. Гребнев Л.О. О чем писал М.И.Туган-Барановский // Экономические науки. – 1990. – № 6.
13. Давыдов Ю. Н. Маркс и Конт: социология или утопия? // Диалог. – 1991. – №17.
14. Захарченко М., Погорілий О. Історія соціології (від античності до початку XX століття). – К.: Либідь, 1993.
15. Зборовский В., Орлов Г. Введение в социологию. – Екатеринбург: Изд-во урал. ун-та, 1991.
16. Зборовский Г. Е. Еще раз о реальных проблемах современной социологии / Г.Е. Зборовский // Социологические исследования. – 1999. – № 6.
17. Зборовский Г. Е. История социологии: Учебник. – М.: Гардарики, 2004.
18. История социологии: Учеб. пособие/ А.Н. Елсуков, Г.Н. Соколова, Т.Г. Румянцева, А.А. Грицанов; Под общ. ред. А.Н. Елсукова и др. – 2-е изд. – Мн.: Высшая школа, 1997.
19. История теоретической социологии. В 3 кн. / Под ред. Ю. Н. Давыдова. – М: Канон, 1997.

20. История философии. Учебное пособие / Под ред. В. Кириллова. – М.: Юрист, 1996.
21. Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень: навчально-методичний посібник / Укладач Білецький В.В. – Донецьк: ДонДДУ, УКЦентр, НТШ-Донецьк, 2007.
22. Кислюк К.В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції [Текст]: моногр. / К.В.Кислюк. – Х.: ХДАК, 2008.
23. Критика современной буржуазной теоретической социологии. – М.: Наука, 1977.
24. Култаєва М. Д. Західноєвропейська теоретична соціологія ХХ століття: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. Д. Култаєва, І. І. Шеремет. Мін-во освіти і науки України; За ред. В. С. Бакірова. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2003.
25. Піча В. М., Черниш Н. Й., Кондратюк Н. Г. З історії української соціологічної думки. – Львів: Вид-во Української Академії друкарства, 1995.
26. Піча В., Семашко О., Черниш Н. Соціологія: Матеріали до лекційного курсу. – К.: Заповіт, 1996.
27. Піча В.М., Хома Н.М. Політологія: конспект лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. Друге вид., доп. – Львів: Новий Світ-2000, Альтаїр-2002, 2003.
28. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1996.
29. Політологія: Підручник / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – 3-є вид., перероб., доп. – К.: ВЦ «Академія», 2006.
30. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: Підручник. – К.: Академвидав, 2008.
31. Реконструкція світоглядних парадигм (Нові тенденції в західній філософії) / Під ред. Ляха В. В. – К.: Наукова думка, 1995.
32. Рибшун О. Українська соціологічна асоціація: радянський період діяльності // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць: У 2-х т. – Х.: 2009. – т. 2.
33. Ритцер Джорж. Современные социологические теории. – М.: Питер, 2002.
34. Роменець В.А. Історія психології: ХVІІ століття. Епоха Просвітництва: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2006.
35. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005.
36. Ручка А.А., Танчер В.В. Очерки истории социологической мысли. – К.: Наукова думка, 1992.

37. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995.
38. Савельєв В.П. Етика: Навчальний посібник. – Львів: «Магнолія Плюс», 2005.
39. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія та методологія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч. Посіб. – К.: Атіка, 2009.
40. Социологическая теория сегодня / Под ред. Танчера В. В. – К.: НАН Украины, 1994.
41. Социология: Учебник для вузов / В.Н. Лавриненко, Н.А. Нартов, О.А. Шабанова, Г.С. Лукашова; Под ред. проф. В.Н. Лавриненко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
42. Соціологічна думка України: Навчальний посібник. / М.В. Захарченко, В.Ф. Бурлачук та ін. – К.: Заповіт, 1996.
43. Соціологія / За ред. Макеєва С.О. – К. Українська енциклопедія, 1999.
44. Соціологія: Курс лекцій: Навчальний посібник / За ред. В.М. Пічі. – К.: Новий світ-2000, 2004.
45. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка. – К.: Академія, 2008.
46. Степаненко В. Українська соціологія в пошуках себе // Філософська і соціологічна думка, 1993. – №11-12.
47. Степаненко В., Рибщун О. Українська соціологія: суспільно-історичний та ідеологічний контексти розвитку // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 2.
48. Суботина Т. Модель соціалізму М.И. Туган-Барановського // Вопросы экономики. – 1990. – № 2.
49. Танчин І.З. Соціологія: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007.
50. Тофтул М.Г. Етика: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005.
51. Український соціологічний журнал. – 2009. – №1-2.
52. Черниш Н., Кондратик Л., Піча В. З історії української соціологічної думки. – Львів: Вид-во Української Академії друкарства, 1995.
53. Черниш Н.Й. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – К.: Знання, 2009.
54. Чорноволенко В. Соціологія як суспільна та гуманітарна наука // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2.
55. Шаповал М. Загальна соціологія. – К.: Український центр духовної культури, 1996.
56. Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К.: Наукова думка, 1994.
57. Шейко В.М., Гаврюшенко О.А., Кравченко О.В. Історія світової культури: Навч. посібник / Наук. ред. В.М. Шейко. – К.: Кондор, 2006.

58. Шульга М. О. Українська соціологія в пошуках самоідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 2.
59. Юренко А. Микита Шаповал про «сутність нації» як соціального феномена // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1.
60. Юрій М.Ф. Етногенез українського народу. – Вид. 3-е, доповнене і перероблене. – К.: Кондор, 2007.
61. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України: Монографія. – Видання 2-е. – К.: Кондор, 2008.
62. Якуба О. О. Соціологія: Навчальний посібник для студентів. – Харків: Константа, 1996.

Першоджерела

1. Аврелій Марк. Наодинці з собою. Роздуми / Переклав з грецької Ростислав Паранько. – Львів: Літопис, 2007.
2. Аквінський Тома. Коментарі до Аристотелевої «Політики» / Пер. з латини О.Кислюка; Передм. В.Котусенка. – К.: Основи, 2003.
3. Аніцій Манлій Северин Боецій. Теологічні трактати / перекл. з латини й коментарі Ростислав Паранько. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2007.
4. Аристотель. Політика. Кн. 1 (А) // Аристотель. Соч. в 4-х томах. – Т.4. – М.: Мысль, 1984.
5. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования. – М.: Academia, 1999.
6. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть. – Львів: Кальварія, 2004.
7. Боецій Северин. Розрада від філософії / Пер. з лат. А.Содомора; Передм. В.Кондзьолки. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002.
8. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
9. «Велесова книга» предків у перекладі та літературній інтерпретації Б.Сушинського / Ред. О.П.Чередниченко. – Київ-Одеса: ЯВФ, 2004.
10. Величко С.В. Літопис / Пер., вступ. стаття, ком. В.О.Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991., – Т.1-2.
11. Гайдеггер Мартін. Дорогою до мови / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2007.
12. Гегель Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р.Осадчука та М.Кушніра. – К.: Юніверс, 2000.
13. Григорій Сковорода. Вибрані твори в українських перекладах / Упорядкування текстів, передмова та примітки Л.Ушкалова. – Харків: Ранок, 2003.

14. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К.: Наук. думка, 1992.
15. Грушевський М.С. Історія України – Руси: В 2т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1992.
16. Давня українська література: Хрестоматія /Упоряд. М.М.Сулима, – 3 вид. – К.: Освіта, 1996.
17. Декарт Р. Метафізичні розмисли / Пер. з фр. З. Борисик та О. Жупанського. – К.: Юніверс, 2000.
18. Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991.
19. Драгоманов Михайло Петрович Літературно-публіцистичні праці у 2-х томах. – К.: Наукова думка, 1970.
20. Дюркгейм Э. Социология и социальные науки // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 5.
21. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать // Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. 1. – К.: 2001.
22. Костомаров М.І. Твори у 2 т. – К.: Дніпро, 1990.
23. Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI-XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1981.
24. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Знання України, 1992.
25. Літопис Самовидця. - Видання підготував Я. І. Дзира. – Київ: Наукова думка, 1971.
26. Локк Джон. Два трактати про врядування / Пер. з англ. О.Терех, Р.Димерець. – К.: Основи, 2001.
27. Малтус Томас Р. Дослідження закону народонаселення / Пер. з англ. В.Шовкун. – К.: Основи, 1998.
28. Мислителі німецького Романтизму / Упор. Леонід Рудницький та Олег Фешовець. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003.
29. Мишанич Я.О. Історія русів: історіографія, проблематика, поетика. – К.: Обереги, 1999.
30. Нічик В. М., Литвинов В. Л., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. – К.: Наукова думка, 1990.
31. Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори. – К.: МАУП, 2006.
32. Пам'ятки братських шкіл на Україні к. XVI – поч. XVII ст. Тексти і дослідження. – К.: Наукова думка, 1988.
33. Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI-XVII ст. – К.: Наукова думка, 1984.
34. Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу: Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень/ Авт. кол. А.Гальчинський, С.Здіорук, В.Крисаченко та ін. – К.: НІСД, 2004.
35. Подолинський С.А. Вибрані твори / Упоряд.: Л.Я. Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2000.

36. Подолинський С.А.. Вибрані твори. – К.: Поліграф-Сервіс, 2008.
37. Святий Августин. Сповідь / Пер. з латин. Ю.Мушака; Післям. С.Здіорука. – К.: Основи, 2008.
38. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1973.
39. Спенсер Г. Изучение социологии // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 1.
40. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – К.: Наукова думка, 1995.
41. Чижевський Дмитро. Філософські твори: у 4-х т. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2005.

Довідково-енциклопедичні видання

1. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч.Вінквіста та В.Тейлора; Пер. з англ. В.Шовкун; Наук. ред. пер. О.Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003.
2. Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю. та ін. Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник. – К.: Видавництво УАННП «Фенікс», 2006.
3. Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко. – К.: Академвидав, 2008.
4. Соціологія: Словник термінів і понять. – К.: Кондор, 2006.
5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома та ін. За заг. ред. В.М.Пічі. – К.: Каравела, Львів: Новий Світ-2000, 2002.

Інтернет-джерела

1. <http://www.sociology.kharkov.ua/images/scater.gif>
2. <http://www.gumer.info/>
3. <http://libportal.org.ua/templates/MOSxi/images/moxiText.gif>
4. <http://i-soc.com.ua/index.php>
5. http://buklib.net/templates/new_buklib/images/logo.gif
6. <http://www.krugosvet.ru/>
7. <http://sociolog.org.ua/images/logo.gif>
8. http://buklib.net/templates/new_buklib/images/logo.gif

Навчально-методичне видання

БЕРЕГОВА Г.Д.

СОЦІОЛОГІЯ

Частина I. Історія соціології

Навчальний посібник

Літературний редактор – Рупташ Н.В.
Технічний редактор – Дудченко С.Г.

Підписано до друку 16.02.2011.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Друк різнографія.
Гарнітура Times New Roman. Умовн. друк. арк. 6,5. Наклад 300.

Видруковано у ТОВ "Айлант"
73000, Україна, м. Херсон, пров. Пугачова, 5/20.
Свідоцтво про реєстрацію ХС №1 від 20.08.2000 р.
Тел. 26-67-22, 49-33-48.